

Vesna Nikolić-Ristanović

OD ŽRTVE DO POBEDNIKA

Viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam

Vesna Nikolić-Ristanović

OD ŽRTVE DO POBEDNIKA

VIKTIMOLOGIJA KAO TEORIJA, PRAKSA I AKTIVIZAM

Beograd, 2019

Vesna Nikolić-Ristanović
Od žrtve do pobednika: viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam

Recenzenti:

Prof. dr. Slobodanka Konstantinović-Vilić
Prof. dr Oliver Bačanović
Prof. dr Goražd Meško
Dr Sanja Ćopić

Izdavač

Izdavačko-grafičko preduzeće „Prometej“
Prve pruge 43, Beograd
Telefon: 011/3194-370
Tel./fax: 011/2604-751
E-mail: info@prometej-beograd.rs
Website: www.prometej-beograd.rs

Za izdavača

Borivoje Ušćumlić, ing.

Kompjuterska obrada teksta i naslovna strana
Tatjana Rondović

Štampa

Prometej-Graf

Tiraž 200

ISBN 978-86-87971-88-2

Sredstva za objavljivanje ove knjige obezbedilo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, kroz finansijsku podršku projektu 179044 „Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju“, koji realizuje Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	9
UVOD.....	13
I. VIKTIMOLOGIJA KAO NAUKA O ŽRTVAMA	17
I.1. RAZVOJ VIKTIMOLOGIJE	17
I.1.1. Nastanak i razvoj viktimologije u svetu	17
I.1.2. Razvoj viktimologije u Srbiji	22
I.2. POJAM I PREDMET VIKTIMOLOGIJE	34
I.2.1. Pozitivistička, radikalna i kritička viktimologija.....	37
I.2.2. Konzervativna, liberalna i radikalno-kritička viktimologija.....	39
I.2.3. Makro i mikro viktimologija	41
I.2.4. Teorijska, primenjena i humanistička viktimologija.....	41
I.2.5. Pozitivna viktimologija.....	42
I.2.6. Određenje predmeta viktimologije u Srbiji i drugim zemljama na prostoru bivše Jugoslavije	43
I.2.7. Mogući pravci daljeg razvoja: Ka opštoj viktimologiji	44
I.3. ODNOS SA DRUGIM NAUČNIM DISCIPLINAMA ILI DA LI JE VIKTIMOLOGIJA SAMOSTALNA NAUKA?	47
I.4. CILJ I ZADACI VIKTIMOLOGIJE	48
II. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA.....	51
II.1. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA U SVETU.....	51
II.2. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA U SRBIJI	55
II.2.1. Razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava.....	55
II.2.2. Ocena razvoja inicijativa za poboljšanje položaja žrtava i službi za žrtve u Srbiji.....	59

II.3. Kalendar ključnih događaja u razvoju viktimologije i prava žrtava u Srbiji	66
III. VIKTIMOLOŠKO ISTRAŽIVANJE: MERENJE I DOKUMENTOVANJE VIKTIMIZACIJE	69
III.1. ANKETE O VIKTIMIZACIJI	69
III.1.1. Opšte ankete o viktimizaciji	70
III.1.2. Ankete o viktimizaciji posebnim vrstama kriminaliteta	76
III.1.3. Ocena značaja anketa o viktimizaciji za prebrojavanje žrtava i dokumentovanje viktimizacije	80
III.2. PODACI INSTITUCIJA I SLUŽBI ZA ŽRTVE	81
III.3. ANALIZA NARATIVA ŽRTAVA I INTERVJUI SA OSOBAMA KOJE DOLAZE U KONTAKT SA ŽRTVAMA	81
III.4. DRUGI RELEVANTNI IZVORI PODATAKA O ŽRTVAMA	82
IV. POJAM I TIPOLOGIJE ŽRTAVA	85
IV.1. RAZLIČITA SHVATANJA POJMA ŽRTVA	85
IV.2. NEPOSREDNE I POSREDNE ŽRTVE	90
IV.3. PRIMARNE, SEKUNDARNE I TERCIJARNE ŽRTVE	90
IV.4. INDIVIDUALNE I KOLEKTIVNE ŽRTVE	91
IV.5. STVARNA, „IDEALNA“, „KRIVA“ I LEGITIMNA ŽRTVA	92
IV.6. ŽRTVA, PREŽIVELA(I) ILI POBEDNIK(CA)	94
IV.7. TIPOLOGIJE ŽRTAVA	96
V. POJAM, OBLICI I PREVENCIJA VIKTIMIZACIJE	103
V.1. PRIMARNA VIKTIMIZACIJA	103
V.2. REVIKTIMIZACIJA, JEDNOKRATNA, VIŠESTRUKA I KONTINUIRANA VIKTIMIZACIJA	104
V.3. SEKUNDARNA VIKTIMIZACIJA.....	105
V.3.1. Okriviljavanje žrtve kao oblik sekundarne viktimizacije.....	108

V.4. PREVENCIJA VIKTIMIZACIJE	110
V.4.1. Strategije u čijem centru je žrtva	111
V.4.2. Situaciona prevencija.....	112
V.4.3. Društvena prevencija.....	113
VI. RIZIK VIKTIMIZACIJE I VIKTIMOGENI FAKTORI	115
VI.1. VIKTIMOGENE PREDISPOZICIJE I NJIHOV UTICAJ NA VIKTIMIZACIJU	117
VI.1.1. Lične viktimogene predispozicije.....	119
VI.1.2. Društvene viktimogene predispozicije	133
VI.1.3. Situacione viktimogene predspozicije	139
VI.1.4. Viktimogene predispozicije pravnih lica	141
VI.1.5. Uticaj viktimogenih predispozicija na viktimizaciju	142
VI.2. PONAŠANJE ŽRTVE U ODNOSU NA VIKTIMIZACIJU.....	144
VI.3. ODNOS IZVRŠILAC-ŽRTVA	144
VI.4. TEORIJSKA OBJAŠNJENJA RIZIKA VIKTIMIZACIJE	148
VI.4.1. Objašnjenje viktimizacije doprinosom žrtve	148
VI.4.2. Teorija oportuniteta	149
VI.4.3. Kritika teorije oportuniteta – radikalna, kritička i feministička viktimalogija	151
VII. POSLEDICE VIKTIMIZACIJE, OPORAVAK I POTREBE ŽRTAVA	153
VII.1. POSLEDICE VIKTIMIZACIJE	153
VII.1.1. Fizičke posledice	153
VII.1.2. Ekonomske posledice	155
VII.1.3. Socijalne i praktične posledice.....	155
VII.1.4. Psihičke i psihosocijalne posledice viktimizacije	157
VII.1.5. Posledice sekundarne viktimizacije.....	169
VII.2. OD HAOSA DO KOSMOSA: PSIHIČKI OPORAVAK NAKON VIKTIMIZACIJE	170

VII.2.1. Faze procesa oporavka	170
VII.2.2 Oproštaj i oporavak žrtve.....	173
VII.2.3. Posttraumatski rast	174
VII.2.4. Joga i oporavak žrtava	176
VII.3. POTREBE ŽRTAVA I ZNAČAJ ODGOVARAJUĆE PODRŠKE.	179
VII.3.1. Potrebe žrtava	179
VII.3.2. Emocionalna podrška i stručna pomoć	180
VII.3.3. Informacije, upućivanje, zaštita i obeštećenje	181
VII.3.4. Pružaoci podrške: značaj društvene mreže	182
VIII. PRAVNI POLOŽAJ I PRAVA ŽRTAVA	185
VIII.1. ISTORIJAT PRAVNOG POLOŽAJA ŽRTAVA KRIMINALITETA	185
VIII.2. MEĐUNARODNO PRAVO I ŽRTVE	188
VIII.2.1. Ključna prava žrtava prema međunarodnim dokumentima	194
VIII.3. Dobre prakse zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije tokom krivičnog postupka – iskustva iz sveta	196
VIII.3.1. Zakonske odredbe o zaštiti posebno osetljivih kategorija žrtava.....	197
VIII.3.2. Praktične mere za zaštitu žrtava od reviktimizacije i sekundarne viktimizacije.....	200
VIII.3.3. Edukacija osoba koje dolaze ili bi mogle da dođu u kontakt sa žrtvama.....	201
VIII.4. PRAVNI POLOŽAJ I PRAVA ŽRTAVA U SRBIJI.....	204
VIII.4.1. Zalaganje za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji	205
VIII.4.2. Novo zakonodavstvo i prava žrtava	208
VIII.4.3. Ocena stanja prava žrtava u Srbiji	218
IX. OD ŽRTVE DO POBEDNIKA: IZAZOVI I MOGUĆI PRAVCI DALJEG RAZVOJA VIKTIMOLOŠKE TEORIJE, PRAKSE I AKTIVIZMA	223
LITERATURA	227

*Mojoj porodici,
u kojoj sam naučila da postoje teška stradanja,
ali i putevi preživljavanja... i koliko je važno znati
da je neko uz tebe dok rane ne zacele.*

PREDGOVOR

Četrdeset godina bavljenja problemima žrtava je solidan vremenski period (čitav radni vek), u kojem može da se akumulira znanje, stekne iskustvo i u kojem ima dovoljno vremena za osmišljavanje koncepata i utvrđivanje pravca daljeg razvoja viktimologije kao kompleksne, višedimenzionalne i sa različitim aspekata proučavane naučne oblasti.

Vesna Nikolić-Ristanović spada među utemeljivače viktimologije na prostorima bivše Jugoslavije. Prvi njen sveobuhvatni rad na polju viktimologije, monografija *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta* (1987), obeležio je tadašnju veoma skromnu jugoslovensku viktimološku misao, kao jedno od retkih sistematskih dela koje tretira viktimološku problematiku. Ujedno, ova knjiga je predstavljala inspiraciju mnogim naučnim radnicima da se bave ovom naučnom oblašću. Zato sa pravom i sama autorka ističe značaj ove monografije kao temelja za koncipiranje i realiziranje knjige koja je pred nama: *Od žrtve do povednika – viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam*. Upravo ova knjiga je dokaz sazrevanja, obogaćivanja znanjem i permanentnog rada na sopstvenom usavršavanju u viktimološkoj oblasti (u kojoj se objedinjuju tri komponente: teorija, praksa i aktivizam). Istovremeno, to je i još jedna potvrda da se ovakva vrsta naučnog dela ne stvara preko noći, već je rezultat dugotrajnog višedecenijskog mukotrpnog rada. Ova knjiga predstavlja svojevrsno zaokruživanje i sumiranje svega onoga što je autorka akumulirala u ovom četiridecenijskom periodu.

Pronaći u jednoj ličnosti spoj teoretičara, praktičara i aktiviste je teško dostižno i prava retkost, a Vesna Nikolić- Ristanović je, prema našoj oceni, upravo u tome uspela. Kao potvrda naše konstatacije je upravo ova knjiga, sa veoma inspirativnim i optimističkim naslovom, kao i podnaslovom koji, pak, navodi aspekte, odnosno dimenzije viktimologije koje će biti zastupljene u knjizi. Ujedno, ovakav naslov i podnaslov ukazuju da autorka ne nastoji da ovo njen delo bude kategorizirano kao udžbenik. Zato ona ne robuje nekim šablonima i standardima koji su neophodni kada su u pitanju dela i autori koji imaju takve pretenzije. Ovo delo je mnogo više od toga, što, pak, ne znači da ne može da posluži i kao udžbenik. Mnogo više, jer otvara mnoga pitanja, daje odgovore, ali i provocira na razmišljanje i zauzimanje sopstvenih stavova, što je veoma bitno kada se, na primer, radi o mladoj populaciji, odnosno studentima.

Izdvojili bismo posebne vrednosti ove knjige, ne pretendujući pri tome da smo ih u potpunosti iscrpli.

Pre svega, u knjizi se proučavaju najsuptilnija pitanja viktimologije, kao što su: pojam žrtve, predmet viktimologije i njena samostalnost od drugih srodnih naučnih disciplina; etiologija viktimizacije povezana sa rizikom viktimizacije ili faktorima rizika, odnosno viktimogenim faktorima. Na sva ta i mnoga druga otvorena i delikatna pitanja, specifična za ovu relativno mladu naučnu disciplinu, autorka nudi svoje odgovore potkrepljene argumentima.

Humanističke ideje, poruke i zalaganja provlače se, kao crvena nit, kroz celu knjigu. Osnovna poruka koju nam autorka šalje je da za žrtve postoji nada. Ako su nekad bile obespravljenе, napuštene i zaboravljene, u novije vreme one sve više dobijaju legitimitet, posebnu zaštitu, pomoć i podršku. Put do toga je bio dug i mukotrpан i još uvek traje, pun je neizvesnosti, prepreka i poteškoća, ali je već dobro trasiran i ide u istinskom pravcu. Žrtva se vraća na mesto koje je zaslužila u društvu, s obzirom na njenu viktimiziranost, pretrpeljeni bol i stradanje. Od nevidljivih, žrtve sve više postaju vidljive. One postaje subjekt u društvu, zajednici, pravnom sistemu, pa i u agendi političara.

Isto tako, u knjizi ja napravljena prava retrospektiva razvoja viktimologije koja, iako relativno kratka, obiluje veoma značajnim informacijama: o razvoju viktimologije od njenog, iako nezvaničnog, početka (dela Hans von Hentiga: *Zločinac i njegova žrtva*) do savremenih tokova i tendencija i u tom kontekstu pokušaja periodizacije njenog razvoja; o osnivanju Svetskog viktimološkog društva, njegovim aktivnostima i redovnim simpozijumima, kao i o glavnim temama koje su na njima izlagane; o međunarodnim aktivnostima na ovom planu (osvrt na brojna međunarodna dokumenta, pre svega UN, Saveta Evrope i Evropske Unije koja se odnose na žrtvu); o istorijatu službi za zaštitu i pomoć žrtvama i mnogim drugim pitanjima koja u pravom smislu predstavljaju „ličnu kartu“ viktimologije u svetu. Isti metod autorka je primenila i prilikom predstavljanja retrospektive viktimologije kao teorije, prakse i pokreta u Srbiji.

Posebna vrednost knjige su i brojni primeri sa kojima se potkrepljuju i ilustruju teorijska saznanja do kojih je došla viktimologija kao nauka i sama autorka kao njena protagonistkinja. Još jedna vrednost knjige je bogatstvo citirane literature, čiji se spektar kreće od citiranja klasika, odnosno pionira viktimologije, pa sve do najnovijih viktimoloških dela, koje je autorka studiozno proučila i naučno korektno navela.

Posebnu pažnju privlači poslednje (deveto) poglavlje knjige pod naslovom: *Od žrtve do pobednika: izazovi i mogući pravci daljeg razvoja viktimološke teorije, prakse i aktivizma*. U ovom kontekstu autorka postavlja više pitanja, otvara dileme, ukazuje na kontradikcije i protivurečnosti sa kojima se sreće viktimologija u svom višedecenijskom razvoju, a koje su još uvek aktuelne. Pri tome uspeva, dosta uspešno i inspirativno, ne samo da ih identifikuje, već i da dâ odgovore, ili da ukaže na osnovne pravce u kojima viktimologija treba da se kreće, pri tome odgovarajući na suštinsko pitanje značaja i smisla viktimologije i predmeta nje-

nog proučavanja. U tom kontekstu pravi odgovor, kada je u pitanju dalji razvoj viktimalogije, ona prepoznaje u prihvatanju holističkog i interdisciplinarnog pristupa, kao i „posmatranju žrtava kao heterogene populacije, koju povezuju iste bazične potrebe, ali koja ima i mnoštvo specifičnih potreba.“ Takođe, autorka i u ovom radu ostaje dosledna poštovanju rodnog principa proučavanja pojava, koji, slobodni smo da primetimo, prirodno i logično pripada i imanentan je upravo viktimalogiji i predmetu njenog proučavanja.

Na samom kraju, sloboden sam da konstatujem, analizirajući pažljivo ovu knjigu, a uzimajući u obzir i dosadašnju aktivnost autorke, da je njena (životna) misija na viktimaloškom planu u velikoj meri ostvarena, iako i u narednom periodu ostaje još mnogo toga da se uradi. U tim nastojanjima za poboljšanje položaja žrtve i dalje očekujem njenu aktivnu ulogu. U to ime želim joj, pre svega, dobro zdravlje, propraćeno znatiželjom, posvećenošću i upornošću koje su je uvek krasile, a sve u interesu poboljšanja položaja viktimaliziranih lica.

Skoplje, septembar 2019.

Prof. dr Oliver Bačanović

UVOD

○va knjiga predstavlja neku vrstu zaokruženja i sublimacije mojih istraživača, teorijskog, praktičnog i aktivističkog rada u oblasti viktimologije u proteklih 40 godina. U tom smislu, moglo bi se reći da sam ovu knjigu na neki način pisala od početka svog bavljenja viktimologijom, tj. od ranih 1980-tih godina. Ipak, neposredan rad na knjizi trajao je, sa prekidima, oko osam godina. Ideju o tome kakvu knjigu i sa kojim ciljem želim da napišem počela sam da uobičavam 2011. godine, za vreme studijskog boravka na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sidneju, gde sam provela dva meseca u svojstvu gostujuće profesorke. Tu sam imala dobru priliku i dovoljno vremena da pregledam i prikupljam literaturu, da razmišljam i razgovaram sa koleginicama i kolegama, što mi je sve skupa помогло да osmislim koncept i sadržinu knjige.

Vratila sam se u Beograd sa jasnom vizijom da želim da napišem knjigu koja će sadržati osnovna teorijska znanja iz oblasti viktimologije, neophodna svima koji u svom poslu dolaze ili mogu da dodu u kontakt sa žrtvama – uz upućivanje na dalja samostalna istraživanja, proveru u praksi i osmišljavanje novih aktivnosti i projekata. Imala sam na umu knjigu koja će biti upotrebljiva i za naučnu i za stručnu javnost: naučnoj da pruži konkretnije uvide u praktična pitanja, a stručnoj da pomogne u sagledavanju i razumevanju individualnih slučajeva u širem teorijskom kontekstu. Želela sam da to bude jedna živopisna knjiga, laka za čitanje i korišćenje, koja će delovati inspirativno i biti osnova za pokretanje novih inicijativa, a uz priznanje i razumevanje onoga što je već urađeno, što postoji, kako u svetu tako i u Srbiji. Posebno mi je bilo važno da pokušam da u svojoj knjizi predstavim što vernije razvoj i sadašnje stanje viktimologije u Srbiji. Naime, iako je u Srbiji viktimologija razvijenija nego u mnogim drugim zemljama, taj razvoj nije do sada detaljno prikazan i analiziran na celovit način i iz istorijske perspektive. Najzad, želela sam da knjiga bude razumljiva i od koristi i samim žrtvama, na njihovom putu oporavka i osnaživanja – na putu transformacije od žrtve do pobednika. Nadam se da sam tu svoju viziju uspela da pretočim u tekst ove knjige.

U radu na knjizi, pored domaće i strane literature, u dobroj meri sam se neminovno oslanjala na sopstvena kontinuirana istraživanja i radove, ali i mnoge druge izvore koje sam godinama prikupljala, uključujući sećanja, neobjavljene materijale i lične arhive – moje i koleginica i kolega koji su bili neposredni učesnici razvoja viktimologije u Srbiji, našem regionu i svetu.

S obzirom da je viktimologija teorijsko-empirijska nauka, trudila sam se da izlaganje teorijskih pitanja, koncepata i dilema, uvek kada je to primereno, bude

ilustrovano rezultatima istraživanja, studijama slučajeva, primerima iz medija, međunarodnih dokumenata, prakse međunarodnih, domaćih i stranih organizacija i institucija, i sl. Pitanja koja se tiču žrtava posmatrala sam iz istorijske i komparativne, i iz makro (šire društvene) i mikro (pojedinačne) perspektive. S obzirom da se knjiga bavi viktimalogijom kao naukom čiji predmet, bez obzira na prihvatanje šireg ili užeg shvatanja, obuhvata veliki broj žrtava, jedan od najvećih izazova bio mi je nalaženje odgovarajućeg balansa između opšteg (zajedničkog za sve žrtve) i posebnog (specifičnog za pojedine kategorije žrtava) nivoa bavljenja pitanjima žrtava i viktimalizacije. Trudila sam se da dosledno vodim računa o rodnoj perspektivi i o što većem broju žrtava, vezano za njihova svojstva i vrstu viktimalizacije. Ipak, sigurno je da ima dosta žrtava koje ovoga puta nisam pomenula, odnosno na drugi način učinila vidljivim.

Želela bih da ova knjiga bude od koristi: studentima/studentkinjama, istraživačicama/istraživačima, stručnjacima različitog profila koji dolaze u kontakt (socijalni radnici, policijski službenici, specijalni pedagozi, javni tužioci, sudije, zaposleni u kazneno-popravnim i sličnim ustanovama) ili se na drugi način bave žrtvama (na primer, novinari i političari), aktivistima/aktivistkinjama i volonterkama/volonterima organizacija koje rade na podršci žrtvama, na kampanjama, zalaganjima i-ili drugim aktivnostima čija ciljna grupa su žrtve ili osobe koje dolaze u kontakt sa njima.

Knjiga će ispuniti svoju svrhu ako oni koji je budu čitali i proučavali: dobiju osnovna teorijska znanja iz oblasti viktimalogije i ideje kako da ih primene u praksi; nauče da sagledaju rasprostranjenost viktimalizacije, da prepoznaju rizike viktimalizacije, mogućnosti prevencije i značaj blagovremene i adekvatne podrške; razumeju posledice viktimalizacije i potrebe žrtava, i dobiju ideje kako na njih odgovoriti na adekvatan način; upoznaju se sa situacijom i dostignutim razvojem viktimalogije kao nauke, pokreta za prava žrtava, zakonodavstva i prakse u svetu i Srbiji; steknu uvid u zahteve koji su postavljeni u međunarodnim dokumentima o žrtvama i nivo njihove ispunjenosti u Srbiji; nauče da prepoznaju moguće političke zloupotrebe žrtava.

Pisanje ove knjige za mene je bio veliki izazov, ne samo u profesionalnom već i u ličnom smislu. Naime, krajem 2012. godine sam počela sa pisanjem knjige sa idejom da je tokom 2013. godine završim. Na žalost, moja bolest i bolesti i odlasci sa ovog sveta mojih roditelja i supruga stavili su moj rad na knjizi u drugi plan. Međutim, ovi traumatični događaji nisu samo iz osnova promenili moj lični život i odvojili me od pisanja knjige, već su mom bavljenju viktimalizacijom, njenim posledicama, oporavkom i podrškom dali jedan neočekivani, novi pravac i smisao. Prolazeći kroz jedan ekstremno težak životni period, na sopstvenom iskustvu sam bila u prilici da proverim mogućnosti primene viktimaloških znanja na situacije koje prevazilaze kriminalnu viktimalizaciju.

Nije stoga neobično što sam upravo tokom i nakon tog teškog perioda zao-kružila svoje ideje o: prihvatanju najšireg pojma žrtve kao predmeta viktimologije; sličnosti posledica viktimizacije i potreba žrtava najrazličitijih oblika stradanja, uključujući tu i žrtve elementarnih nepogoda, bolesti i drugih nesreća; važnosti osnovnih viktimoloških znanja za sve one koji se žrtvama bave, nezavisno od bilo kog njihovog svojstva i vrste viktimizacije. Najzad, u ovom periodu sam se teorijski, istraživački, praktično i lično posvetila različitim aspektima pozitivne viktimologije, što bi se moglo nazvati i mojom ličnom i profesionalnom transformacijom, novopranađenom misijom ili posttraumatskim rastom.

Sve to skupa uticalo je na konačno uobličavanje koncepcije i sadrzine knjige, na čemu sam radila na višestruko osnažujućem i inspirativnom studijskom boravku u Andaluzijskom interuniverzitetskom institutu za kriminologiju na Malaga Univerzitetu (Španija), u septembru i oktobru 2018. godine.

Na dugačkom putu pisanja ove knjige dobila sam profesionalnu i ličnu podršku od velikog broja prijatelja/prijateljica i koleginica/kolega kako iz Srbije tako i iz različitih delova sveta, na čemu im se najsrdačnije zahvaljujem.

Posebnu zahvalnost dugujem:

Dragim koleginicama i kolegama iz Viktimološkog društva Srbije na tome što više od 20 godina nesebično rade na poboljšanju položaja žrtava u Srbiji i što su lično i profesionalno bili moja velika podrška i inspiracija u godinama nastajanja ove knjige.

Profesoru Michael Humphry-u i Michelle Veljanovski za podršku u organizovanju i realizaciji mog studijskog boravka na Univerzitetu u Sidneju (Australija), a Michelle i za mnoga inspirativna druženja i podršku na daljinu u proteklim godinama.

Profesorki i divnoj prijateljici Anabel Cerezo na pomoći u organizovanju mog studijskog boravka u Malagi, na divnim druženjima i sveukupnoj podršci koja je moj boravak učinila profesionalno i lično inspirativnim i obnavljajućim.

Mojim dragim koleginicama i kolegama, prijateljicama i prijateljima koji su prihvatali da budu recenzenti i svojim konstruktivnim komentarima i sugestijama mi pomogli da knjigu učinim kvalitetnijom.

Mojoj asistentkinji Ljiljani Stevković i studentima Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, generaciji 2018/2019, prvoj koja je viktimologiju slušala kao obavezni predmet, na korisnim komentarima na prvu verziju knjige koju sam koristila u nastavi u formi autorizovanih predavanja.

Sestri Jasmini i sinu Ognjenu – zahvalna sam im što postoje baš onakvi kaki jesu, na razumevanju, razgovorima, komentarima vezanim za knjigu i za njihovu sveukupnu podršku tokom njenog nastajanja.

Suprugu Radovanu, čija ljubav i podrška su bile i ostale moja velika lična i profesionalna inspiracija, izvor snage da istrajem na putu stvaranja boljeg sveta za sve one koji su povređeni i obespravljeni, sveta u koji smo oboje oduvek verovali.

I. VIKTIMOLOGIJA KAO NAUKA O ŽRTVAMA

I.1. RAZVOJ VIKTIMOLOGIJE

I.1.1. Nastanak i razvoj viktimologije u svetu

Iako su problemi sa kojima se susreću žrtve kriminaliteta uočeni dosta ranije od strane različitih kriminologa, prve naučne studije fokusirane primarno na žrtve nastale su tek sredinom XX veka. Pri tome, temelje viktimologije postavili su radovi Hans von Hentig-a, profesora nemačkog porekla, koji je predavao na prestižnom Yale univerzitetu (SAD), i rumunskog advokata Benjamin Mendelsohn-a, koji se nakon II svetskog rata preselio iz Rumunije u Izrael.

Hentig je podvukao važnost proučavanja žrtve najpre u svom članku, objavljenom u *Kölner Zeitung*-u 1934. godine, da bi svoju dinamičku koncepciju zločina, zasnovanu na razumevanju odnosa izvršioca i žrtve kriminalnog ponašanja, izložio po prvi put 1941. godine u radu pod nazivom „*Primedbe na interakciju između učinioca krivičnog dela i njegove žrtve*“. Ovu svoju koncepciju Hentig je dalje razradio u svojoj knjizi *The criminal and his victim* (Kriminalac i njegova žrtva), koja je objavljena 1948. godine. *The criminal and his victim* je prvo delo koje na sistematski način obrađuje pitanja vezana za žrtve kriminaliteta. **Upravo stoga, i bez obzira što u svojoj knjizi nije upotrebio termin viktimologija, Hentig se smatra utemjivačem viktimologije kao nauke, a godina 1948. godinom kada je nastala viktimologija.**

Zasnovana na dinamičkom shvatanju zločina kao sveukupnosti interakcija između delinkventa i žrtve, Hentigova studija obuhvata tri osnovna koncepta koja su postala osnova za dalja istraživanja u okviru viktimologije: kombinacija kriminalac-žrtva (eng. *doer-sufferer combination*), potencijalna žrtva (eng. *the potential victim*) i specifična veza delinkvent-žrtva. Hentig je uočio da i sama žrtva može biti jedan od mnogobrojnih faktora koji utiču na vršenje kriminalnog ponašanja. On je opisao različite odnose koji mogu postojati između izvršioca i žrtve, kao i različite karakteristike ljudi i situacija koje nose rizik postajanja žrtvom. On se založio za proučavanje odnosa između izvršioca i žrtve i svojstava koja lude čine potencijalnim žrtvama, i to sa ciljem boljeg razumevanja vršenja kriminalnih ponašanja i sprečavanja kriminaliteta. Ova Hentigova knjiga utrla je put istraživanjima koja su se bavila posebnim kategorijama žrtava, poput žrtava ubistva (Wolfgang, 1958; Fattah, 1971), razbojništva (Normandeau, 1968), teške telesne povrede (Pittman i Handy, 1964; Curtis, 1974), i prevare (Padowetz, 1954) – navedeno prema Fattah, 2000a, silovanja (Amir, 1968) i sl.

U istom periodu, Benjamin Mendelsohn je započeo svoja istraživanja žrtava tako što je prikupljao podatke koji su mu bili dostupni u njegovoj advokatskoj praksi. Mendelsohn je, slušajući priče izvršilaca krivičnih dela koje je branio, uočio da žrtva može igrati značajnu ulogu u izvršenju krivičnog dela. U cilju sistematične analize podataka do kojih je dolazio u svojoj praksi, Mendelsohn je napravio upitnik sa 300 varijabli. Najpre je analizirao karakteristike ličnosti delinkventa, a zatim i biopsihosocijalne karakteristike žrtve. Rezultate svoje analize opisao je u člancima koji su objavljeni 1937. i 1940. godine u Francuskoj i Italiji. Mendelsohn je uočio posledice kriminalnih ponašanja po žrtvu i potrebe žrtava, kao i važnu ulogu koju žrtva ima u krivičnom postupku, ali i nezainteresovanost društva za bavljenje njenim problemima (navedeno prema Wemmers, 2003).

Slično kao Hentig, i Mendelsohn je smatrao da proučavanje žrtve treba da ima važnu ulogu u prevenciji kriminaliteta. Za Mendelsohn-a je viktimalogija druga strane kriminologije: bavi se svim pitanjima kojima se bavi i kriminologija, ali ne iz perspektive izvršioca, već iz perspektive žrtve. Slično Hentigu, i on je ukazao na značaj proučavanja odnosa između izvršioca i žrtve. Mandelsohn je par izvršilac-žrtva nazvao „krivični par”, pri čemu je posebno skrenuo pažnju na različite stepene odgovornosti žrtve za štetu koju trpi (npr. u slučaju provokacije), kao i na korelaciju između odgovornosti izvršioca i odgovornosti žrtve (Mendelsohn, navedeno prema Wemmers, 2003). Mendelsohn je kasnije izmenio svoj prvobitni pristup i ukazao da, zahvaljujući viktimalogiji, sada znamo da većina žrtava ne igra aktivnu ulogu u svojoj viktimalizaciji (navedeno prema Wemmers, 2003).

Mandelsohn je nakon II svetskog rata, na kongresu rumunskog Udruženja psihijatara, 29.marta 1947. godine, predstavio „nauku o žrtvama” (Wemmers, 2003). Tako je viktimalogija, iako još uvek neimenovana kao takva, po prvi put predstavljena na jednom naučnom skupu, i to u našem neposrednom okruženju.

Pored već pomenutih radova Hentiga i Mendelsohn-a, početak viktimaloških istraživanja posebno su obeležili **radovi Ellenbergera i Fattah-a**. Ellenberger, koji je koristio psihoanalitički pristup viktimalizaciji, je posebnu pažnju posvetio proučavanju psiholoških aspekata odnosa između izvršioca i žrtve. Po njemu, između delinkventa i žrtve postoje recipročni odnosi koji se mogu svrstati u tri grupe koje se međusobno ne isključuju: čist *neurotičan odnos*, čista *biopsihološka veza* dva komplementarna tipa kod kojih je jedan negativ drugog i *geno-biološka veza* (recipročna privlačnost na osnovu sličnih naslednih faktora). On je prvi uveo i pojам *viktimalogeneza*, pod kojim je podrazumevao proces delovanja faktora koji vode ka viktimalizaciji. Ellenberger je isticao da svako ima pravo da zna da li je izložen riziku da postane žrtva krivičnog dela. Poput Hentiga i Mendelsohn-a, i Ellenberger je smatrao da viktimaloška znanja treba da nađu mesto u prevenciji kriminaliteta (Ellenberger, 1954). Ellenberger-ov student, profesor Ezzat Fattah, dalje je razvio istraživanje odnosa izvršioca i žrtve, pri čemu se posebno bavio doprinosom žrtve izvršenju kriminalnog ponašanja („kriva žrtva”), i zalagao se za uzimanje u obzir tog doprinosa pri izricanju kazne izvršiocu (Fattah, navedeno prema Wemmers, 2003).

Sam termin *victimologija* prvi je upotrebio američki psihijatar Wertham 1949. godine, u svojoj knjizi *The show of violence* (Predstava nasilja), u kojoj je podvukao potrebu za jednom novom naukom – victimologijom. Kasnije, ovaj naziv je upotrebio i Mendelsohn u svom članku u naučnom časopisu *Revue internationale de criminologie et de police technique* (Međunarodna revija za kriminologiju i kriminalistiku) 1956. godine, i od tada je taj naziv u potpunosti prihvaćen od strane naučnika koji se bave problemima žrtve.¹

Prvi međunarodni victimološki časopis *Victimology: An International Journal* počeo je da izlazi 1976. godine. Kasnije su pokrenuta još dva međunarodna časopisa: *International Review of Victimology* i *International perspectives in Victimology*. Pored međunarodnih, danas postoji i više nacionalnih victimoloških časopisa (na primer, u Japanu, Argentini, Australiji, Srbiji).

8. septembra 1979. godine, u gradu Minsteru, u Nemačkoj, osnovano je Svetsko victimološko društvo (WSV – World Society of Victimology). Svetsko victimološko društvo je neprofitna, nevladina organizacija koja ima posebni konsultativni status u Ekonomskom i socijalnom savetu Ujedinjenih Nacija (ECOSOC) i u Savetu Evrope (Council of Europe). Najvažniji zadaci Svetskog victimološkog društva su: unapređenje victimološkog istraživanja, znanja i prakse u celom svetu; podsticanje interdisciplinarnog i komparativnog istraživanja i aktivnosti u oblasti victimologije i pomoći žrtvama; unapređenje saradnje međunarodnih, nacionalnih, regionalnih i lokalnih organizacija, radnih grupa i pojedinaca koji se bave problemima sa kojima se suočavaju žrtve širom sveta (čl. 2 Statuta Svetskog Victimološkog društva).

Članovi Svetskog victimološkog društva mogu biti pojedinci i ustanove, odnosno organizacije, koje su posvećene proučavanju victimologije i poboljšanju položaja žrtava. Članovi mogu biti istraživači i predavači, studenti, volonteri, praktičari, i dr. Međunarodne, nacionalne, regionalne i lokalne organizacije mogu se učlaniti u Društvo ukoliko su posvećene poboljšanju položaja žrtava, istraživanju, edukaciji i pružanju podrške žrtvama. Da bi neko postao član, potrebno je da podnese pismenu prijavu. Prijem u članstvo ne može biti odbijen zbog etničkog porekla, rase, vere, političke i seksualne orientacije, pola ili religije.

Glavni organ upravljanja Svetskog victimološkog društva je Izvršni odbor, čiji članovi i članice su najugledniji svetski stručnjaci iz oblasti victimologije.

Profesor dr. Vesna Nikolić-Ristanović je u periodu između 2009. i 2012. godine bila prva članica tog tela iz Srbije.²

Pitanje: U čemu je značaj postojanja organizacija poput Svetskog victimološkog društva?

¹ Neki autori, koji po svoj prilici nisu bili upoznati sa Wertham-ovim radom, pripisivali su prvu upotrebu termina victimologija Mendelsohn-u, pa otud, verovatno, postoje različite informacije o tome u različitim radovima (Fattah, 1967a)

² Više informacija o Svetskom victimološkom društvu može se pronaći na internet stranici ove organizacije: <http://www.worldsocietyofvictimology.org>

Svetsko viktimološko društvo svake tri godine organizuje svetske viktimološke simpozijume, na kojima se predstavljaju i razmenjuju iskustva stručnjaka i istraživača iz svih krajeva sveta. Takođe, u Dubrovniku (Hrvatska) se, u organizaciji Svetskog viktimološkog društva i Inter-univerzitetorskog centra u Dubrovniku, od 1984. godine (Šeparović, 1985), svake godine održavaju međunarodni poslediplomski kursevi iz oblasti viktimologije i pomoći žrtvama.³

Međunarodni poslediplomski kursevi iz oblasti viktimologije i pomoći žrtvama, koji se od 1984. godine održavaju u Dubrovniku, imali su značajnu ulogu u razvoju mlađih viktimologa širom sveta, uključujući tu i viktimologe iz Srbije. Od nedavno, slični kursevi se organizuju i u Aziji, Južnoj Africi i Latinskoj Americi. Predavači na ovim kursevima su najistaknutiji stručnjaci za pitanja žrtava iz različitih delova sveta. Studenti, na osnovu stičenih znanja, rade seminarски rad koji na kraju kursa brane na engleskom jeziku. Detaljnije informacije o kursevima i načinu prijavljivanja na njih mogu se naći na internet stranici **Svetkog viktimološkog društva**.

U periodu između 1973.⁴ i 2018. godine održano je šesnaest međunarodnih simpozijuma i to: 1973. u Jerusalimu (Izrael), 1976. u Bostonu (SAD), 1979. u Minsteru (Nemačka), 1982. u Tokiju (Japan), 1985. u Zagrebu (Jugoslavija), 1988. u Jerusalimu (Izrael), 1991. u Rio de Žaneiru (Brazil), 1994. u Adelaidi (Australija), 1997. u Amsterdamu (Holandija), 2000. u Montrealu (Kanada), 2003. u Stolenbosch-u (Južna Afrika), 2006. na Floridi (SAD), 2009. u Mitu (Japan), 2012. godine u Hagu (Holandija), 2015. godine u Pertu (Australija) i 2018. godine u Hong Kongu (Kina). Na do sada održanim simpozijumima raspravljana su najraznovrsnija pitanja vezana za viktimologiju i žrtve a posebno: pitanje predmeta i mesta viktimologije, međunarodni instrumenti od značaja za prava žrtava, deca i stare osobe kao žrtve, žrtve nasilja u porodici, žrtve torture, žrtve terorizma, žrtve sajberviktimizacije, manjine i druge marginalizovane grupe kao žrtve, žrtve seksualnih delikata, žrtve saobraćajnih delikata, problemi migracija sa viktimološkog stanovišta, žrtve trgovine ljudima, izbeglice i interno raseljena lica kao žrtve, viktimizacija studenata, odnos između delinkventa i žrtve, polne zloupotrebe u zatvoru, politički zatvorenici kao žrtve, žrtve AIDS-a, strah od kriminaliteta, naknada štete žrtvi, pomoći i podrška žrtvama, krivičnopravni položaj žrtve i žrtva u krivičnom postupku, žrtve i restorativna pravda, žrtve ekoloških krivičnih dela, prevencija viktimizacije, žrtve masovnih kršenja ljudskih prava, tranzicionalna pravda i dr.

Razvoj viktimologije je u početku bio najintenzivniji u zemljama Zapadne Evrope, SAD, u Izraelu i Japanu, da bi se interesovanje za bavljenje problema žrtava poslednjih decenija intenziviralo i u zemljama Centralne, Istočne i Južne Evrope, Južne i Centralne Amerike, Azije i Australije. U tim zemljama

³ Izuzetak je bio jedino period tokom rata u Hrvatskoj 1990-tih godina, kada je ovaj kurs bio privremeno preseljen u Amsterdam (Holandija).

⁴ Najpre se krenulo sa organizovanjem simpozijuma, tako da je Svetsko viktimološko društvo osnovano nakon što su već bila održana dva simpozijuma.

su, takođe, osnovana nacionalna i regionalna udruženja, koja su pokrenula nove časopise i viktimološke konferencije (na primer, Japansko viktimološko društvo, Viktimološko društvo Srbije⁵, Indijsko viktimološko društvo, Južnoazijsko kriminološko i viktimološko društvo, itd.) Takođe, treba pomenuti i radnu grupu za viktimologiju, koja od 2014. godine aktivno deluje u okviru Evropskog udruženja za kriminologiju⁶, i u kojoj sarađuju viktimolozi iz raznih delova Evrope, uključujući i našu zemlju, kao i međunarodni kurs pod nazivom Evropsko materijalno krivično pravo i zaštita žrtava, koji se od iste (2014) godine održava u Međunarodnom univerzitetском centru u Dubrovniku.

S obzirom na dominantan pristup proučavanju žrtava, u razvoju viktimologije mogu se uočiti dva ključna perioda: **period tzv. prve i period tzv. druge viktimologije** (Gassin, 2007).

Period **prve viktimologije** je period od njenog nastanka do kraja sedamdesetih godina XX veka, **za koji je karakteristično uglavnom bavljenje pitanjima vezanim za utvrđivanje uloge žrtve u nastanku krivičnog dela, dakle, bavljenje pitanjima žrtve u okviru kriminalne etiologije**. Na žalost, bavljenje uticajem žrtve na vršenje kriminalnih ponašanja, koje je svakako značajno sa stanovišta objašnjenja, prevencije i krivičnopravne reakcije na kriminalitet, je tada često bilo povezano sa okrivljavanjem žrtve. To je bacilo negativno svetlo na viktimologiju, od koje se očekivalo da bude na strani žrtve. Naročito mnogo kritika je stiglo od feministički nastrojenih autorki na račun ranih istraživanja žrtava silovanja koje je sproveo Amir, i njegovog tumačenja provokativnog ponašanja žrtve u tim slučajevima (Goodey, 2005).

Sedamdesetih godina došlo je do delimičnog okretanja od pitanja uloge žrtve uz koncentrisanje pažnje viktimologa ka problemima žrtve nezavisno od njene uloge u nastanku krivičnog dela i nezavisno od delinkventa. Bavljenje žrtvom postaje bavljenje njenom nesrećom uz iznalaženje najboljih načina da joj se pomogne. **Druga viktimologija** se, dakle, **pretežno bavi pitanjima pružanja pomoći žrtvi, njenim položajem u krivičnom postupku, naknadom štete i tretmanom**. Ipak, viktimološka znanja o ulozi žrtve se i dalje primenjuju kada je to potrebno za razumevanje etiologije i pravedniji odnos prema izvršiocu (na primer, u slučaju nužne odbrane, ubistva ili teške telesne povrede na mah). Poslednjih godina, ova znanja se uspešno primenjuju u cilju odbrane žrtava nasilja u porodici koje su ubile nasilnike nakon duževremenog trpljenja zlostavljanja.

Od 1956. godine do danas objavljeno je puno članaka i knjiga, i sprovedeno je dosta viktimoloških istraživanja. Pored već pomenutih autora, među najzapaženije autore do sad objavljenih viktimoloških radova u svetu spadaju: Cornil, Nagel, Sc-

⁵ Viktimološko društvo Srbije i Japansko viktimološko društvo spadaju u nacionalna viktimološka društva čije aktivnosti se smatraju posebno značajnim (Jaishankar, 2008).

⁶ Ova radna grupa osnovana je zahvaljujući zalaganju Vesne Nikolić-Ristanović, tokom njenog vršenja funkcije predsednice ovog udruženja u periodu 2011-2013.

hultz, Pinatel, Schafer, Amir, Schneider, van Dijk, Joutsen, Viano, Walklate, Mawby, Baril, Aertsen, Elias, Shapland, Rock, Groenhuijsen, Kirchhoff, Dussich, Wemmers, Davis, Pemberton i dr. Takođe, u zemljama u našem neposrednom okruženju najveći značaj imaju radovi Šeparovića, Carića, Pospišl-Završki, Puškarić i Turković (Hrvatska), Pečara, Šelih, Kanduća, Petroveca, Meška i Peršekove (Slovenija), kao i Bačanovića i Čaćeve (Makedonija). U novije vreme sve je više studija koje su bazirane na rezultatima nacionalnih i međunarodnih anketa o viktimalizaciji (eng. *victimization survey*) i strahu od zločina (eng. *fear of crime*). Sa ovim u vezi posebno značajni su radovi Garofalo-a, Lisk-e, Maxfield-a, Mayhew-a, Skogan-a, van Dijk-a, Johnson, Ollus, Zvekića i del Fratte. Takođe, sve više radova iz oblasti viktimalogije bavi se pitanjima žrtve u kontekstu ljudskih prava i zloupotrebe moći, uključujući i žrtve rata, kao i raznim oblicima pomoći žrtvi posle izvršenja krivičnog dela. Ovome je dosta doprinela aktivnost OUN, a zatim i Saveta Evrope i EU, u vezi sa pitanjima žrtava, o čemu će biti reči u tome posvećenom poglavlju.

Broj radova bio je relativno mali u prvom periodu razvoja viktimalogije, da bi 1980-tih godina veliki talas viktimaloške literature najavio dolazak doba viktimalogije (Rock, 1994). Tokom 1980-tih i 1990-tih godina viktimalogija je konsolidovana kao naučna disciplina. Njen teorijski razvoj praćen je i značajnim promenama u praksi zaštite prava žrtava, i to kroz: podizanje svesti javnosti o problemima i potrebama žrtava, promene zakonodavstva, edukaciju stručnjaka, osnivanje državnih fondova za naknadu štete žrtvama, razvoj službi za pomoći žrtvama, i posredovanje između izvršioca i žrtve (Fattah, 2000a).

Viktimalogija se danas predaje na preko 150 univerziteta u svetu, a za unapređenje viktimaloških istraživanja od velikog značaja je i osnivanje i rad međunarodnih viktimaloških instituta, **INTERVICT (Tilburg, Holandija)** i **TOKIWA (Mito, Japan)**. Na ovim institutima su poslednjih godina urađena mnoga značajna viktimaloška istraživanja, uključujući i istraživanja koja su sproveli studenti doktorskih studija. Doktoranti na ovim institutima imaju pristup specijalizovanoj viktimaloškoj literaturi, dobre uslove rada i mentorstvo najboljih svetskih stručnjaka iz oblasti viktimalogije.

I.1.2. Razvoj viktimalogije u Srbiji

Na prostoru bivše Jugoslavije problemi vezani za žrtve dosta rano su uočeni kao mogući aspekt proučavanja u okviru kriminologije. Svojim radovima objavljenim u periodu između 1960. i 1981. godine, doprinos nastanku viktimalogije, posebno su dali Marina (Makedonija), Makra, Šeparović, Carić, Pospišl-Završki i Puškarić (Hrvatska), Vodopivec, Pečar, Šelih i Kobe (Slovenija), kao i Aćimović, Simić, Krstić, Kapamadžija i Pihler (Srbija) (Kramarić, 1982; Šeparović, 1985). Radovi ovih autora otvorili su vrata razvoju viktimalogije tako što su uveli perspektivu žrtve u bavljenje raznim oblicima kriminaliteta i domaćoj javnosti predstavili svet-

ska viktimološka istraživanja i debate. Oni su stvorili osnovu za prve sistematizacije viktimoloških znanja, do kojih je došlo tokom 1980-tih godina.

Razvoj viktimologije kao nauke u zemljama bivše Jugoslavije, uključujući i Srbiju, kasnio je, dakle, nekoliko decenija za njenim razvojem u svetu. Uz to, raspad Jugoslavije, ratovi na njenom prostoru i tranzicioni procesi uticali su na specifičnu dinamiku razvoja viktimologije, kao i na nešto drugačiji predmet i pristup bavljenju problemima žrtve. Imajući to u vidu, razvoj viktimologije u Srbiji može se sagledati kroz četiri vremenska perioda:⁷

1. Period od početka 1980-tih do 1992. godine (do početka rata u BiH i uvođenja sankcija Srbiji);
2. Period od 1992. do 2000. godine (do političkih promena u Srbiji i njenog otvaranja ka svetu);
3. Period od 2000. do 2012. godine;
4. Period nakon 2012. godine kada je prihvaćena kandidatura Srbije za ulazak u EU.

Prvi period u razvoju viktimologije u Srbiji (1980-1992)

Prvi period u razvoju viktimologije u Srbiji karakteriše pojava prvih sistematizovanih radova koji su se bavili viktimologijom i problemima žrtava, kao i prvih empirijskih istraživanja i inicijativa za poboljšanje položaja žrtava. Pored toga, ovaj period u razvoju viktimologije u Srbiji, za razliku od kasnijih, odvijao se u okviru šireg, jugoslovenskog, društvenog i naučnog konteksta i otvorenosti prema svetu. U tesnoj vezi sa time je saradnja velikog broja istraživača i praktičara iz nekadašnje Jugoslavije i sveta koja je bila karakteristična za ovaj period.

Za prvi period u razvoju viktimologije u Srbiji od posebnog značaja je bilo nekoliko važnih viktimoloških događaja. Najpre, 1984. godine u Dubrovniku su održani prva Međunarodna konferencija o pravima žrtava i prvi poslediplomski kurs iz viktimologije i pomoći žrtvama. Poseban značaj imalo je održavanje petog simpozijuma Svetskog viktimološkog društva, 1985. godine u Zagrebu, a zatim i osnivanje Jugoslovenskog viktimološkog društva, 1988. godine, takođe u Zagrebu. Osnivanjem Jugoslovenskog viktimološkog društva došlo je do tesnjeg povezivanja istraživača i praktičara iz raznih delova bivše Jugoslavije koji su se u svojim sredinama već bavili različitim viktimološkim temama. Jugoslovensko viktimološko društvo je 1990. godine započelo sa objavljivanjem časopisa pod nazivom *Viktimologija*. To je ujedno bio period konsolidovanja viktimologije kao nauke, i period prvih konkretnijih inicijativa za poboljšanje položaja žrtve u Srbiji.

⁷ Treba imati u vidu da je podela napravljena prema dominantnim karakteristikama razvoja u različitim periodima, i da je nemoguće napraviti preciznu vremensku granicu između njih. Svaki sledeći period praktično je počinjao još tokom prethodnog perioda.

Osnivač i dugogodišnji predsednik Jugoslovenskog viktimalološkog društva bio je profesor Zvonimir Šeparović, autor prve knjige na teritoriji bivše Jugoslavije koja je u naslovu imala reč *viktimalogija* (Šeparović, 1985). On je u vreme osnivanja tog Društva bio prvi i za sada jedini predsednik Svetskog viktimalološkog društva sa teritorije nekadašnje Jugoslavije. Sedište Jugoslovenskog viktimalološkog društva bilo je u Zagrebu. Njegovi članovi bili su iz različitih delova bivše Jugoslavije, uključujući i veoma aktivne članove iz Srbije, od kojih su neki bili i članovi predsedništva – prof. Živojin Aleksić i prof. Jelka Ređep. Takođe, članovi iz Srbije, profesori Živojin Aleksić, Dušan Cotić i Mihajlo Aćimović, bili su uključeni u rad organizacionog komiteta Petog simpozijuma Svetskog viktimalološkog društva. Raspad Jugoslavije i ratovi koji su se vodili na njenom prostoru doveli su do prestanka rada Jugoslovenskog viktimalološkog društva. Ipak, razvoj viktimalogije u Srbiji, koji je započet napred pomenutim aktivnostima na prostoru bivše Jugoslavije, nastavljen je i nakon prestanka postojanja Jugoslovenskog viktimalološkog društva.

Pitanje: Kakav je odnos razvoja viktimalogije u bivšoj Jugoslaviji i Srbiji?

Tokom 1980-tih i početkom 1990-tih godina autori iz Srbije objavili su i, na viktimaloškim konferencijama, izložili više radova posvećenih viktimaloškim temama. Radovi su pretežno bili bazirani na rezultatima empirijskih istraživanja, i bavili su se temama poput: duševno bolesna lica kao žrtve i žrtvin iskaz u krivičnom postupku (Aćimović, 1979; Aćimović, 1981), politički zatvorenenici kao žrtve (Janković, 1989), žrtve terorizma (Aćimović, 1980; Dimitrijević, 1984⁸), aktivnosti UN i žrtve (Cotić, 1984⁹), žrtve saobraćajnih krivičnih dela (Nikolić-Ristanović, 1987), prvi kontakt žrtve sa policijom (Nikolić-Ristanović, Mrvić, 1988), pravni položaj žrtava seksualnog nasilja (Nikolić-Ristanović, 1989a), mladi ljudi i deca kao žrtve (Radovanović, 1988; Nikolić-Ristanović, 1988; Radovanović, 1989), pravni položaj žrtve (Nikolić-Ristanović, 1982; Bejatović, 1993), strah od kriminaliteta (Nikolić-Ristanović, Mrvić, 1990; Nikolić-Ristanović, 1995a) i bračno nasilje (Nikolić-Ristanović, 1993a). Uz to, tema 14. redovnog savetovanja Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju, koje je održano 1982. godine u Aranđelovcu, bila je „Oštećeni u krivičnom pravu”.

Ipak, prva knjiga koja se u Srbiji na sistematičan i obuhvatan način bavila viktimalogijom i žrtvama kriminaliteta bila je knjiga Vesne Nikolić-Ristanović *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*, bazirana na istoimenom magistarskom radu, odbranjenom na Pravnom fakultetu u Beogradu pod mentorstvom uglednih profesora kriminologije Milana Milutinovića i Mihajla Aćimovića (Nikolić-Ristanović, 1984). U ovoj knjizi¹⁰ se po prvi put u Srbiji predstavlja nastanak i

⁸ Prema Šeparović, 1998.

⁹ Prema Šeparović, 1998.

¹⁰ Na ovu knjigu je ukazao profesor Zvonimir Šeparović još u svojim intervjuiima za medije datim 1984. godine, kao i u knjizi *Viktimalogija: Studije o žrtvama*, koja je objavljena

razvoj viktimologije, njeni ciljevi i zadaci, različita shvatanja njenog predmeta i pojma žrtve, osnovni viktimološki pojmovi, i značaj podrške i pomoći žrtvama. Knjiga je zasnovana na teorijskom i empirijskom istraživanju karakteristika koje ljudi čine izloženim viktimizaciji, odnosa izvršilac – žrtva, ponašanja žrtve koja doprinose viktimizaciji ili je sprečavaju, posledica viktimizacije i procesa oporavka, kao i pravnog položaja žrtve.

Nekoliko godina kasnije, ista autorka je objavila i drugu knjigu koja se na sistematičan način bavila jednom kategorijom žrtava – ženama žrtvama kriminaliteta. Knjiga *Žene kao žrtve kriminaliteta* predstavlja objavljenu doktorsku disertaciju, odbranjenu na Pravnom fakultetu u Beogradu, takođe pod mentorstvom profesora Milana Milutinovića i Mihajla Aćimovića (Nikolić-Ristanović, 1989b). To je bio prvi put da se u Srbiji jedna doktorska disertacija i jedna naučna knjiga bave temama kao što su: žene – žrtve nasilja u porodici i silovanja, sigurne kuće, SOS telefoni za pomoć žrtvama, potreba za kažnjavanjem nasilja u porodici i bračnog silovanja, neadekvatno postupanje sudija, tužilaca i policije prema žrtvama, posebno prema žrtvama seksualnih delikata, potreba za zaštitom žrtava u krivičnom postupku i sl. Takođe, ova knjiga se, pored viktimizacije žena rodno baziranim nasiljem, bavila i ženama kao žrtvama drugih oblika kriminaliteta, poput telesne povrede, krađe, razbojništva, uvrede i prevare. Pored osnovnog empirijskog istraživanja baziranog na podacima iz sudskega predmeta, za potrebe ovog rada, urađena je, po prvi put u Srbiji, i jedna anketa o viktimizaciji. Radilo se o problemu istraživanju na uzorku od 206 učenica i studentkinja iz Beograda, kojima su, po ugledu na slična strana istraživanja, bila postavljana pitanja o tome da li su u periodu 1980-1985. godine bile viktimizirane nekim kriminalnim ponašanjem.

Knjige *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta* i *Žene kao žrtve kriminaliteta*, budući da su objedinile dotadašnja saznanja o žrtvama u zemlji i svetu, činile su dobru osnovu za dalji razvoj viktimoloških istraživanja u Srbiji.

Drugi period u razvoju viktimologije u Srbiji (1992-2000)

Ratovi koji su vođeni na prostoru bivše Jugoslavije, kao i ekonomске sankcije koje su nametnute Srbiji zbog uloge koju je imala u njima, oblikovali su čitav društveni život u našoj zemlji, pa, samim tim, i razvoj viktimologije u ovom periodu. Pri tome, nekoliko faktora je bilo od posebnog značaja. Ratna stradanja, najpre posredno a onda i neposredno, i masovna kršenja ljudskih prava od strane režima Slobodana Miloševića, postali su 1990-tih godina svakodnevica u Srbiji. Istovremeno, početkom 1990-tih godina, politički pluralizam i sloboda udruživanja, kao deo započete političke tranzicije ka demokratskom društvu, stvorili su uslove za razvoj civilnog društva, očitovanog u osnivanju različitih nevladinih

1985.godine (Šeparović, 1985: 9, 316). Takođe, istu knjigu je prof. Oliver Bačanović koristio kao udžbenik viktimologije na Policijskoj akademiji (sada Fakultetu bezbednosti) u Skoplju (Makedonija).

organizacija. Viktimizacija na ratnom području, dolazak velikog broja izbeglica i bračno i porodično nasilje od strane učesnika rata koji su se vraćali sa ratišta, kao i političko nasilje i druga kršenja ljudskih prava od strane državnih organa, zaokupili su pažnju aktivistkinja i aktivista ženskih grupa, organizacija za ljudska prava i humanitarnih organizacija, ali su postali i nova tema za istraživače.

Nevladine organizacije su u ovom periodu odigrale važnu ulogu u obelodajnjivanju i beleženju podataka o stradanju ljudi, ali i u pružanju različitih oblika pomoći i podrške žrtvama, koju država nije bila u stanju, ili nije želela da pruži (na primer, kada se radilo o žrtvama kršenja ljudskih prava koja su činjena od strane samih državnih organa, ili prema pripadnicima etničkih grupa koje su smatrane neprijateljskim). Osim toga, u ovom periodu je, zbog ekonomskih sankcija, finansiranje državnih istraživačkih institucija svedeno na puko preživljavanje, uz istovremen dolazak i postepeno uvećavanje stranih donacija. Ove donacije su, zbog politike koju je vodio tadašnji režim, u to vreme mogle, za podnete projekte, dobiti isključivo nevladine organizacije ili individualni istraživači.

U kontekstu svega navedenog, nije neobično da je u ovom periodu većina viktimoloških empirijskih istraživanja rađena u okviru nevladinih organizacija i od strane istraživača-pojedinaca, kao i da su njihove teme tada na različite načine bile povezane sa ratom i drugim oblicima državnog nasilja, a nešto kasnije i sa socio-ekonomskim uticajem tranzicije. Sprovedeno je nekoliko važnih akcionih istraživanja viktimizacije žena u ratu, uključujući ratna silovanja i prisilne trudnoće (Nikolić-Ristanović, 1994; Nikolić-Ristanović i dr., 1995; Nikolić-Ristanović i dr., 1996; Nikolić-Ristanović, 2000a; Nikolić-Ristanović, 2000b) i nasilja od strane policije prema građanima (Nikolić-Ristanović i dr., 1997). Ova akcionala istraživanja podrazumevala su ne samo prikupljanje podataka već i različite oblike podrške i osnaživanja žrtava. Pored toga, istražene su i psihičke posledice rata (Bojanin i Išpanović-Radojković, 1994; Kaličanin i dr., 1993), uticaj rata na nasilje u porodici (Nikolić-Ristanović, 1993a), uticaj tranzicije i rata na rodne identitete, nasilje nad ženama i društvene odgovore na njega (Nikolić-Ristanović, 1996; Nikolić-Ristanović i Milivojević, 2000; Nikolić-Ristanović, 2002b; Nikolić-Ristanović, 2008), ratna viktimizacija (Milivojević, 1999; Nikolić-Ristanović, 1999a i 1999b; Nikolić-Ristanović, 2000b), kao i uticaj rata i ekonomskih sankcije na uslove života u zatvoru za žene (Nikolić-Ristanović, 1997).

Krajem 1990-tih godina objavljeno je i nekoliko pionirskih studija i doktorskih disertacija, koje su se na obuhvatan način bavile do tada neistraženim temama, poput nasilja nad decom (Banjanin-Đuričić, 1998), incesta (Mršević, 1997), veze između nasilja nad ženama i kriminaliteta žena (Nikolić-Ristanović, 2000c) i naknade štete žrtvama (Mrvić-Petrović, 2001). Takođe, u ovom periodu su objavljeni i važni radovi koji su bili značajni za pokretanje inicijativa u vezi zaštite dece od zlostavljanja (Obretković, 1997 i 1998). Pored toga, nakon ukinjanja ekonomskih sankcija, 1996. godine, Institut za kriminološka i sociološka

istraživanja sproveo je prvu i za sada jedinu anketu o viktimizaciji na reprezentativnom (gradskom) uzorku kod nas. Ova anketa je sprovedena u okviru Međunarodne ankete o viktimizaciji – International Crime (Victim) Survey, na uzorku od 1094 ispitanika sa teritorije Beograda (Nikolić-Ristanović, 1998a i 1998b; Nikolić-Ristanović, 1999a; Zvekić, 2001).

Najzad, za ovaj period u razvoju viktimalogije značajno je i osnivanje Viktimološkog društva Srbije (VDS). VDS je osnovano 12. novembra 1997. godine kao nezavisno i neprofitno udruženje građana. Osnivanjem Viktimološkog društva Srbije uspostavljen je kontinuitet između viktimaloških aktivnosti u Srbiji koje su se odvijale pre i nakon raspada SFRJ i započet dugogodišnji proces kontinuiranog i sistematskog zalaganja za društvenu vidljivost, priznanje i prava svih žrtava kriminaliteta.¹¹ Cilj osnivanja VDS bio je da okupi što veći broj istraživača, eksperata, praktičara i aktivista, zainteresovanih da rade na razvoju viktimalogije i unapređenju prava svih žrtava kriminaliteta, rata i kršenja ljudskih prava – bez obzira na njihov pol, versku i religijsku pripadnost, politička opredeljenja ili druge karakteristike.

Ubrzo po osnivanju, VDS je postalo član dva značajna međunarodna udruženja: Svetskog viktimaloškog društva 1999. godine, a 2004. godine i Evropskog foruma službi za žrtve (sadašnji naziv: Evropska podrška žrtvama, eng. Victim Support Europe / VSE). Od decembra 2005. godine VDS je i član ISPAC-a (Međunarodni naučni i stručni savet programa UN za prevenciju kriminaliteta i krivično pravosuđe). Takođe, odmah nakon osnivanja, 1998. godine, Viktimološko društvo Srbije je pokrenulo naučni časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu *Temida*, koji od tada redovno izlazi. *Temida* je prvi i za sada¹² jedini časopis u Srbiji, regionu i svetu, koji se bavi viktimaloškom problematikom na rodno senzibilan način. Od 2011. godine kategorisan je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, kao vodeći naučni časopis od nacionalnog značaja.¹³

Treći period u razvoju viktimalogije u Srbiji (2000-2012)

Osnivanje Viktimološkog društva Srbije, stvaranje povoljnije klime u zemlji nakon političkih promena 2000. godine, kao i veći priliv stranih donacija, stvorili su bolje uslove za realizaciju različitih inicijativa za poboljšanje položaja žrtava. Sve to skupa, stvorilo je prepostavke za snažniju nego ikada konsolidaciju viktimalogije kao nauke i kao praktične aktivnosti u Srbiji.

Viktimaloško društvo Srbije je ubrzo nakon osnivanja iniciralo pokretanje čitavog niza novih programa značajnih za unapređenje prava svih žrtava kriminaliteta, uključujući tu i žrtve kršenja ljudskih prava i rata, u Srbiji. Posebno treba izdvojiti sledeće inicijative: pokretanje časopisa o viktimizaciji, ljudskim pravima

¹¹ Detaljnije videti u Nikolić-Ristanović, Čopić, 2017.

¹² U vreme odlaska u štampu ove knjige.

¹³ <http://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2019/05/kategorizacija.pdf>, pristupljeno 28.9. 2019.

i rodu *Temida*; razvoj viktimaloških istraživanja; predlaganje promena zakonodavstva i prakse; iniciranje unošenja podataka o žrtvama u pravosudnu statistiku koju vodi Zavod za statistiku Srbije; podizanje svesti javnosti o problemima žrtava; uvodenje viktimalogije na fakultete i u redovnu edukaciju stručnjaka i sl.

Gotovo sve inicijative Viktimaloškog društva Srbije su imale pionirski karakter i dovele su do značajnih promena na širem društvenom planu. Takođe, VDS je organizovalo veliki broj nacionalnih i međunarodnih konferencija koje su se bavile raznim temama relevantnim za žrtve, poput ratne viktimalizacije, nasilja u porodici, istine i pomirenja i alternativnih sankcija. Za razvoj viktimaloškog znanja i prava žrtava u Srbiji od posebnog značaja su redovne godišnje konferencije koje VDS od 2010. godine organizuje svake godine. Godišnje konferencije predstavljaju priliku za susret i razmenu iskustava i znanja istraživača, aktivista i praktičara iz Srbije, regionala i sveta.

Od 2009. godine, u cilju podsticanja viktimaloških istraživanja i viktimaloške prakse, VDS dodeljuje i tri godišnje nagrade: nagradu za unapređenje prava žrtava; nagradu Treći put, za doprinos konstruktivnom bavljenju prošlošću u postkonfliktnom društvu; i nagradu mladim talentovanim istraživačima koji se bave viktimaloškim temama.

U ovom periodu sproveden je i veći broj značajnih viktimaloških istraživanja, prvenstveno od strane istraživačica i istraživača okupljenih oko Viktimaloškog društva Srbije i Autonomnog ženskog centra. VDS je sprovelo više pionirskih istraživanja, od kojih su posebno značajna sledeća: anketa o viktimalizaciji nasiljem u porodici na reprezentativnom uzorku za Srbiju i Vojvodinu (Nikolić-Ristanović, 2002a; Nikolić-Ristanović, 2010a), istraživanja usluga za žrtve u Srbiji (Milivojević, Mihić, 2003; Ćopić, 2007; Nikolić, 2007; Nikolić-Ristanović, 2007; Nikolić, Nikolić-Ristanović i Petrović, 2010), istraživanja rasprostranjenosti i karakteristika viktimalizacije trgovinom ženama, decom i muškracima, potreba žrtava, kao i zakonodavnog i institucionalnog okvira za njihovu podršku i zaštitu (Nikolić-Ristanović i dr., 2004; Bjerkan, 2005; Ćopić i Nikolić-Ristanović, 2006; Nikolić-Ristanović, 2009; Nikolić-Ristanović i Ćopić, 2010; Nikolić-Ristanović, Ćopić, 2011a; Nikolić-Ristanović, 2012a), istraživanje o žrtvama i restorativnoj pravdi (Ćopić, 2015), akciona istraživanja o žrtvama i pomirenju u postkonfliktnom periodu (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004; Nikolić-Ristanović, Srna, 2008), pravni položaj žrtava u Srbiji (Nikolić-Ristanović, Ćopić, 2011b), nevladine organizacije i pomoć žrtvama u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2011a), kao i prva anketa o diskriminaciji žena na radnom mestu (anketa o viktimalizaciji), koja je uključila i prikupljanje podataka o seksualnom uznemiravanju i mobingu (Nikolić-Ristanović i dr., 2012). Uz to, sprovedeno je i istraživanje uslova života i nivoa poštovanja ljudskih prava žena u zatvoru (Ćopić, Šaćiri, 2012; Ćopić, Stevković, Šaćiri, 2012).

Viktimološko društvo Srbije-VDS osnovala je grupa bivših članova Jugoslovenskog viktimološkog društva iz Srbije, zajedno sa drugim naučnim radnicima i praktičarima, zainteresovanim za unapređenje prava žrtava. Grupa koja je inicirala osnivanje VDS, na čelu sa Vesnom Nikolić-Ristanović, od 1994. godine je aktivno delovala u okviru nevladine organizacije Evropski pokret u Srbiji pod nazivom Grupa za ženska prava. U okviru ove Grupe urađena su značajna viktimološka istraživanja početkom 1990-tih godina, i započete aktivnosti u vezi zalaganja za prava žrtava, koja su kasnije intenzivirana u okviru VDS. Viktimološko društvo Srbije je od samog početka bilo organizованo po modelu Svetskog viktimološkog društva i nacionalnih viktimoloških društava u drugim zemljama, ali su vremenom njegova organizacija i način funkcionisanja institucionalizovani, što je bio rezultat prilagođavanja potrebama i uslovima u Srbiji. Viktimološko društvo Srbije je članska organizacija, koja se bavi različitim aktivnostima od značaja za žrtve kriminaliteta. Aktivnosti Viktimološkog društva Srbije danas obuhvataju čitav niz stalnih delatnosti koje se obavljaju u okviru dve organizacione jedinice: VDS info i podrška žrtvama i VDS centar za istraživanja i edukaciju. Iako međusobno tesno povezane, ove dve jedinice imaju različite prioritete. VDS info i podrška je prioritetsko orijentisana ka praksi, odnosno ka pružanju neposredne pomoći i podrške žrtvama, dok VDS centar za istraživanja i edukaciju ima pre svega za cilj razvoj teorije i unapređenje prava žrtava na širem društvenom planu. U okviru VDS centra za istraživanja i edukaciju razvijen je i poseban program koji se bavi istinom i pomirenjem i koji ima za cilj dolaženje do modela istine i pomirenja koji odgovara Srbiji. Detaljnije informacije o VDS i o tome ko može biti član i kako se može učlaniti mogu se naći na internet stranici www.vds.org.rs.

Pitanje: Kakav značaj je Viktimološko društvo Srbije imalo za razvoj viktimologije u Srbiji?

Nevladina organizacija Autonomni ženski centar-Centar za promociju ženskog zdravlja iz Beograda, sprovela je 2002. godine istraživanje nasilja u porodici u Beogradu, kao deo komparativnog istraživanja koje Svetska zdravstvena organizacija sprovodi u većem broju zemalja (Otašević, 2005; Garcia-Moreno i dr., 2006). Pored toga, ista organizacija je sprovela nekoliko istraživanja sudske prakse u slučajevima nasilja u porodici (Konstantinović-Vilić, Petrušić, 2004 i 2007). Nevladina organizacija SECONS sprovela je 2010. godine istraživanje rasprostranjenosti nasilja u porodici u centralnoj Srbiji (Babović, Ginić, Vuković, 2010), a sprovedena su i prva istraživanja koja su imala za cilj dolaženje do saznanja o rasprostranjenosti i karakteristikama nasilja nad starima (Kostić, 2010; Stevković i Dimitrijević, 2011; Petrušić i dr., 2012).

Tokom 2010. i 2011. godine, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju sproveo je istraživanje nasilja nad decom, koje predstavlja deo komparativnog istraživanja sprovedenog u okviru FP7 programa Evropske Unije, pod nazivom Balkansko epidemiološko istraživanje o zlostavljanju i zanemarivanju dece – Balkan Epidemiological Study on Child Abuse and Neglect – BECAN (Hanak i dr., 2013).

Pored pomenutih, sprovedena su i druga relevantna viktimološka istraživanja i objavljeni brojni radovi koji su se bavili različitim temama, uključujući posebno nasilje u porodici, trgovinu ljudima, nasilje nad decom, nasilje nad starima, homofobično nasilje, nasilje na radnom mestu, žrtve rata i kršenja ljudskih prava, strah od kriminaliteta, pomoć žrtvama, službe za žrtve i naknadu štete žrtvama.

Od 2007. godine viktimologija se izučava kao poseban predmet na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu,¹⁴ na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju¹⁵ i Fakultetu za bezbednost Univerziteta u Beogradu, kao i na Kriminalističko-poličkoj akademiji u Beogradu. Pored toga, od 2007. godine nasilje nad decom se izučava kao posebni izborni predmet na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, dok je iste godine na Pravnom fakultetu u Nišu uveden izborni predmet Rod i pravo. Takođe, od 2002. godine u Srbiji su počele da se razvijaju pravne klinike, koje su od eksperimentalnog obrazovnog programa prerasle u deo redovne nastave na Pravnom fakultetu Univerziteta u Nišu, Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu i Pravnom fakultetu Univerziteta Union u Beogradu (Petrušić i Konstantinović-Vilić, 2013).

Takođe, u ovom periodu je od strane Zavoda za socijalnu zaštitu, Zdravstvenog saveta i Zavoda za unapređenje obrazovanja i vaspitanja akreditovano više programa za prepoznavanje nasilja i podršku žrtvama, namenjenih praktičnoj obuci pružalaca socijalnih usluga, zdravstvenih radnika i zaposlenih u obrazovnim ustanovama. Pored toga, organizovan je i veći broj obuka policijskih službenika, sudija i tužilaca za postupanje u slučajevima nasilja u porodici i trgovine ljudima. Viktimološko društvo Srbije razvilo je osnovnu obuku za rad sa žrtvama kriminaliteta namenjenu volonterima i zaposlenima u službama za žrtve, ali i policijskim službenicima, javnim tužiocima i drugim stručnjacima koji dolaze u kontakt sa žrtvama.¹⁶

¹⁴ Viktimologija je imala važno mesto u okviru predmeta Kriminologija na Pravnom fakultetu u Nišu još od 1998. godine. Za potrebe nastave korišćen je (i još uvek se koristi i redovno ažurira) udžbenik *Kriminologija*, autorki S. Konstantinović-Vilić i V. Nikolić-Ristanović, koje su po prvi put u Srbiji u jedan univerzitetски udžbenik uvrstile teme poput: žrtava kriminaliteta, viktimologije, nasilja nad decom, nasilja u porodici, silovanja u braku, pokreta za prava pretučenih žena, trgovine ljudima, mobinga, proganjanja, feminističke metodologije i feminističke teorije (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 1998, 2003, 2004; Konstantinović-Vilić, Nikolić-Ristanović, Kostić, 2009, 2010, 2012; Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018).

¹⁵ U periodu između 2004. i 2007. godine, pre nego što je Viktimologija postala poseban predmet, proučavanje viktimologije je imalo značajno mesto u okviru predmeta Kriminologija sa maloletničkom delinkvencijom na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu. Od 2015. godine viktimologija je na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju postala obavezani predmet.

¹⁶ Detaljnije o programima praktične obuke za rad sa žrtvama kriminaliteta videti u Nikolić-Ristanović i Čopić, 2017.

Razvoj viktimalogije u ovom periodu, rezultati zalaganja nevladinih organizacija, kao i zahtevi međunarodne zajednice, doveli su do čitavog niza aktivnosti i važnih promena u praksi: poboljšanje zakonske regulative o žrtvama, osnivanje službi za žrtve kriminaliteta, uključivanje podataka o žrtvama u pravosudnu statistiku, i sl. Zahvaljujući zalaganju Viktimološkog društva Srbije, kome su se kasnije pridružile i druge nevladine organizacije, došlo je i do veće vidljivosti i izvesnog poboljšanja u pravnom tretmanu žena žrtava nasilja koje su ubile nasilnike.¹⁷

Četvrti period u razvoju viktimalogije u Srbiji (2012 – 2019)

Za razvoj viktimalogije u Srbiji u ovom periodu od posebnog značaja je bilo sledeće: prihvatanje kandidature Srbije za ulazak u EU (2012) i, sa time povezane, aktivnosti na harmonizaciji domaćeg zakonodavstva i prakse sa pravom EU, posebno sa Direktivom Evropskog parlamenta i Saveta od 25. oktobra 2012. o utvrđivanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava krivičnih dela (u daljem tekstu: Direktiva o pravima žrtava); ratifikacija Konvencije Saveta Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici 2013. godine (Istanbulска конвениција) i aktivnosti vezane za usaglašavanje zakonodavstva i prakse sa njom; lokalni, regionalni i globalni društveni kontekst, posebno tzv. izbeglička kriza i terorizam, i povezana pitanja bezbednosti.

Kao i ranije, i dalje je akcenat bio na različitim aktivnostima usmerenim ka stvaranju uslova za bolju zaštitu žena i dece žrtava nasilja, s tim što je u ovom periodu to posebno bilo povezano sa ratifikacijom Istanbulske konvencije, koja je zahtevala izmene zakonodavstva i prakse.¹⁸ U ovom periodu došlo je do brojnih zakonskih promena, poput donošenja Zakona o sprečavanju nasilja u porodici (2017) i izmena Krivičnog zakonika RS, kojima su uvedena nova krivična dela, poput proganjanja, polnog uznemiravanja i sakaćenja ženskog polnog organa. Uz to, donete su i sa time povezane strategije i protokoli, i osnovana različita državna tela sa ciljem stvaranja uslova za efikasnu primenu Zakona o sprečavanju nasilja u porodici.

Od posebnog značaja bio je i početak ozbiljnijih društvenih napora u cilju stvaranja uslova za poboljšanje položaja svih žrtava kriminaliteta i razvoja sistema podrške i pomoći žrtvama u Srbiji, a u kontekstu pristupnih pregovora i usaglašavanja zakonodavstva Srbije sa Direktivom o pravima žrtava. Naime, kao deo pregovora o pristupanju EU, Srbija je utvrdila kao prioritet implementaciju Direktive o pravima žrtava (Multidonorski poverenički fond za podršku pravosuđu u Srbiji i Victim Support Europe, 2017a).

U kontekstu pristupnih pregovora Srbije sa Evropskom unjom, a kao deo pripremnog procesa razvoja nacionalnog sistema službi za žrtve u Srbiji, tokom 2016. i 2017. godine, u okviru projekta pod nazivom *Službe za podršku žrtvama*

¹⁷ O pomenutim promenama će biti više reči u izlaganjima u odgovarajućim poglavljima.

¹⁸ <http://www.overa.rs/konvencija-saveta-evrope-o-sprecavanju-i-borbi-protiv-nasilja-nad-zenama-i-nasilja-u-porodici.html>, pristupljeno 29.9.2019.

u Srbiji, koji su realizovali Evropska podrška žrtvama i Svetska banka, sprovedeno je nekoliko značajnih istraživanja i drugih aktivnosti: analiza zakonodavstva Srbije iz perspektive usaglašenosti sa Direktivom o pravima žrtava; istraživanje službi za žrtve i sistema podrške u drugim zemljama kao mogućih modela za Srbiju; istraživanje organizacija i institucija na teritoriji Srbije koje pružaju pomoć i podršku žrtvama; kampanje za podizanje svesti o svim žrtvama i o postojećim službama; razvoj i ažuriranje baze podataka o službama za žrtve; razvijanje mreže službi za žrtve i njene koordinacije i sl. (Multidonorski poverenički fond za podršku pravosuđu u Srbiji i Victim Support Europe, 2017a; Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, World Bank, and Victim Support Europe, 2017a; Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia and World Bank, 2017b).

Sve navedene aktivnosti sprovedene su u saradnji sa nadležnim ministarstvima i državnim institucijama, kao i organizacijama civilnog društva, posebno sa Viktimološkim društvom Srbije, koje je aktivno učestvovalo u svim pomenu-tim aktivnostima, i bilo u celini zaduženo za sprovođenje istraživanja o službama za žrtve i razvoj i održavanje baze podataka tih službi.

Viktimološka istraživanja i naučni radovi koji su objavljeni u ovom periodu u priličnoj meri odražavali su napred pomenute procese usaglašavanja zakonodavstva i prakse, kao i lokalni i globalni društveni kontekst. Kao što je već po-menuto, deo istraživanja zapravo je bio deo aktivnosti koje su bile usmerene na stvaranje uslova za harmonizaciju našeg zakonodavstva i prakse sa Direktivom o pravima žrtava, ali je, pored njih, bilo i drugih istraživanja koja su se bavila pravima žrtava, njihovim potrebama i podrškom (Nikolić-Ristanović i dr., 2012; Nikolić-Ristanović i Simić, 2014). Takođe, s obzirom da je kroz Srbiju u ovom periodu prošao i u njoj se privremeno zadržavao veliki broj migranata, posebna pažnja je, kako od strane države tako i od strane civilnog društva, bila posvećena pružanju različitih oblika pomoći i podrške za tražioce azila, a to je našlo svoj odraz i u naučnim radovima. Naime, bezbednost i viktimizacija u savremenim ratovima, posebno pitanja vezana za migracije i terorizam, uključujući i pomoć žrtvama ovih oblika viktimizacije, u ovom periodu su bile važne teme naučnih skupova¹⁹, i radova objavljenih u naučnim časopisima (na primer, Knežić i Vidanović, 2011).

Pored toga, predmet analiza i istraživanja bila je i Istanbulска konvencija, kao i preispitivanja postojećih zakonskih rešenja o nasilju u porodici i nad ženama i devojčicama, i njihove primene u praksi (Jovanović i dr., 2012; Branković, 2013; Nikolić-Ristanović, 2013a; Soković, 2014; Petrušić i dr., 2015). U ovom periodu, organizacije civilnog društva fokus svog zalaganja usmerile su na ubistva žena

¹⁹ Na primer, teme sedme i osme godišnje konferencije Viktimološkog društva Srbije (2016. i 2017. godine) bile su *Bezbednost i viktimizacija: Izazovi društvenog reagovanja i zaštita žrtava i Žrtve između bezbednosti, ljudskih prava i pravde: Lokalni i globalni kontekst*. Istu tematiku imali su i brojevi 1 časopisa *Temida* iz 2017. i 2018. godine. Takođe, tema br. 2 *Temide* u 2017. godini bila je *Različiti aspekti viktimizacije: Savremeni ratovi, terorizam i migracije*.

(femicid), a taj važan aspekt nasilja nad ženama postao je istovremeno i predmet interesovanja istraživačica (Konstantinović-Vilić, 2013; Simeunović-Patić i Jovanović, 2013; Batrićević, 2016; Pavićević, Glomazić i Ilijić, 2016; Rakić, 2017; Spasić i dr., 2017). Pažnja istraživača usmerena je i na istraživanje restorativne pravde (Ćopić, 2015), kao i teme poput odnosa medija prema žrtvama, seksualnog uzne-miravanja, nasilja na radnom mestu, straha od kriminaliteta, sajber viktimizacije, viktimizacije osoba sa mentalnim smetnjama, žrtava zločina iz mržnje, starih osoba kao žrtava, žrtve vršnjačkog nasilja, ekološkog kriminaliteta, diskriminacije i sl.

Tokom 2013. i 2014. godine Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju je, u saradnji sa Vikičimološkim društvom Srbije, u okviru trećeg ciklusa Međunarodne ankete samoprijavljivanjem delinkvencije ISRD3, sproveo po prvi put u Srbiji anketu samoprijavljivanjem maloletničke delinkvencije na reprezentativnom uzorku učenika osnovnih i srednjih škola. Uz to, kao deo ove ankete, sprovedena je i anketa o viktimizaciji učenika (Nikolić-Ristanović, 2016). Anketa o viktimizaciji sprovedena je od strane Vikičimološkog društva Srbije i u pograničnim multietničkim sredinama 2013. godine u okviru FP7 projekta ALTERNATIVE (Nikolić-Ristanović i dr., 2017).

Važna novina u razvoju viktimologije u Srbiji je interesovanje istraživača za teme iz oblasti pozitivne viktimologije, poput posttraumatskog rasta, mesta joge u podršci žrtvama i prevenciji viktimizacije, života sa punom svešću i sreće kao faktora koji mogu da pomognu u procesu oporavka i utiču na smanjenje rizika viktimizacije i straha od kriminaliteta i sl. (Nikolić-Ristanović, 2010b; Nikolić-Ristanović, 2014a; Nikolić-Ristanović, 2014b; Nikolić-Ristanović, 2015; Vasiljević-Prodanović, 2015). O tome posebno govori činjenica da su na većini konferencija Vikičimološkog društva Srbije bili predstavljeni radovi čije teme su bile u vezi sa pozitivnom viktimologijom, kao i okolnost da je jedna od tema časopisa *Temida* br. 3-4 iz 2015. godine bila Pozitivna viktimologija. U ovom periodu objavljena je i prva sistematizovana bibliografija vikičimološke literature objavljene u Srbiji u periodu 1980-2012. godina, koja predstavlja važan izvor za proučavanje razvoja viktimologije u Srbiji (Madžarac i Vukotić, 2012).

U ovom periodu proširen je krug fakulteta u Srbiji na kojima se viktimologija izučava kao poseban predmet, sa tri, koliko ih je bilo u prethodnom periodu, na osam. Prema podacima do kojih je došlo Vikičimološko društvo Srbije (Nikolić-Ristanović i Ćopić, 2017), 2017. godine viktimologija je najčešće bila izborni predmet na dodiplomskim i ili master, odnosno doktorskim studijama (šest fakulteta),²⁰ dok je status obaveznog predmeta imala samo na dva fakulteta i to: na dodiplomskim studijama Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i na master akademskim studijama Fakulteta za primenjenu bezbednost Univerziteta Educons iz Sremske Kamenice.

²⁰ Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, Fakultet bezbednosti i Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Kriminalističko-polička akademija, Pravni fakultet Univerziteta u Prištini i Departman za pravne nauke Internacionallnog univerziteta u Novom Pazaru.

Viktimološka problematika predmet je izučavanja i drugih predmeta, poput: predmeta Kriminologija sa maloletničkom delinkvencijom, Nasilje nad decom, Žene i zatvor, Kvalitativne metode u kriminologiji i viktimologiji, Istraživanja u kriminologiji, viktimologiji i društveno reagovanje na delinkventno ponašanje (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu), kao i predmeta Kriminologija, Pravne studije roda, Rodna ravnopravnost i rodno zasnovano nasilje i Nasilje u porodici (Pravni fakultet Univerziteta u Nišu), Rodno pravo, Nasilje u porodici, Kriminologija i Sudska medicina (Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu), i Nasilje u porodici i Trgovina ljudima (Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu) (Nikolić-Ristanović i Čopić, 2017; Nikolić-Ristanović, 2019).

Pitanja i zadaci

1. Na koji način su društveno-političke promene uticale na razvoj viktimologije u Srbiji?

I.2. POJAM I PREDMET VIKTIMOLOGIJE

Reč viktimologija vodi poreklo od latinske reči *victima* – žrtva, i grčke reči *logia* – znanje, učenje, nauka. Samim tim, možemo da kažemo da je viktimologija **nauka o žrtvi**. To bi ujedno bilo najprostije, ali i najopštije određenje njenog pojma, iz kojeg bi se moglo razumeti da je to nauka koja se bavi svim žrtvama, nezavisno od uzroka njihovog stradanja. Međutim, kao što će pokazati u daljem tekstu, postoje različita shvatanja u pogledu toga kojim žrtvama viktimologija treba da se bavi. Takođe, uprkos okolnosti da su se prvi viktimolozi, poput Mendelsohn-a, zalagali za to da se viktimologija bavi svim žrtvama, u svom dosadašnjem razvoju viktimologija se uglavnom bavila žrtvama kriminaliteta. Samim tim, uočljiv je nesklad između ovako uopšteno određenog naziva i pojma viktimologije, i predmeta kojim se viktimologija pretežno bavi.

Da bi razrešili ovaj problem, neki autori se zalažu za razlikovanje **penalne** (van Dijk, 1999), **kriminalne** ili **specijalne** viktimologije (Šeparović, 1985) koja se bavi žrtvama kriminaliteta i **opšte viktimologije**, čiji predmet bi trebalo da budu sve žrtve (Mendelsohn, 1976; Šeparović, 1985). Uz to, Šeparović uočava mogućnost izdvajanja i **nove ili radikalne viktimologije** koja se bavi pitanjima žrtava kršenja ljudskih prava i zloupotreba moći a koja je tesno povezana sa nastojanjima OUN u vezi žrtava kao i sa postavkama radikalne kriminologije.

Važno je uočiti da, od njenog nastanka pa do današnjih dana, u okviru viktimologije nije postignuta saglasnost kojim sve žrtvama ona treba da se bavi. U pogledu toga postoje različita shvatanja koja proističu iz razlika u shvatanju njenog predmeta i odnosa sa drugim naukama. Razlike koje su došle do izražaja već na samom početku razvoja viktimologije protežu se do današnjih dana.

Hentig se zalagao za viktimologiju u užem smislu koja bi se bavila samo pitanjima vezanim za žrtve kriminaliteta i bila pod-disciplina kriminologije. Na drugoj strani, Mendelsohn se zalagao za predmet viktimologije u širem smislu, koji bi, posred žrtava kriminaliteta, obuhvatio i žrtve samopovređivanja (na primer, samoubistva), žrtve društvenog okruženja (žrtve društvenog ugnjetavanja i diskriminacije, kršenja ljudskih prava, ratova), žrtve korporativnog kriminaliteta (na primer, žrtve testiranja novih tehnologija i ekološkog kriminaliteta), i žrtve prirodnih pojava (na primer, poplava, zemljotresa, gladi i sl.). Jednom rečju, on je zagovarao postojanje opšte viktimologije koja bi bila samostalna naučna disciplina (Mendelsohn, 1976). Na liniji ideje o opštoj viktimologiji koju je formulisao Mendelsohn, Smith i Weis (1976) su predložili pregled oblasti koje treba da obuhvati opšta viktimologija. Po njima, postoje četiri ključne oblasti kojima treba da se bavi opšta viktimologija: određenje definicija žrtve, primena tih definicija, reakcije žrtve u periodu posle viktimizacije, i društveno reagovanje prema žrtvama (navedeno prema Doerner i Lab, 2017).

Ove početne razlike u shvatanjima predmeta viktimologije u dobroj meri reflektuju razlike u teorijskim, sociopolitičkim i metodološkim pristupima bavljenju stradanjem ljudi, koje karakterišu i savremenu viktimologiju. Pošto u savremenoj viktimologiji paralelno postoje različiti pristupi proučavanju stradanja ljudi, sasvim je logično da postoje i različita shvatanja koje žrtve i koji oblici viktimizacije treba da budu predmet proučavanja i pažnje društva, i na koji način to treba da bude činjeno. Uz to, s obzirom da se viktimologija u svom dosadašnjem razvoju uglavnom bavila žrtvama kriminaliteta, različiti teorijski, metodološki i sociopolitički pravci u viktimologiji pod velikim su uticajem odgovarajućih pravaca u kriminologiji i kriminalnoj politici. U tom smislu, kao što će se videti iz opisa različitih pravaca, različita shvatanja u pogledu žrtava koje viktimologija treba da proučava u dobroj meri odražavaju razlike u shvatanju pojma kriminaliteta (uži ili širi). Uz to, mogu se uočiti i različita shvatanja u pogledu toga da li, i, ako da, šta, osim samih žrtava, viktimologija treba da proučava, kao i da li je ona teorijska, primenjena ili kombinacija teorijske i primenjene naučne discipline.

Različite viktimološke pravce različiti autori nazivaju i definišu na različite načine. Tako, Mawby i Walklate (1994) ukazuju na razlike između **pozitivističke, radikalne i kritičke viktimologije**, dok Karmen (1989) pravi razliku između konzervativne, liberalne i radikalno-kritičke viktimologije. Prva podela se odnosi prvenstveno na akademsku (teorijsku) viktimologiju, dok je druga podela vezana za sociopolitičke trendove koji su na različite načine povezani sa teorijskom viktimologijom. Svi ti pravci ograničavaju predmet viktimologije na žrtve kriminaliteta, samo se razlikuje širina ponašanja koja podrazumevaju pod kriminalitetom pa time i širina obuhvatnosti njegovih žrtava.

Vezano za konkretnija pitanja koja se proučavaju, možemo takođe razlikovati i **makro i mikro viktimologiju**, kao i **teorijsku i primenjenu**, odnosno **humanističku viktimologiju**. Vezano za metode kojima daju primat, može se napraviti

razlika između **pozitivističke, narativne i komparativne viktimologije**. Dok se pozitivistička viktimologija prvenstveno oslanja na kvantitativne metode, narativna i komparativna viktimologija daju prednost kvalitativnim metodama.²¹

Sa razvojem međunarodnih mehanizama za reagovanje na međunarodni terorizam, ratne zločine i druga masovna kršenja ljudskih prava do kojih dolazi u savremenim oružanim sukobima čija viktimizacija ima međunarodni karakter, poslednjih godina počelo je da se govorи i o nadnacionalnoj viktimologiji. **Za razliku od nacionalne viktimologije koja se bavi žrtvama u okviru jedne zemlje, nadnacionalna viktimologija bavi se žrtvama raznih oblika masovne viktimizacije na međunarodnom nivou, kao i međunarodnim mehanizmima koji su kreirani za njihovu zaštitu**²² (Turković, 2004).

Takođe, u kontekstu bavljenja viktimizacijom žena možemo govoriti o **feminističkoj viktimologiji** (Rock, 2018), a kao rezultat porasta interesovanja viktimologa za proučavanje ekoloških aspekata viktimizacije sve se više koristi i termin **zelena viktimologija** (Hall, 2013). Baziranje viktimoloških saznanja primarno na iskustvima (narativu) žrtava, što je inače karakteristično za feminističku viktimologiju, neki autori nazivaju narativnom viktimologijom (Green i Pemberton, 2018). U novije vreme, kao pandan kriminologiji kulture, razvila se i **viktimologija kulture** koja se bavi načinima na kojima su žrtve predstavljene u kulturnim sadržajima, sa posebnim akcentom na bavljenje žrtvama od strane masovnih medija. Sa sve većim poklanjanjem pažnje viktimologije žrtvama raznih oblika kriminaliteta koji se vrše primenom savremenih tehnologija, razvila se i **sajber viktimologija** (Jaishankar i Halder, 2017). Najzad, pod uticajem pozitivne psihologije počeo je da se razvija i jedan integrativni koncept koji je nazvan **pozitivna viktimologija**.

Predmet viktimologije zahteva interdisciplinarni pristup koji uključuje doprinos sociologa, psihologa, socijalnih radnika, politikologa, lekara, pravnika, specijalnih pedagoga, policijskih službenika, sudija i drugih stručnjaka i aktivista. Ipak, do sada su najveći doprinos njenom razvoju dali sociolozi i pravnici, odnosno kriminolozi sociološke i pravne orientacije (Pemberton, 2010).

²¹ Više o ovome videti u delu o metodama viktimološkog istraživanja.

²² Na primer, jedna sesija na 17. godišnjoj konferenciji Evropskog udruženja za kriminologiju (Kardif, 2017), na kojoj se govorilo o žrtvama genocida, tranzisionoj pravdi i drugim aspektima viktimizacije u ratu, nosila je naziv Nadnacionalna viktimizacija (eng. *Supranational victimisation*).

I.2.1. Pozitivistička, radikalna i kritička viktimologija

Pozitivistička, radikalna i kritička viktimologija obuhvataju pravce u viktimologiji koji **odražavaju različita shvatanja kriminaliteta pa, shodno tome, i različita shvatanja kojim žrtvama kriminaliteta viktimologija treba da se bavi**, odnosno da primat u svojim izučavanjima:

1. **žrtvama konvencionalnog kriminaliteta, ili i žrtvama konvencionalnog kriminaliteta i žrtvama kriminaliteta moćnih, odnosno elite** (npr. kriminalitet belog okovratnika);
2. **samo žrtvama krivičnih dela propisanih u nacionalnom zakonodavstvu ili i žrtvama zloupotrebe moći, odnosno kršenja ljudskih prava i strukturalnog kriminaliteta i kad nisu predviđeni kao krivična dela u nacionalnom zakonodavstvu** (npr. nasilje države, povređivanje građana od strane krivičnopravnog sistema, eksploracijia rada i društvene nejednakosti i sl.).

Za sva tri pravca je zajedničko da se žrtvama bave u okviru kriminologije, odnosno da ne smatraju da viktimologija treba da se bavi žrtvama događaja koji se nikako ne bi mogli smatrati kriminalnim ponašanjem, poput prirodnih katastrofa. One se, pak, razlikuju po tome koja ponašanja smatraju kriminalnim, odnosno kojim kriminalnim ponašanjima i njihovim žrtvama daju primat u svojim proučavanjima. Uz to, oni se razlikuju i po shvatanju o tome čime konkretno i na koji način viktimologija treba da se bavi.

Pozitivistički pravac u viktimologiji (pozitivistička viktimologija) zalaže se za bavljenje samo onim kriminalnim ponašanjima koja su propisana kao krivična dela u nacionalnim zakonima. Pri tome, ovaj pravac stavlja akcenat na **izučavanje konvencionalnog kriminaliteta** (onoga što se uobičajeno smatra kriminalitetom), odnosno provalnih krađa, interpersonalnog nasilja i drugih oblika tzv. uličnog kriminaliteta, kao i na doprinos žrtve sopstvenoj viktimizaciji (Miers, 1989; Mawby, Walklate, 1994; Spalek, 2017). Pozitivistički pravac je kritikovan zbog zanemarivanja kriminalnih ponašanja koja se vrše u privatnoj sferi, poput silovanja i nasilja u porodici, kao i kriminaliteta belog okovratnika (Mawby, Walklate, 1994). Pozitivistički pravac posebnu pažnju poklanja izučavanju sociodemografskih karakteristika žrtava i identifikaciji faktora rizika koji doprinose nepravilnoj rasprostranjenosti viktimizacije, pa se zato u velikoj meri oslanja na rezultate anketa o viktimizaciji.

Radikalna viktimologija, onako kako su je okarakterisali Mawby i Walklate, bavi se kako **žrtvama kriminalnih ponašanja propisanih kao krivična dela u nacionalnim zakonodavstvima tako i žrtvama kršenja ljudskih prava koja nisu propisana kao krivična dela**. Radikalna viktimologija se pojavila istovremeno sa radikalnom kriminologijom, pa se može prepoznati sličnost u pogledu šireg

shvatanja pojma kriminaliteta, pa samim tim i bavljenje širim krugom žrtava u odnosu na pozitivističku viktimalogiju. **Radikalna viktimalogija posebnu pažnju poklanja žrtvama kriminaliteta moćnih – dakle, upravo žrtvama koje pozitivistička viktimalogija zanemaruje:** žrtvama rata, žrtvama krivičnopravnog sistema (policije, zatvorskog osoblja i sl.), državnog nasilja, kao i diskriminacije, tlačenja i kršenja ljudskih prava bilo koje vrste (Quinney, 1972; Elias, 1985; Mawby, Walklate, 1994). Radikalna viktimalogija, kako je napisao Elias (1985), sa svojom orijentacijom na ljudska prava skreće pažnju na ulogu države u „proizvođenju žrtava“. Uz to, **u okviru ovog pravca, feministički pristup stavlja akcenat na proučavanje kršenja ljudskih prava žena i muškog nasilja nad ženama, kao izraza neravnoteže moći koju produkuje patrijarhat.** Najzad, postoje i zalaganja za novu radikalnu viktimalogiju, u kojoj se akcenat stavlja na proučavanje viktimalizacije koje je bazirano na pričama žrtava – na njihovom iskustvu i značenjima koje mu daju. Takva (narativna i radikalna) viktimalogija omogućila bi da žrtve ne budu objekti već subjekti tako stvorenog znanja, odnosno da znanje o viktimalizaciji bude vlasništvo samih žrtava (Green i Pemberton, 2018).

Slično radikalnoj viktimalogiji, kritička viktimalogija takođe stavlja akcenat na žrtve moćnih i uticaj mesta koje neko zauzima u društvenoj strukturi na njegovu/njenu izloženost nasilju. Ona se, međutim, bavi i ostalim žrtvama, ali uočava društvene procese koji utiču da žrtve konvencionalnog kriminaliteta budu vidljivije od žrtava kriminaliteta koji vrši sama država, odnosno osobe koje se nalaze na poziciji moći. Samim tim, kritička viktimalogija, pored proučavanja samih žrtava, u okvir proučavanja viktimalogije stavlja i proučavanje procesa koji utiču na to da nekim žrtvama bude priznat status žrtve a nekim ne (Mawby, Walklate, 1994). To praktično podrazumeva ispitivanje šireg socijalnog konteksta i načina na koji on utiče na to da neki pravci u viktimalogiji budu dominantniji od drugih, kao i pokušaj razumevanja kako su ti različiti pravci povezani sa odgovorima policije i pružanjem pomoći žrtvama kriminaliteta (na primer, koje žrtve oni smatraju „pravim“ žrtvama, odnosno žrtvama kojima treba da pruže zaštitu a koje ne, i čime se pri tome rukovode i sl.). To je ujedno i pokušaj da se utvrdi kako generativni mehanizmi kapitalizma i patrijarhata postavljaju materijalne uslove u kojima se različiti pokreti u vezi žrtava kriminaliteta razvijaju. Ona daje i dragocena saznanja o uticaju koji istraživanja i inicijative u pogledu menjanja politike vezane za žrtve imaju ili nemaju u društvu. U tom pogledu je posebno značajno zalaganje kritičkih viktimalologa za povezivanje viktimalološke teorije i aktivizma.

Ukratko, predmet interesovanja ovako shvaćene viktimalogije ne bi bile samo žrtve, već i društveni procesi koji utiču na priznavanje njihovog statusa žrtve, kao i saznanja o žrtvama, posebno njihova društvena uslovljenost i praktični dometi u određenom društvenom kontekstu. U skladu sa svojim predmetom, kritička viktimalogija je, isto kao i napred pomenuta radikalna

viktimologija, više okrenuta korišćenju kvalitativnih metoda i zalaže se za razvoj narativne i komparativne viktimologije u cilju dolaženja do relevantnijih saznanja o žrtvama (Green i Pemberton, 2018; Walklate, 2018b).

Dobar primer za društvenu uslovljenost i praktične domete viktimoloških saznanja, kojima se bavi kritička viktimologija, daje Karmen (1989) koji ukazuje na različita interesovanja viktimologa tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka u poređenju sa osamdesetim godinama 20. veka. Dok su se tokom 1970-tih godina mnogi viktimolozi bavili pitanjem kako država može da pomogne žrtvama da se oporave finansijski i emocionalno, ta pitanja su retko postavljana posle 1980. godine kada je, pod uticajem recesije, preovladala tendencija smanjivanja socijalnih davanja, povezana sa pritiscima za smanjivanjem poreza.

Pitanja i zadaci:

1. Koje su ključne razlike u shvatanju predmeta viktimologije od strane pristalica pozitivističke viktimologije, na jednoj strani, i pristalica radikalne i kritičke viktimologije, na drugoj strani?
2. Na primeru kršenja ljudskih prava u zatvoru analizirajte sličnosti i razlike između shvatanja predmeta viktimologije od strane radikalne i kritičke viktimologije?

I.2.2. Konzervativna, liberalna i radikalno-kritička viktimologija

Kao što je već pomenuto, podela na konzervativnu, liberalnu i radikalno-kritičku viktimologiju, inspirisana je prvenstveno sociopolitičkim trendovima u viktimologiji, u kojima se susreću teorija i praksa. Zato i ne čudi što ova podela, prilikom razmatranja predmeta viktimologije, poklanja pažnju, pored žrtava kojima se razni pravci bave, i razlikama u njihovim pristupima zadovoljavanju potreba žrtava i mestom koji država ima u tome.

Prema Karmen (1989), konzervativni pravac u viktimologiji ograničava njen predmet na žrtve tzv. uličnog kriminaliteta. Ovaj pravac stavlja akcenat na ličnu odgovornost žrtava za ono što im se desilo, kao i za prevenciju i suočavanje sa posledicama viktimizacije. Njen moto je oslanjanje građana na „sopstvene snage” a ne na državu – u pogledu prevencije viktimizacije, izbegavanja rizičnih situacija, pružanja otpora i oporavljanja od posledica viktimizacije. Konzervativna struja u okviru viktimologije vidi krivičnopravni sistem, odnosno retributivnu pravdu, kao garant zadovoljenje potreba žrtava koje se, po njima, ostvaruju saznanjem da se učinioci krivičnih dela kažnjavaju za počinjena krivična dela. Stavovi zagovornika konzervativne viktimologije o predmetu

viktimalogije se u dobroj meri poklapaju sa stavovima pozitivističke viktimalogije (Walklate, 1989).

Na drugoj strani, **zagovornici liberalne struje**, slično kao i pristalice radicalne viktimalogije, smatraju da predmet viktimalogije treba da obuhvati ne samo pitanja vezana za žrtve uličnog kriminaliteta već i probleme žrtava drugih, manje vidljivih, oblika kriminaliteta kao što su kriminalitet belog okovratnika i strukturalni kriminalitet. Pristalice liberalnog pravca se zalažu za pomoć žrtvama kroz različite oblike specijalizovanih službi, kao i za naknadu štete i mirenje kao adekvatnije načine rešavanja konflikata između učinioца i žrtve u odnosu na krivično gonjenje i kaznu. Jednom rečju, u centru pažnje pristalica liberalnog pravca nije odgovornost žrtve već njena zaštita.

Radikalno-kritički pravac u viktimalogiji zagovara dalje širenje predmeta viktimalogije i njeno bavljenje, ne samo žrtvama kriminaliteta onako kako je definisan u krivičnim zakonima, već i žrtvama drugih oblika ljudskog stradanja (na primer, zagađenje životne sredine, povrede i oštećenja zdravlja na radu, brutalnost policije, diskriminativne institucije i radnje drugih nosilaca moći i privilegija). Ovako određen predmet viktimalogije se dobri delom poklapa sa Mendelsohn-ovim određenjem, i obuhvata, pored žrtava tradicionalnog kriminaliteta, i žrtve kriminaliteta belog okovratnika i državnih zločina, jednom rečju, „institucionalna nedela kojima se krše ljudska prava“. Zbog toga se viktimalogija sa ovako određenim predmetom proučavanja od strane nekih autora naziva i **viktimalogijom ljudskih prava** (Elias, 1985 i 1986; Schneider, navedeno prema Mawby, Walklate, 1994). **Radikalno-kritičko određenje predmeta viktimalogije u tesnoj vezi je i sa zemiologijom**, koja se razvila u okviru kritičke kriminologije, i koja se zalaže za proučavanje društvene štete kao šireg pojma od kriminaliteta shvaćenog u pravnom smislu (Hall, 2013; Ugwudike, 2015).

Radikalno-kritički pravac u fokus interesovanja viktimalogije, pored pojedinaca, stavlja i grupe ljudi, i zalaže se za povezivanje teorije i društvenog aktivizma radi zaštite interesa žrtve. Posebno je značajno istaći da zagovornici ovog pravca vide i krivično-pravni sistem kao izvor viktimalizacije, s obzirom na to da on više čuva interes moćnih društvenih grupa nego interes žrtava.

Kao što se može primetiti, postoji visok nivo podudarnosti u određenju predmeta viktimalogije od strane radikalno-kritičke i kritičke viktimalogije.

Pitanja i zadaci:

1. Koje žrtve su predmet proučavanja viktimalogije prema pristalicama konzervativne viktimalogije, a koje prema pristalicama liberalnog i radikalno-kritičkog pravca?
2. U čemu je ključna razlika između konzervativne i liberalne viktimalogije u pogledu shvatanja odnosa države prema žrtvi?
3. Analizirajte argumente *za* i *protiv* shvatanja predmeta viktimalogije koja zastupaju kritička i radikalno-kritička viktimalogija.

I.2.3. Makro i mikro viktimologija

Makro viktimologija proučava stradanje žrtava kao masovnu društvenu pojavu, dok se mikro viktimologija bavi proučavanjem individualnih žrtava. Za sam početak razvoja viktimologije karakterističan je mikro pristup, ali je kasnije, pod uticajem pozitivističkog pristupa, primat preuzeo makro pristup (Fattah, 2000a). Pod uticajem radikalne i kritičke viktimologije, kao i feminističkih istraživanja, mikro pristup je ponovo dobio na značaju, tako da se može reći da oba pristupa imaju svoje mesto u savremenoj viktimologiji.

Makro viktimologija se prvenstveno bavi dolaženjem do saznanja o rasprostranjenosti i strukturi viktimizacije, o spremnosti žrtava da prijave kriminalno ponašanje, o zadovoljstvu odnosom državnih organa, kao i o sociodemografskim karakteristikama žrtava. Do svojih saznanja uglavnom dolazi putem kvantitativnih metoda, i to, pre svega, primenom anketa o viktimizaciji koje se rade na velikim uzorcima. Mikro viktimologija se, pak, bavi proučavanjem karakteristička pojedinačnih slučajeva viktimizacije, faktorima i procesima koji dovode do nje, posledicama viktimizacije, potrebama žrtava i načinima njihovog zadovoljavanja, zadovoljstvom uslugama pomoći i zaštite, i sl. Do svojih saznanja dolazi korišćenjem kvalitativnih metoda, posebno polustrukturiranog i nestruktuiranog intervjua i analize sadržaja, kao i kvantitativnih metoda, odnosno struktuiranih intervjua, na manjim uzorcima. U novije vreme, za mikro pristup u viktimologiji je karakteristično okretanje ka analizi tekstova čiji autori-autorke su same žrtve (autobiografske knjige, intervjuji dati za medije i sl.) (Van Dijk, 2009).²³

Makro pristup je koristan sa stanovišta utvrđivanja trendova, obrazaca i rizika od viktimizacije na nivou društva, dok mikro pristup omogućava razumevanje socijalnih, situacionih i psiholoških faktora koji dovode do viktimizacije, efekata viktimizacije na žrtvu, njenih potreba, kao i mogućih načina adekvatnog pružanja pomoći i podrške.

I.2.4. Teorijska, primenjena i humanistička viktimologija

U prvom periodu svog razvoja (tzv. prva viktimologija) viktimologija je bila teorijska nauka koja se, kako je već pomenuto, prvenstveno bavila faktorima koji utiču na viktimizaciju, pri čemu je posebna pažnja poklanjana ulozi žrtve u sopstvenom stradanju. Zbog toga je teorijska viktimologija postala predmet „neopravdanih napada i neutemeljenog političkog kriticizma“ (Fattah, 2000a: 25). Išlo se dotele da je čak od strane nekih autora nazivana „umetnošću okrivljavanja žrtve“ (Clark i Lewis, prema Fattah, 2000a:25). To je uticalo da 1970-tih godina dođe do promene fokusa viktimologije ka pitanjima vezanim za pomoći i podrš-

²³ Više o načinima dolaženja do saznanja o žrtvama i viktimizaciji videti u poglavljju III.

ku žrtvama (druga viktimologija). U isto vreme, došlo je i do razvoja pokreta za prava žrtava. Sve to uticalo je na transformaciju viktimologije od teorijske u primenjenu nauku (Fattah, 2000a).

S obzirom na izraženu vezu sa aktivizmom, koji se prevashodno odnosio na zalaganje za prava žrtava, o primjenjenoj viktimologiji se u literaturi govori i kao o humanističkoj viktimologiji. Prema nekim autorima, aktivistička dimenzija je preplavila viktimologiju, pri čemu politički zahtevi nisu uvek zasnovani na validnim istraživanjima, pa je neophodno da se viktimologija vrati pod kontrolu nauke, tako da zahtevi za promene dobiju potporu u empirijskim istraživanjima zasnovanim na naučnoj metodologiji (Cressey, navedeno prema Spalek, 2006). Ovakva situacija postoji i u Srbiji, gde je nakon 2000. godine zalaganje za prava žrtava, na jednoj strani, bilo u stalnom porastu, a na drugoj, sasvim retko utemeljeno na rezultatima najnovijih naučnih istraživanja.

Iako pitanje o tome da li je viktimologija prevashodno akademska (teorijska) ili primenjena nauka nije dobilo definitivan odgovor do današnjih dana, sasvim je jasno da i istraživanja i zalaganja za poboljšanje položaja žrtava imaju jasan i prepoznatljiv viktimološki identitet, pa samim tim oba ova aspekta bavljenja žrtvama nedvosmisleno predstavljaju predmet viktimologije (Shapland i Sloan, prema Rock, 2018).

I.2.5. Pozitivna viktimologija

Pozitivna viktimologija²⁴ se poslednjih godina pojavila kao nova perspektiva u razvoju viktimologije, u dobroj meri bazirana na ključnim postulatima pozitivne psihologije, i u tesnoj vezi sa razvojem pozitivne kriminologije. U osnovi se ne radi o novom pravcu, već o integriranju i naglašavanju pozitivnih aspekata vezanih za bavljenje žrtvama. Tako, dok pozitivna kriminologija stavlja akcenat na pozitivne faktore koji utiču na izvršioce da prestanu sa vršenjem kriminalnih ponašanja, pozitivna viktimologija se na sličan način bavi načinima umanjivanja negativnih efekata viktinizacije na žrtve. **Fokus pozitivne viktimologije je na osnaživanju žrtava kao i na davanju podrške za njen pozitivni rast na ličnom i socijalnom planu, uprkos negativnim posledicama viktinizacije.** U tom delu, ona, poput pozitivne psihologije, polazi od psihičkih procesa kao što su rezilijentnost i posttraumatski rast, uz stavljanje akcenta na socijalni aspekt – na društveno reagovanje i njegove potencijale za proširivanje mogućnosti za lični i interpersonalni rast žrtve, uprkos traumatskom događaju (Ronel i Toren, 2012).

U kontekstu bavljenja reagovanjem društva, pozitivna viktimologija se bavi i implementacijom pravnih normi i pravnim sistemom, sa naglaskom na pozitivnim iskustvima i integrativnim pristupima koji vode oporavku. S tim u vezi,

²⁴ Pozitivnu viktimologiju treba razlikovati od pozitivističke viktimologije o kojoj je bilo reči napred, a za koju se nekada u literaturi koristi i termin pozitivna viktimologija.

pozitivna viktimologija podržava ideje koje promovišu terapeutski aspekt suđenja, kao i one koje sugerišu rehabilitaciju svih uključenih strana (Dancing-Rosenberg, 2008), a u okviru kojih posebno značajno mesto imaju ideje restorativne pravde.

I.2.6. Određenje predmeta viktimologije u Srbiji i drugim zemljama na prostoru bivše Jugoslavije

Na prostoru bivše Jugoslavije, u ranom periodu razvoja viktimologije, dominiralo je shvatanje da viktimologija treba da se bavi samo žrtvama kriminaliteata, pri čemu je kriminalitet shvatan u uskom pravnom smislu tako da obuhvata samo ponašanja koja su inkriminisana kao krivična dela. Za takvo shvatanje zagalali su se Alenka Šelih (1967) iz Slovenije, i Ante Carić (1979) iz Hrvatske, a u svojim ranijim radovima ovo shvatanje zastupao je i hrvatski viktimolog Zvonimir Šeparović (1962). Šeparović (1985) je, međutim, kasnije prihvatio najširi koncept viktimologije, smatrujući da viktimologija treba da se bavi žrtvama zločina, nesreća, kršenja ljudskih prava i zloupotreba moći.

U novije vreme, čini se da, slično kao i u svetu, šire shvatanje predmeta viktimologije preuzima primat i na našim prostorima. Tako se za šire shvatanje predmeta viktimologije zalaže makedonski viktimolog Oliver Bačanović (2011), kao i Zoran Kanduč (2002), a posredno i Janez Pečar (2002) i Alenka Šelih (2002 i 2012) iz Slovenije. Jedan od retkih autora iz našeg regiona koji je dosledan u shvatanju da viktimologija treba da se bavi samo žrtvama krivičnih dela je makedonski kriminolog Arnaudovski (2007).

Kada je u pitanju Srbija, slično kao i u drugim zemljama, istraživanja u oblasti viktimologije bila su najpre koncentrisana na žrtve kriminaliteta u formalnopravnom smislu. Ipak, kao što se može primetiti u napred opisanom razvoju viktimologije u Srbiji, njen predmet je veoma brzo proširen na žrtve kršenja ljudskih prava i rata, pa se čak može reći da je proučavanje žrtava konvencionalnog kriminaliteta na neki način marginalizovano u odnosu na proučavanje žrtava nasilja u porodici, trgovine ljudima, rata, diskriminacije i nasilja na radnom mestu, i drugih oblika kršenja ljudskih prava.

Ako se, pak, razmotri eksplicitno izjašnjavanje domaćih autora o predmetu viktimologije, uočava se da je samo u najranijem periodu razvoja viktimologije, tokom 1980-tih godina, preovladavalo najuže shvatanje po kome se ona bavi samo žrtvama kriminaliteta shvaćenog u pravnom smislu. Za njega su se u to vreme zagalali Milutinović (1979) i Nikolić-Ristanović (1984). Danas preovladava zalaganje za šire shvatanje, ali i dalje u granicama bavljenja žrtvama kriminaliteta.

Nikolić-Ristanović (1984), koja je u svojim ranijim radovima zastupala stanovište da viktimologija treba da se bavi samo žrtvama krivičnih dela, kasnije je prihvatala šire određenje. Naime, u udžbeniku *Kriminologija*, zajedno sa Kon-

stantinović-Vilić (Konstantinović-Vilić i Nikolić-Ristanović, 1998, 2000, 2004; Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018) i Kostić (Konstantinović-Vilić i dr., 2010, 2012), u skladu sa širim shvatanjem pojma kriminaliteta, prihvata se šire određenje predmeta viktimalogije na način na koji su ga odredili predstavnici kritičke i radikalne viktimalogije. U tom smislu, pod predmetom viktimalogije ove autorke podrazumevaju bavljenje pitanjima vezanim za žrtve svih oblika kriminalnog ponašanja, i to kako onih koja su propisana kao kažnjive radnje, tako i kršenja ljudskih prava koja nisu predviđena kao krivična dela nacionalnim zakonima, iako međunarodni dokumenti zahtevaju njihovo kažnjavanje. U predmet viktimalogije dakle, po ovim autorkama, pored žrtava konvencionalnog kriminaliteta ulaze i žrtve svih drugih ovako definisanih kriminalnih ponašanja, uključujući i žrtve kriminaliteta belog okovratnika, strukturalnog kriminaliteta, kao i žrtve rata i državnog nasilja. Uz to, ove autorke, u skladu sa postavkama kritičke viktimalogije, smatraju da je od bitnog značaja za viktimalogiju i povezivanje nauke i aktivizma, odnosno ispitivanja kako društvenog konteksta u kojem nastaju viktimaloška saznanja tako i njihovih mogućnosti uticaja na stvarno poboljšanje položaja žrtava.

Na sličan način i Ignjatović i Simeunović-Patić određuju kao predmet viktimalogije bavljenje žrtvama skrivenih radnji bilo da su propisana kao krivična dela nacionalnim zakonima ili predstavljaju „teška kršenja fundamentalnih prava čoveka određena u međunarodnim aktima koji štite ljudska prava“ (Ignjatović i Simeunović-Patić, 2011: 17). Simović-Hiber (2009), međutim, koristi definiciju viktimalogije čiji predmet su žrtve kriminaliteta (verovatno shvaćenog u pravnom smislu kao krivičnih dela propisanih nacionalnim zakonima) i zloupotrebe državne vlasti. Ova shvatanja su između najužeg i najšireg shvatanja u okviru kriminalne viktimalogije.

Najzad, Nikolić-Ristanović u svojim novijim radovima zastupa najšire shvatanje predmeta viktimalogije, zalažući se za njen dalji razvoj u pravcu bavljenja svim žrtvama stradanja, nezavisno od toga da li se ona smatraju kriminalitetom u bilo kom smislu ili ne (Nikolić-Ristanović, 2013b).

Kada je u pitanju predmet proučavanja viktimalogije u Srbiji, važno je istaći značajno mesto koje u njoj imaju i predmeti proučavanja pojedinih posebnih viktimalogija, poput feminističke, narativne, pozitivne, nadnacionalne i viktimalogije kulture, a u novije vreme i zelene viktimalogije.

I.2.7. Mogući pravci daljeg razvoja: Ka opštoj viktimalogiji

Uopšteno posmatrano, u savremenoj viktimalogiji se može uočiti tendencija ka širenju predmeta viktimalogije. Primetna je tendencija ka neposrednom, ili posrednom (kroz teme kojima se bave) zagovaranju koncepta viktimalogije ljudskih prava od sve većeg broja viktimaloga (Vanfraechen i dr., 2014; Walklate,

2018a). Ratovi, koji su se vodili poslednjih decenija na prostoru bivše Jugoslavije i u drugim delovima sveta, kao i učestali teroristički napadi, u kojima je stradao ogroman broj ljudi, ali i antiterorističke mere kojima se drastično ograničavaju ljudska prava, uticali su na ekspanziju bavljenja žrtvama kršenja ljudskih prava. Pri tome, ovaj razvoj nije se obavezno odvijao u vezi sa akumuliranim viktimo-loškim znanjem već ponekad ima i potpuno nezavistan razvoj.

Poslednjih godina učinjeni su koraci ka povezivanju znanja o žrtvama rata i masovnih kršenja ljudskih prava sa znanjem i iskustvima akumuliranim u dosadašnjem razvoju viktimalogije. Dobri primeri za širenje predmeta viktimalogije, kroz povezivanje različitih disciplina i pristupa bavljenju problemima žrtava su 14-ti Simpozijum Svetskog viktimalološkog društva (2012) i konferencije Viktimološkog društva Srbije, kao i viktimaloške teme na konferencijama Evropskog udruženja za kriminologiju. Nazivi ovih skupova, kao i nazivi tematskih sesija i radova prezentiranih na njima ukazuju na njihovo šire shvatanje predmeta viktimalogije i tendenciju ka objedinjavanju znanja razvijenih u okviru viktimalogije sa znanjima razvijenim u okviru drugih disciplina. Tako, na primer, tema 14-tog Simpozijuma Svetskog viktimalološkog društva bila je *Pravda za žrtve: Kroskulturne perspektive o konfliktu, traumi i pomirenju* (14-ti Simpozijum Svetskog viktimalološkog društva, 2012), dok su teme druge i osme konferencije VDS (2011 i 2017) bile: *Žrtve kriminaliteta i rata: Međunarodni i nacionalni kontekst i Žrtve između bezbednosti, ljudskih prava i pravde: Lokalni i globalni kontekst*. Štaviše, pomenute konferencije daju poseban značaj temama poput univerzalnih potreba i prava žrtava, kao i psihičkim aspektima viktimalizacije (trauma i oporavak) kako žrtava kriminaliteta tako i žrtava rata i drugih oblika kršenja ljudskih prava. Najzad, i Svetsko viktimaloško društvo i Viktimološko društvo Srbije se u svojim aktivnostima bave kako žrtvama krivičnih dela tako i žrtvama kršenja ljudskih prava.

Ipak, evidentno je da je, uprkos širenju predmeta viktimalogije, ona i dalje ostala prevashodno vezana za žrtve kriminaliteta, doduše sve češće shvaćenog u širem smislu. Međutim, iako retki, prisutni su i predlozi za njeno dalje širenje na žrtve drugih oblika stradanja, koje se, poput elementarnih nepogoda, ni u kom slučaju ne mogu nazvati kriminalitetom.

Kirchhof i Morosawa (2009), na primer, pišući o potrebama vezanim za česte zemljotresu u Japanu, ukazuju na potrebu da viktimalozi evaluiraju postojeće i razviju nove pristupe smanjivanju patnji žrtava prirodnih katastrofa. U tom smislu veoma je zanimljiv predlog koji je dao Pemberton (2010), koji smatra da su psihičke posledice viktimalizacije i problemi vezani za oporavak ono što povezuje žrtve kriminaliteta sa žrtvama drugih stradanja. Naime, u tom pogledu nekada postoji veće sličnosti između žrtava elementarnih nepogoda i pojedinih oblika kriminaliteta (na primer između žrtava saobraćajnih krivičnih dela i žrtava zemljotresa), nego između žrtava različitih vrsta kriminaliteta čije se psihičke posledice mogu, ustvari, drastično razlikovati (na primer, žrtve džepne krađe i

silovanja). Pemberton sugerira veće uključivanje psihološke perspektive u viktimalogiju i, samim tim, umanjivanje njene vezanosti za pravo i kriminologiju, što bi za konačan rezultat imalo proširivanje predmeta viktimalogije na sve žrtve, nezavisno od uzroka njihovog stradanja.

Slično razumevanje viktimalizacije prisutno je i u nekim međunarodnim edukacionim inicijativama, kao što je na primer, Evropska mreža za traumatski stres (TENTS)²⁵, koja je razvila trening za trenere i smernice za pružanje psihosocijalne pomoći posle velikih nesreća i katastrofa. Ove smernice i edukativni paket su primenljivi kako na žrtve rata, tako i na žrtve kriminaliteta i elementarnih nepogoda. Veoma sličan pristup, primenljiv na žrtve raznih vrsta stradanja, predstavila je i prof. Jelena Vlajković u svojoj knjizi *Od žrtve do preživelog: Psihološka pomoć u nesrećama* (Vlajković, 2009). Osim toga, sasvim je uobičajeno da službe za žrtve kriminaliteta u situacijama kada se dese velike nesreće, poput elementarnih nepogoda, terorističkih napada ili saobraćajnih nesreća velikih razmera, priskaču u pomoć koristeći svoja znanja o psihičkim posledicama viktimalizacije, oporavku i podršci žrtvama kriminaliteta. Dobar primer za to su službe za žrtve u gradu Cristchurch, na Novom Zelandu, nakon zemljotresa 2011. godine,²⁶ ali i neke službe za žrtve u Srbiji, poput VDS info i podrške žrtvama, koje su se, kada je to bilo potrebno, uključile u pružanje pomoći žrtvama poplava u Srbiji (Šaćiri i Nikolić, 2017). Takođe, organizacije koje su posvećene pružanju pomoći svim žrtvama kriminaliteta širom Evrope uključuju se u pružanje pomoći žrtvama terorizma uvek kada je to potrebno.²⁷ Štaviše, neke službe za žrtve²⁸ u svoje redovne aktivnosti uključuju pomoć žrtvama nezavisno od uzroka nesreće, što još jednom potvrđuje da realne potrebe utiču na praksu da ide ispred teorije.

Imajući u vidu sve napred izneto, smatram da sadašnji razvoj viktimalogije predstavlja dobru osnovu za **njeno dalje širenje ka uključivanju u predmet njenog proučavanja svih žrtava**.²⁹ Slično kao druge nauke, i viktimalogija bi mogla da se razvije u pravcu objedinjavanja znanja relevantnog za sve žrtve u opštu viktimalogiju, na jednoj strani, i izdvajanja znanja o žrtvama različitih vrsta stradanja u posebne viktimalogije (na primer, kriminalna viktimalogija, viktimalogija ljudskih prava, zelena viktimalogija, viktimalogija masovnih nesreća i sl.). Jer, kao što je na samim počecima razvoja viktimalogije pisao Men-

²⁵ <http://www.tentsproject.eu>, pristupljeno 6. 11. 2013.

²⁶ <http://www.nmdhb.govt.nz/filesGallery/New%20Website/05Emergency%20Planning/Free%20Counselling%20and%20Support.pdf>, pristupljeno 6. 11. 2013.

²⁷ <https://victimsupport.eu/news/vses-latest-work-for-victims-of-terrorism/>; www.victimsupport.org.uk/crime-info/types-crime/terrorism; www.slideshare.net/VSE2016/the-look-of-inavem-after-the-terrorist-attacks-in-paris, pristupljeno 13.2.2018.

²⁸ Primer za takvu službu je Sturgeon Victim Services u kanadskoj državi Alberta, <http://www.sturgeonvictimservices.org>, pristupljeno 13.2.2018.

²⁹ Za detaljnije obrazloženje videti: Nikolić-Ristanović, 2013a.

delsohn (1976: 21) „viktimologija treba da se bavi svim žrtvama, na isti način na koji se medicina bavi svim pacijentima i svim bolestima, odnosno kao što se kriminologija bavi svim izvršiocima i svim vrstama viktimizacija koje su od interesa za društvo”.

I.3. ODNOS SA DRUGIM NAUČNIM DISCIPLINAMA ILI DA LI JE VIKTIMOLOGIJA SAMOSTALNA NAUKA?

Pitanja u vezi sa žrtvom značajna su, kako za kriminologiju, tako i za druge nauke koje se bave kriminalitetom i žrtvama drugih oblika stradanja ljudi – za nauku krivičnog prava, nauku krivično-procesnog prava, kriminalistiku, sudsку medicinu, građansko pravo, psihologiju, sociologiju, specijalnu edukaciju i rehabilitaciju i dr.

U tesnoj vezi sa određivanjem predmeta viktimologije je i rešavanje pitanja njene samostalnosti i odnosa sa srodnim disciplinama. Kao što je već pomenuto, na jednoj strani se ističe da se radi o samostalnoj nauci, dok na drugoj strani ima autora koji smatraju da je viktimologija samo deo, odnosno pod-disciplina kriminologije.

Za samostalnost viktimologije kao nauke, zalažu se, pre svega, oni autori koji se zalažu za njen predmet u širem smislu. Ipak, viktimologiju kao samostalnu nauku prepoznaju i neki autori koji smatraju da njen predmet treba da bude ograničen na žrtve kriminaliteta (na primer, Petrović i Meško, 2008).

Međutim, kako su dobro primetili Kirchhoff i Morosawa (2009), ova diskusija uglavnom pripada prošlosti i postala je bezznačajna na savremenom razvoju koji jasno pokazuje da se viktimologija razvila kao samostalna nauka. Naime, u skladu sa kriterijumima koje je postavio Mendelsohn, a koje su kasnije dalje razvili Kirchhoff i Morosawa, može se smatrati da je viktimologija konstituisana kao samostalna nauka onda kada su ispunjeni sledeći uslovi:

1. postoji (naučno, odnosno naučno-stručno) viktimološko društvo,
2. održavaju se redovni naučni skupovi,
3. izdaje se viktimološki časopis,
4. postoje instituti ili slične ustanove/organizacije koje se bave viktimološkim istraživanjem kao svojom redovnom aktivnošću, i
5. postoje udžbenici i druga naučna literatura (Kirchhoff i Morosawa, 2009).

Na osnovu izloženog se **može zaključiti da je viktimologija konstituisana kao samostalna nauka, kako u svetu tako i u Srbiji. Zahvaljujući njenom razvoju, kao i razvoju pokreta za prava žrtava, poslednjih decenija postignute su značajne pozitivne promene u vezi prava žrtava.**

U skladu sa napred rečenim, vezano za odnos viktimologije sa drugim naukama, moglo bi se zaključiti da viktimologija u delu koji se odnosi na žrtvu treba da bude tačka preseka svih nauka koje se bave kriminalitetom, ali i drugim oblicima stradanjima ljudi, i da ona, kao takva, treba da poveže i teorijski i praktično objedini sva saznanja relevantna za žrtve. **Kao nauka o različitim žrtvama i različitim viktimizacijama, viktimologija je neizbežno interdisciplinarna, teorijsko-empirijski orijentisana nauka, sa jasnom orientacijom ka primeni svojih znanja za poboljšanje položaja žrtava u društvu (aktivistička i primenjena naučna disciplina).** Ona koristi i sopstvenom predmetu proučavanja prilagođava metode različitih nauka, ali je razvila i svoje sopstvene metode, odnosno tehnike, poput anketa o viktimizaciji i testova za procenu rizika od viktimizacije.

I.4. CILJ I ZADACI VIKTIMOLOGIJE

Pred viktimologiju kao nauku postavljaju se mnogobrojni zadaci i oni obuhvataju čitav niz problema vezanih za žrtve. Osnovni cilj viktimologije je obezbeđenje naučno vrednih saznanja značajnih za: razumevanje problema koji nastaju za žrtvu posle pretrpljene viktimizacije i potreba žrtava, pružanje adekvatne pomoći i zaštite žrtava, prevenciju viktimizacije, otkrivanje nepoznatog učinioca krivičnog dela i adekvatno odmeravanje kazne, kreiranje širih društvenih odgovora na viktimizaciju i, posebno, za unapređenje odnosa društvenih grupa, medija, državnih institucija, nevladinih organizacija, različitih profesija i biznisa prema žrtvama i njihovim problemima.

Cilj viktimologije konkretni se kroz zadatke koji se pred nju postavljaju i koji se pre svega odnose na:

1. identifikovanje, definisanje i opisivanje problema sa kojima se žrtve suočavaju,
2. merenje stvarnih dimenzija viktimizacije,
3. ispitivanje načina na koji krivično-pravni sistem tretira žrtve,
4. ispitivanje društvenih odgovora na kriminalitet, uključujući razvoj grupa samopomoći i službi za pomoć žrtvama,
5. ispitivanje politizacije problema žrtve, tj. kako političari, društvene grupe, profesionalci i službenici krivično-pravnog sistema govore o problemima žrtava, ignorisu ih ili ih eksploratišu u političke ili profesionalne svrhe,
6. ocenu i unapređenje zakonodavstva i situacije vezane za (ne) postojanje fondova za žrtve,
7. ispitivanje komercijalnih odgovora na potrebe i želje žrtava (kako industrija, biznis i stručnjaci razvijaju nove proizvode radi zadovoljavanja potreba žrtava i kako se obogaćuju na njihovim patnjama i sl.).

Saznanja do kojih dolazi viktimologija imaju svoju humanističku praktičnu primenu i, kao takva, utiču na smanjivanje patnji drugih i daju viktimologu osećaj postojanja cilja, vrednosti i satisfakcije. Kako ističe Karmen (1989), viktimolozi nisu morbidno radoznali ili preokupirani nesrećama drugih ljudi, već u viktimologiji vide potencijal za poboljšanje njihovog položaja.

Zbog svog predmeta interesovanja viktimologija jeste problemski orijentisana, ali se viktimolozi mogu osetiti krivim da ljudske tragedije tretiraju kao puke „slučajeve“ ili „statistiku“. Međutim, to je neizbežno ne samo u viktimologiji već i u drugim naukama koje se bave ljudskim stradanjima (npr. medicina, krivično pravo i dr.). Na drugoj strani, međutim, to može biti korigovano većom upotrebom kvalitativnih metoda, posebno analiza autobiografija i biografija žrtava, studija slučajeva i akcionih istraživanja koja u sebi objedinjuju napore istraživača/istraživačica i aktivista/aktivistkinja. Fokus ovakvih istraživanja treba da bude dubinska analiza ličnog iskustva žrtve, mesta viktimizacije u njenom životu, njenih potreba i značenja koja daje viktimizaciji (Green i Pemberton, 2018). Uz to, od značaja je i veće korišćenje longitudinalnih i komparativnih kvalitativnih istraživanja (Walklate, 2018b). U tom smislu, brojne primere koje bi trebalo slediti daju feministička akcionala istraživanja koja uporedno sa prikupljanjem podataka pružaju pomoć i podršku ženama koje su pretrpele nasilje.

II. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA

II.1. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA U SVETU

Tokom 1960-tih i 1970-tih godina u svetu su pokrenute različite društvene i političke inicijative koje su, nakon dužeg vremena marginalizacije žrtava kriminaliteta,³⁰ na dnevni red ponovo postavile njihove probleme i počele da ih rešavaju. Ove inicijative često se nazivaju pokretom za prava žrtava, mada, kako su naglašavali neki autori (Elias, 1993) one nisu imale karakter objedinjene akcije za postizanje društvene promene, sto je inače karakteristika pokreta. Stoga bi se **pre moglo govoriti o postojanju više pokreta, koji se međusobno veoma razlikuju po svojim zahtevima i pristupu problemima žrtava, ali i po svojoj bliskosti i saradnji sa centrima moći.** Uz to, kako naglašava Goodey, termin pokret za prava žrtava je često korišćen kao paravan koji iza sebe krije konzervativnu ideologiju „reda i zakona”, koja prevašodno podrazumeva zalaganje za pooštravanje kazni i tretmana izvršilaca (Goodey, 2005).

Na razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava uticalo je više faktora i to: **razvoj viktimalogije kao nauke, humanitarne inicijative koje su razvijene na međunarodnom planu nakon II svetskog rata (npr. briga o žrtvama ratnog stradanja, međunarodna dokumenta vezana za zaštitu žrtava rata i sl.), porast kriminaliteta tokom 1960-tih godina i zahtevi za pooštravanje kaznene politike i smanjivanje prava okriviljenih, kao i progresivne inicijative ženskog pokreta, pokreta za dečija prava i pokreta za zaštitu ljudskih prava u širem smislu** (Elias, 1986; Wemmers, 2003; Doerner i Lab, 2017).

Kao rezultat tih uticaja, pokret za prava žrtava oblikovala su različita ideo-loška strujanja, i to: **ideologija socijalne zaštite ili države blagostanja, instrumentalna ili rehabilitacijska ideologija, ideologija retribucije i abolicionistički ili antipravosudni pristup** (Šeparović, 1985). Pri tome, ideologija socijalne zaštite je u fokus stavila potrebe i interesе žrtava, dok je za instrumentalnu ili rehabilitacijsku ideologiju žrtva samo sredstvo za postizanje drugih ciljeva (npr. briga o žrtvi je zasnovana na ideji ostvarenja njene bolje saradnje sa pravosuđem, iskorišćavanje naknade štete žrtvi kao uslova kod uslovne osude koja je vođena pre svega interesom izvršioca). Ideologija retribucije zagovara prava žrtve kroz pooštravanje kazne i jačanje njene uloge u krivičnom postupku, a naknadu štete koju je žrtva pretrpela vidi kao jedan od primarnih ciljeva osude. Abolicionistič-

³⁰ O istorijatu pravnog položaja žrtve videti u poglavlju VIII

ki ili antipravosudni pristup zagovara popravljanje položaja žrtve kroz neformalno rešavanje konflikata (posredovanje i druge metode restorativne pravde).

Prve inicijative za poboljšanje položaja žrtava pojatile su se 1960-tih godina u SAD, Kanadi, na Novom Zelandu i u Ujedinjenom Kraljevstvu. Najpre su se odnosile na naknadu štete, a zatim i na druge oblike pomoći žrtvama. Ove prve inicijative su, posebno u SAD, prvenstveno bile motivisane potrebama društvene kontrole, odnosno efikasnije borbe protiv kriminaliteta, a manje potrebama i interesima žrtava. Drugim rečima, povećanje kriminaliteta i zahtevi za pooštravanje kaznene politike (retorika „reda i zakona“) bili su među prvim faktorima koji su uticali na pokretanje pitanja odnosa državnih institucija prema žrtvama. Ove inicijative bile su predvođene od strane konzervativnih političkih organizacija i drugih grupa koje su ih podržavale, uključujući grupe koje su osnovale same žrtve (na primer, Majke protiv pijanih vozača, Roditelji ubijene dece i sl.). Upravo stoga, pomenute inicijative su, pre svega, bile vođene interesom da se poveća nivo prijavljivanja kriminaliteta i efikasnost krivičnog gonjenje izvršilaca (Elias, 1986; Goodey, 2005). Naime, istraživanja koja su u to vreme bila sprovedena ukazivala su na nizak nivo prijavljivanja krivičnih dela od strane žrtava, kao i na njihovu nemotivisanost da svedoče u krivičnom postupku zbog neadekvatnog odnosa i dodatnog povređivanja od strane državnih organa. Upravo to je ukazivalo na uticaj koji adekvatno informisanje i podrška imaju na motivisanost žrtava da sarađuju sa državnim organima, što je kasnije dovelo do različitih promena u praksi u cilju poboljšanja položaja žrtava. Pri tome, najznačajnije pozitivne promene odnosile su se na promene zakona, kao i na osnivanje službi za žrtve i državnih fondova za naknadu štete pričinjene krivičnim delom. Na taj način, iako motivisane interesima kontrole kriminaliteta, promene do kojih je došlo imale su neosporno važan uticaj na poboljšanje ukupnog položaja žrtava.

Inicijative za poboljšanje položaja žrtava beleže posebno intenzivan razvoj tokom 1970-tih godina, i to kako u SAD tako i u Evropi (osim Istočne i Centralne Evrope, gde razvoj počinje tek krajem 1980-tih godina), Kanadi i drugim delovima sveta (Mawby i Walklate, 1994; Wemmers, 2003). U ovom periodu zahtevi su došli od strane najprogresivnijih delova društva, koji su se zalagali za zaštitu prava žena i dece, kao i ljudskih prava u širem smislu. Aktivistkinje feminističkih grupa otvorile su pitanja vezana za kažnjavanje abortusa, nekažnjavanje nasilja u porodici i bračnog silovanja, kao i mnoga druga pitanja vezana za neadekvatan odnos društva prema ženama i deci kao žrtvama. Njihove aktivnosti i zalažanja doveli su do revolucionarnih promena zakona i prakse državnih organa, do otvaranja prvih SOS telefona, skloništa za pretučene žene, savetovališta i sl. Tako je u ovom periodu došlo gotovo istovremeno do osnivanja velikog broja opštih (namenjenih svim žrtvama kriminaliteta) i specijalizovanih službi za žrtve (namenjenih pojedinim grupama žrtava ili žrtvama pojedinih viktimizujućih

ponašanja) (Roberts, 1990). Ove organizacije formirane su najpre na lokalnom a zatim i na nacionalnom nivou.

Period države blagostanja, zbog spremnosti države da izdvoji sredstva za socijalna davanja pa tako i za žrtve, stvorio je pogodno tlo za razvoj programa za žrtve, nezavisno od toga koja ideologija je stajala iza njih. Ipak, treba istaći da su inicijative za poboljšanje položaja žrtava u Ujedinjenom Kraljevstvu i drugim zapadnoevropskim zemljama, koje su početkom 1970-tih godina dovele do osnivanje opštih i specijalizovanih službi za žrtve kriminaliteta, bile vođene ideologijom socijalne zaštite, odnosno brigom da se pomogne žrtvama, a ne borbom protiv kriminaliteta (Goodey, 2005).

U Sjedinjenim Američkim Državama 1975. godine je osnovana NOVA – prva nacionalna organizacija za podršku žrtvama kriminaliteta, dok je slična nacionalna organizacija u UK (Victim Support UK) osnovana 1979.godine. Ubrzo su osnovane slične službe i u drugim zemljama razvijenog sveta. U velikom broju zemalja danas postoje razvijene nacionalne organizacije za podršku žrtvama kriminaliteta koje imaju veliki broj ogranaka širom zemlje. Među najveće, sa stanovišta broja žrtava kojima su u stanju da pruže pomoć, spadaju nacionalne organizacije u SAD, Kanadi, UK, Holandiji, Nemačkoj, Portugaliji, Francuskoj i Australiji.

U zemljama Istočne i Centralne Evrope službe za podršku žrtvama kriminaliteta počele su da se razvijaju krajem 1980-tih i početkom 1990.tih godina. U ovim zemljama, za razliku od razvijenijih zemalja, gde je razvoj svih službi tekao paralelno, najpre su nastale specijalizovane službe za pomoć ženama i deci žrtvama nasilja, a tek kasnije i opšte službe namenjene svim žrtvama kriminaliteta. Prve opšte službe u ovom delu sveta nastale su u Mađarskoj i Češkoj Republici,³¹ da bi kasnije bile osnovane i u drugim zemljama, poput Estonije, Rusije, Slovačke, Srbije i Hrvatske. U Hrvatskoj je 2013. godine osnovan i Nacionalni pozivni centar za žrtve krivičnih dela i prekršaja (NPC), kao deo standardizovane evropske besplatne telefonske linije za žrtve 116 006, koji svim žrtvama nudi informacije, emocionalnu podršku i upućivanje na druge službe. Ista besplatna telefonska linija funkcioniše i u Irskoj, Češkoj, Nemačkoj, Austriji, Danskoj, Portugalu, Holandiji, Finskoj i Letoniji. Usluga je u svim zemljama, osim lokalnog, dostupna i na engleskom jeziku.³²

Danas, u nekim zemljama u okviru opštih službi postoje i specijalizovani programi za pomoć pojedinim grupama žrtava. Takođe, u gotovo svim zemljama postoje i specijalizovane organizacije za pomoć pojedinim grupama žrtava (ženama, deci, starima, pripadnicima pojedinih etničkih grupa i sl., odnosno žr-

³¹ Za više detalja o nastanku službi za žrtve u svetu videti Radisavljević (1998) i Nikolić-Ristanović (1998c).

³² <http://pzs.hr/2-nacionalni-pozivni-centar-za-zrtve-kaznenih-djela-i-prekršaja-informativna-i-emocionalna-podrska/>, pristupljeno 10.4. 2019.

tvama nasilja u porodici, seksualnog nasilja, trgovine ljudima, zločina iz mržnje, porodicama ubijenih, žrtvama saobraćanih delikata, torture, terorizma i dr.).

Zbog svoje povezanosti sa politikom, konzervativni deo pokreta za prava žrtava je uvek bio vidljiviji i imao je bolji pristup izvorima finansiranja od pokreta za prava pretučenih žena i dece, grupa koje su pokrenule debatu o položaju žrtava silovanja, torture i sl., kao i onih koje su se zalagale za ljudska prava izvršilaca, odnosno za zaštitu pojedinaca od nasilja države (Elias, 1993). Ove druge, manje vidljive, inicijative bile su predvođene od strane aktivista i aktivistkinja koji su bili kritični prema kapitalističkom društvenom sistemu i eliti na vlasti, pa stoga nije iznenadujuće da su imale marginalni položaj u odnosu na inicijative bliske vladajućoj političkoj eliti.

Međutim, od 1980-tih, sa novom ekspanzijom neoliberalizma i konzervativizma, a posebno nakon masovnih viktimizacija u oružanim sukobima i u terorističkim napadima u SAD i Evropi početkom 2000-tih, instrumentalizacija žrtava i ograničavanje ljudskih prava okriviljenih, ali i svih ostalih građana, sa ciljem kontrole kriminaliteta, postaju globalni trend i dostižu neslućene razmere. Pooštravanje kaznene politike postaje ključ za dobijanje glasova desničarskih partija na izborima širom sveta.

Uticaj konzervativizma imao je negativne posledice na viktimologiju kao nauku, kao i na aktiviste koji se zalažu za prava žrtava (Goodey, 2005). Viktimologija i aktivisti koji su se zalagali za prava žrtava su često okriviljavani za političku manipulaciju i instrumentalizaciju žrtava (bavljenje žrtvama, ne zbog njih i njihovih potreba već da bi se postigli drugi ciljevi, npr. borba protiv kriminaliteta koja donosi političke poene), za prihvatanje uske krivičnopravne definicije žrtve pa samim tim i za isključivanje velikog broja žrtava iz sfere svog interesovanja, za povećavanje prava žrtava na štetu teško izvojevanih prava okriviljenih, za stigmatizaciju i stereotipizaciju žrtava i sl. (Elias, 1993). Ovakva kritika, koja je primenljiva na konzervativne inicijative, odnosno na jedan deo pokreta za prava žrtava i jedan pravac u viktimologiji, međutim, nekada je neopravданo i potpuno neutemeljeno uopštavana na pokret i viktimologiju kao nauku u celini.

Međutim, u stvarnosti je briga za žrtve, uprkos njenoj manjoj vidljivosti u poređenju sa dominirajućom instrumentalizacijom žrtve i retributivnom ideo- logijom, oduvek imala ključno mesto u većini viktimoloških istraživanja i praktičnih inicijativa, kako u SAD tako i u Evropi i u drugim delovima sveta. Uz to, dobar deo viktimologa je u svojim radovima kritikovao političku zloupotrebu i instrumentalizaciju žrtava, kao i viktimizaciju koju vrši sama država (Elias, 1993; Goodey, 2005; Spalek, 2006 i 2017).

U novije vreme, došlo je do formiranja međunarodnih mreža organizacija koje pružaju podršku žrtvama i zalažu se za unapređenje njihovih prava na međunarodnom nivou. U Evropi, na primer, vodeću ulogu u zalaganju za podršku u skladu sa potrebama žrtava, kao i adekvatno zakonsko regulisanje i razvoj

mehanizama za ostvarivanje prava žrtava u praksi, već skoro tri decenije, ima organizacija Evropska podrška žrtvama. Uz podršku Evropske podrške žrtvama, nedavno je i u Aziji osnovana slična organizacija čiji naziv je Podrška žrtvama Azije (eng. Victim Support Asia). Podrška žrtvama Azije održala je svoju prvu konferenciju u martu 2019. godine u Seulu (Koreja).³³ Takođe, od 2014. godine postoji i organizacija *Victims of Crime International* (VOCI), čije članice su organizacije za podršku žrtvama iz Severne Amerike, UK, Evrope i Azije, i čija misija je zastupanje interesa žrtava u Ujedinjenim Nacijama (Spalek, 2017).

Evropska podrška žrtvama osnovana je 1990. godine sa ciljem da se zalaže za prava svih žrtava kriminaliteta, nezavisno od njihovih svojstava i vrste viktimizacije. Ujedno, ona predstavlja mrežu nacionalnih (uglavnom opštih) službi za žrtve, koje su njene članice. U vreme pisanja ove knjige, u sastavu ove organizacije bile su 54 nacionalne organizacije u okviru kojih postoje službe koje pružaju podršku žrtvama u 29 zemalja. Zalažući se za jednak pristup kvalitetnoj pomoći svih žrtava, nezavisno od toga u kojoj državi žive ili se zateknu, Evropska podrška žrtvama aktivno učestvuje u izradi međunarodnih dokumenata i u lobiranju za njihovu implementaciju na nacionalnom nivou. Uz to, Evropska podrška žrtvama podstiče razvoj službi za žrtve u zemljama u kojima one ne postoje, koordinira prekograničnu saradnju svojih članova u pružanju pomoći žrtvama, a razvila je i standarde najbolje prakse postupanja sa žrtvama, kao i obuke osoba koje dolaze u kontakt sa njima.³⁴

Evropska podrška žrtvama je 1991. godine proglašila 22. februar Evropskim danom žrtava i od tada se širom Evrope ovaj dan obeležava različitim manifestacijama čiji cilj je podizanje svesti o oblicima stradanja, pravima žrtava i mogućnostima njihovog ostvarenja u praksi. To je ujedno i prilika da se apeluje na državu da preduzme mere za unapređenje postojećih mehanizama za pomoći i zaštitu žrtava.

II.2. POKRET ZA PRAVA ŽRTAVA U SRBIJI

II.2.1 Razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava

Ključni faktori koji su uticali na razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji imaju dosta sličnosti sa faktorima koji su uticali na razvoj u svetu, ali se od njih u izvesnoj meri i razlikuju. Pri tome, razlike se uglavnom odnose na vreme javljanja i specifičnosti društvenog konteksta u Srbiji u tom periodu.

Razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava kasnio je za razvojem u svetu za oko 20 godina, a faktori koji su u Srbiji imali prevagu su: **inicijative**

³³ <https://www.vsaconf2019.org/1st-conference/>, pristupljeno 27.3.2019.

³⁴ <https://victimsupport.eu/help-for-victims/practical-advises/>, pristupljeno 26.3. 2019.

ženskog pokreta i pokreta za zaštitu ljudskih prava, razvoj viktimologije kao nauke, porast kriminaliteta i stradanja ljudi tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije, humanitarne inicijative vezane za rat, kao i međunarodna aktivnost vezano za prava žrtava, koja je započela donošenjem Deklaracije UN o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći 1985. godine, a dalje intenzivirana tokom 1990-tih i 2000-tih godina. Vezano za ovo poslednje, na razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji posebno je uticao njen prijem u članstvo Saveta Evrope i procesi vezani za njeno pristupanje Evropskoj Uniji.

Razvoj inicijativa za prava žrtava u Srbiji, slično kao i razvoj viktimologije, može se posmatrati kroz četiri vremenska perioda, koja karakterišu različiti društveno-politički i ekonomski uslovi.

Prve inicijative za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji pojavile su se tokom 1980-tih godina. Feministkinje su bile te koje su svojim zalaganjima za prava žena i dece, žrtava nasilja, prve skrenule pažnju na probleme sa kojima se suočavaju žrtve u Srbiji i koje su, u vezi sa time, organizovale prve kampanje i predložile prve promene zakona i prakse. Ipak, tek nakon 1990-tih godina dolazi do intenzivnijeg razvoja, kako ženskog pokreta tako i antiratnog i pokreta za prava žrtava kršenja ljudskih prava, pa time i do širih i sistematičnijih kampanja i razvoja konkretnih oblika pomoći za žrtve. U ovom periodu pojavljuju se i prve organizacije osnovane od strane samih žrtava sa ciljem zalaganja za prava određene ciljne grupe žrtava.³⁵ Najintenzivniji razvoj, koji je urođio i mnogim konkretnim promenama, desio se ipak tek nakon političkih promena 2000. godine i otvaranja Srbije prema svetu. Razvoj civilnog društva u celini i ženskog pokreta posebno, uticali su kako na razvoj programa organizacija civilnog društva tako i na razvoj usluga podrške žrtvama u okviru državnih institucija (Nikolić-Ristanović, 2007). Upravo stoga, u tom periodu, pored organizacija civilnog društva, problemima žrtava kriminaliteta konačno je počela da se bavi i država i to pod uticajem domaćih i međunarodnih organizacija, i preuzetih obaveza na međunarodnom planu.

Prve javne diskusije o nasilju nad ženama vezuju se za seriju panela koje je još 1980-tih godina u Studentskom kulturnom centru u Beogradu organizovala feministička grupa pod nazivom *Žene i društvo*. Članice ove grupe su, takođe, bile uključene i u druge aktivnosti za podizanje svesti građana o nasilju nad ženama, kao što su intervju u medijima, okrugli stolovi, govori u raznim institucijama i slično. Na jednoj od tribina u organizaciji grupe *Žene i društvo*, 1990. godine promovisana je, u prethodnom poglavljtu pomenuta, knjiga *Žene žrtve kriminaliteta*, koju je napisala Vesna Nikolić-Ristanović (Blagojević, 1998). Knjiga je poslužila kao važan osnov za prve inicijative pravnih reformi u vezi poboljšanja položaja

³⁵ U početku su to bila udruženja osnovana od strane žrtava raznih oblika stradanja u ratu, poput izbeglica, bivših logoraša, invalida i sl. Nakon 2000. godine slična udruženja počinju da osnivaju i članovi porodica žrtava nasilja nad decom.

žrtava. Predstavnice ženskih grupa su, zajedno sa istraživačicama, predstavile državnim organima bivše Jugoslavije svoje predloge za izmene zakona u vezi sa nasiljem u porodici i silovanjem u braku i dale brojne intervjuje medijima. Nakon raspada Jugoslavije i početka međuetničkih konfliktata, ova kampanja je donekle usporena, jer je fokus zalaganja usmeren na žene žrtve nasilja u ratu.

Ipak, zalaganje za podizanje svesti javnosti i bolju zaštitu žrtava nasilja u porodici nije prestajalo ni tokom ratnih godina. Ženske grupe i feminističke istraživačice su doprinele vidljivosti problema žrtava nasilja u porodici, ali i žrtava seksualnog nasilja i trgovine ljudima. Grupa za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji³⁶ je još sredinom 1990-tih godina dostavila državnim organima prvi nacrt krivičnog dela nasilja u porodici i silovanja u braku. Tokom 1990-tih godina, aktivistkinje ženskih grupa su osnovale prve SOS telefone, skloništa i savetovališta za žene i decu žrtve nasilja. Do osnivanja Viktimološkog društva Srbije 1997. godine, u Srbiji su zalaganja za žrtve i podrška žrtvama bili pretežno usmereni na žene i decu žrtve nasilje. Sa osnivanjem Viktimološkog društva Srbije intenzivirana su zalaganja za unapređenje prava svih žrtava, dok je prva i za sada jedina služba namenjena svim žrtvama kriminaliteta (VDS info i podrška žrtvama) osnovana tek 2003. godine, kao deo VDS.

U celini gledano, razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava intenziviran je nakon društvenih promena 2000. godine. Zahvaljujući delovanju Viktimološkog društva Srbije, inicirane su brojne pozitivne promene značajne za žene i decu žrtve nasilja, ali i za žrtve kriminaliteta uopšte. Na osnovu sačinjenih nacrta i zalaganja Viktimološkog društva Srbije i drugih nevladinih organizacija, usvojeni su zakoni koji sadrže odredbe značajne za žrtve. Redovno obeležavanje 25. novembra – Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad ženama i uključivanje u globalnu kampanju 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama³⁷ – započele su ženske grupe još 1990-tih godina, dok Viktimološko društvo Srbije od 2005. godine redovno obeležava 22. februar – Evropski dan žrtava. Nevladina organizacija I.A.N. je inicirala obeležavanje Međunarodnog dana borbe protiv torture. Na inicijativu mreže Žene protiv nasilja Vlada Republike Srbije je 2017. godine proglašila 18. maj Danom sećanja na ubijene žene žrtve nasilja.³⁸ Kao i u drugim zemljama, organizacije koje se bave žrtvama u Srbiji koriste različite prilike kako bi skrenule pažnju javnosti i

³⁶ Iako ovo zalaganje nije urodilo plodom, ono je bilo značajno u smislu podizanja svesti državnih službenika i javnosti. Grupa za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji je bila preteča Viktimološkog društva Srbije.

³⁷ Zanimljive informacije o istorijatu Međunarodnog dana borbe protiv nasilja nad ženama i kampanje 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama mogu se naći na sledećem linku: <https://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/kampanje/16-dana-aktivizma/160-16-dana-aktivizma-protiv-nasilja-nad-zenama>, pristupljeno 19.2.2018.

³⁸ <https://www.srbija.gov.rs/vest/294055/ustanovljen-dan-secanja-na-zene-zrtve-nasilja.php>. pristupljeno 18.2. 2018.

države na probleme sa kojima se žrtve suočavaju. Takođe, od 2008. godine u Republičkom zavodu za statistiku beleže se osnovni podaci o žrtvama.

„16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama“ je globalna, svetska kampanja za podizanje svesti javnosti koju obeležava 1.700 organizacija u preko 100 država sveta, uključujući i Srbiju. Kampanja počinje 25. novembra Međunarodnim danom borbe protiv nasilja nad ženama i završava 10. decembra Međunarodnim danom ljudskih prava. Kampanja „16 dana“ obuhvata četiri važna međunarodna datuma koja povezuju žene, nasilje i ljudska prava:

- 25. novembar – Međunarodni dan borbe protiv nasilja nad ženama;**
- 1. decembar – Svetski dan borbe protiv AIDS-a;**
- 3. decembar – Međunarodni dan osoba sa invaliditetima;**
- 6. decembar – Godišnjica Montrealskog masakra;**
- 10. decembar – Međunarodni dan ljudskih prava.³⁹**

Pitanje: Kakve poruke ženama šalju kampanje za podizanje svesti javnosti o nasilju nad ženama?

Nakon 2000. godine porastao je broj organizacija civilnog društva koje pružaju pomoć žrtvama, i, kao što je već pomenuto, počeo je razvoj programa za žrtve u okviru državnih institucija, i to najpre u okviru ustanova socijalne zaštite (SOS telefoni, sigurne kuće, mobilne jedinice za podršku deci i svedocima u krivičnom postupku i sl.), a kasnije i u okviru viših sudova i javnih tužilaštava (službe za podršku oštećenim licima i svedocima). Razvijeni su različiti oblici saradnje, kako unutar civilnog društva, tako i između organizacija civilnog društva i državnih institucija. Jedan od najproduktivnijih oblika povezivanja organizacija civilnog društva, u smislu zalaganja za prava žrtava, svakako je mreža *Žene protiv nasilja*.⁴⁰ Uz to, usvojen je čitav niz dokumenata od strateškog značaja za dalje unapređenje prava pojedinih, posebno ranjivih kategorija žrtava, poput žena i dece žrtava nasilja i trgovine ljudima (državne strategije, nacionalni planovi akcije, protokoli za postupanje u slučajevima nasilja nad decom i ženama, sporazumi o međusektorskoj saradnji i sl.). U vreme pisanja ove knjige započete su aktivnosti na razvoju Nacionalne strategije za ostvarivanje prava žrtava i svedoka krivičnih dela.⁴¹

³⁹ Više detalja o događajima koji su se desili u ove dane, kao i o konkretnim aktivnostima kojima se obeležava 16 dana aktivizma u svetu i Srbiji i kako možete da im se priključite možete naći na internet stranici: <https://www.womenngo.org.rs/prakticne-politike/kampanje/16-dana-aktivizma/160-16-dana-aktivizma-protiv-nasilja-nad-zenama>

⁴⁰ Više informacija o mreži *Žene protiv nasilja* može se naći na linku: <http://www.zeneprotiv-nasilja.net>.

⁴¹ <https://www.mpravde.gov.rs/vest/22403/objavljen-radni-tekst-nacionalne-strategije-za-ostvarivanje-prava-zrtava-i-svedoka-za-period-2019-2025-godine-.php>, pristupljeno 14. 8.2019.

Kao i viktimološka istraživanja, i aktivizam je dobio novi zamah nakon 2012. godine, odnosno nakon donošenja Istanbulske konvencije i prihvatanja kandidature Srbije za članstvo u Evropskoj uniji. U najvećoj meri zalaganje civilnog društva u ovom periodu imalo je za cilj harmonizaciju domaćeg zakonodavstva i prakse sa Istanbulskom konvencijom i Direktivom o pravima žrtava. Uz to, važno je ukazati i na formalizovan način praćenja pregovora koji se odvija u okviru Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji (NKEU) i koalicije organizacija civilnog društva preEUgovor.⁴² U okviru Nacionalnog konventa, vezano za relevantna poglavlja, organizacije civilnog društva nadgledaju proces usaglašavanja našeg zakonodavstva sa pravom EU uopšte, i posebno u delu koji se odnosi na žrtve. Takođe, u ovom periodu dobija na značaju i zalaganje za prava migranata i njihovu zaštitu od viktimizacije, kao i izgradnja pravnog i institucionalnog okvira u skladu sa međunarodnim pravom i specifičnostima situacije sa kojom se suočavaju migranti u Srbiji, posebno u kontekstu tzv. izbegličke krize povezane sa ratnim sukobima u Aziji (Krstić, 2012; Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila, 2013).

II.2.2. Ocena razvoja inicijativa za poboljšanje položaja žrtava i službi za žrtve u Srbiji

Prethodna analiza ukazuje na sličnosti u razvoju inicijativa za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji i u svetu, koje posebno dolaze do izražaja u ulozi ženskog pokreta u iniciranju programa za žrtve i zalaganju za zaštitu njihovih prava. **Slično kao i u svetu, i u Srbiji su ženske organizacije stavile pitanje nasilja prema ženama na dnevni red, jasno ukazujući da nasilje u porodici nije privatna stvar, nego ozbiljan društveni problem koji zahteva ozbiljnu raspravu i rešenja.** Takođe, one su ponudile nova viđenja nasilja prema ženama, u kojima preovlađuje dekonstrukcija tradicionalnih stereotipa (prebacivanje krivice na nasilnika – muškarca – umesto na žrtvu – ženu – i briga za žrtvu i njena prava) (Nikolić-Ristanović, 2001).

Međutim, dok su se u svetu ženske grupe za podršku i opšte službe za žrtve kriminaliteta stvarale i razvijale uporedo (Roberts, 1990), **u Srbiji su se najpre razvijale specijalizovane službe za zaštitu žena i dece žrtava nasilja u porodici i seksualnog nasilja, dok su se opšte službe i programi za žrtve počeli razvijati**

⁴² Nacionalni konvent o Evropskoj uniji predstavlja stalno telo u okviru kojeg se vodi tematski strukturirana debata predstavnika državne administracije, političkih partija, organizacija civilnog društva, stručnjaka, privrede, sindikata i profesionalnih organizacija, o pristupu Srbije Evropskoj uniji. PrEUgovor je koalicija sedam organizacija civilnog društva čija misija je nadgledanje sprovođenja politika iz oblasti pravosuđa i osnovnih prava (Poglavlje 23) i pravde, slobode i bezbednosti (Poglavlje 24), i predlaganje mera za unapređenje stanja, koristeći proces EU integracija za ostvarenje suštinskog napretka u daljinjoj demokratizaciji Srbije, <http://eukonvent.org/o-nacionalnom-konventu/> i <http://www.preugovor.org/prEUgovor/121/O-nama.shtml>, pristupljeno 14.8.2019.

znatno kasnije. Vezano za to, jedna od bitnih karakteristika razvoja u vezi sa žrtvama u Srbiji je da je on doprineo društvenoj vidljivosti i svesti o određenim kategorijama žrtava, dok su druge žrtve i dalje prilično nevidljive i neprepoznate. Medijska pažnja i pretežna fokusiranost organizacija civilnog društva na pojedine, posebno ranjive kategorije, kao i nezainteresovanost države za razvijanje programa podrške žrtvama kriminaliteta, doprineli su većoj vidljivosti određenih žrtava – žena žrtava nasilja u porodici, dece žrtava seksualnog zlostavljanja, žrtava trgovine ženama i decom, i, donekle, žrtava zlostavljanja na radu. Druge žrtve, poput žrtava razbojništva, provala, uličnog nasilja, odrasle žene – žrtve silovanja, ali i muškarci kao žrtve, su mahom nevidljive i neprepoznate. Uz to, uprkos brojnosti i problemima sa kojima se i nakon toliko godina posle rata još uvek suočavaju, nevidljive su i žrtve rata i njihove potrebe. Stoga i ne čudi da su službe namenjene žrtvama kriminaliteta, kao posebnoj vrsti korisnika, u Srbiji tek u začetku (Nikolić-Ristanović, 2007; Nikolić-Ristanović i dr., 2018). Ove službe, kao i potrebe za njima, nisu dovoljno društveno prepoznate, iako rezultati istraživanja i iskustva *Službe VDS info i podrška žrtvama* pokazuju da ih građani smatraju potrebnim i korisnim (Nikolić-Ristanović, 1998a; Ćopić i Nikolić, 2004; Nikolić-Ristanović, Kovačević i Ćopić, 2006).

Ipak, važno je imati na umu da vidljivost žena žrtava nasilja i postojanje više usluga za njih ne znači da se u praksi njihovim potrebama na pravi način izlazi u susret. Naime, kao i u svetu ali ipak u ozbiljnijoj meri, organizacije civilnog društva koje pružaju pomoć ženama žrtvama nasilja u Srbiji imaju teškoće da održe svoje programe, kao i da razvijaju i uvećavaju svoje kapacitete. U celini gledano, broj žrtava kojima organizacije (opšte i specijalizovane) u Srbiji mogu da pomognu daleko je ispod kapaciteta sličnih organizacija u svetu (Nikolić-Ristanović, 2011a; Nikolić-Ristanović i dr., 2018).

Primera radi, Nacionalna mreža opštih službi za žrtve za Englesku i Vels tokom 2015. i 2016. godine pomogla je preko milion osoba, od čega je oko 90 000 žrtava nasilja u porodici i oko 16 000 žrtava zločina iz mržnje (Dinisman i Moroz, 2017). APAV, Nacionalna asocijacija opštih službi za žrtve kriminaliteta Portugala, zemlje koja je po broju stanovnika slična Srbiji, obezbedila je u 2012. godini pomoć za oko 12000 žrtava⁴³. Nasuprot tome, u Srbiji su tokom 2016. godine oko polovinu svih službi za žrtve činile službe koje su bile u mogućnosti da pomognu manje od 100 žrtava, dok je samo 14% službi uspelo da obezbedi podršku za više od 500 žrtava (Nikolić-Ristanović i dr. 2018).

Ogroman raskorak između kapaciteta službi za žrtve u Srbiji i drugim zemljama posledica je razlike u pristupu izvorima finansiranja. Naime, za razliku od drugih zemalja u kojima su i opšte i specijalizovane službe za žrtve dobijale od početka znatnu finansijsku potporu od države (Roberts, 1990), ozbiljnija i sistematicna finansijska podrška države programima za žrtve u Srbiji nikada nije

---

⁴³ https://apav.pt/apav_v3/images/pdf/statistics_2012_EN.pdf, pristupljeno 17.4.2019.

postojala (Nikolić-Ristanović, 2007; Nikolić-Ristanović, 2011a; Nikolić-Ristanović i dr., 2018).

Samim tim, održivost programa za žrtve u našoj zemlji je u celini gledano daleko veći problem nego na Zapadu, gde se sredstva za programe za žrtve obezbeđuju od dodatka koji se plaća uz novčanu kaznu, od taksa na alkohol, plata zatvorenika, poreza, prihoda od igara na sreću i sl. (Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravde u Srbiji, Svetska Banka i Victim Support Europe, 2017b). Stoga i ne čudi što je u novije vreme uočen trend okončavanja programa za žene žrtve nasilja koji su godinama razvijani u okviru organizacija civilnog društva, u koje je uloženo mnogo energije i entuzijazma i u okviru kojih je stečeno dragoceno iskustvo. Takođe, aktivnosti ovih organizacija delom preuzimaju državne institucije koje po pravilu imaju daleko manje znanja i iskustva za adekvatan odgovor na potrebe žrtava (Nikolić-Ristanović, 2011a).

U celini posmatrano, razvoj usluga pomoći i podrške žrtvama, kako u okviru organizacija civilnog društva tako i u okviru državnih institucija, nije bio pravolinijski i sistematičan. Iako veoma važan, taj razvoj je prvenstveno rezultat entuzijazma grupa ili pojedinaca, kao i fragmentarnih aktivnosti države.

U Srbiji, slično kao i u svetu, nije stvoren jedan jedinstven pokret za prava žrtava, već se često radi o više odvojenih ili nedovoljno usklađenih inicijativa i pokreta. Na drugoj strani, pak, postoji određeni nivo saradnje između različitih pružalaca usluga, ali nacionalna mreža lokalnih službi za žrtve, u obliku kakav je razvijen u mnogim drugim zemljama, nije još uvek uspostavljena. Takođe, **za razliku od razvoja u mnogim drugim zemljama, u Srbiji je holistički pristup, zasnovan na jednakim standardima postupanja prema svim žrtvama, još uvek neprepoznat**. Ipak, od velikog značaja je činjenica da je poslednjih godina, prvenstveno pod uticajem međunarodnog prava, institucija i organizacija (pre svega Evropske unije i Saveta Evrope) stvorena povoljnija klima za šire društveno prihvatanje holističkog pristupa pravima žrtava, za koji se inače, od svog osnivanja 1997. godine, zalagalo Vikičimoško društvo Srbije. To bi trebalo da pomogne da se za probleme žrtava u Srbiji stvore sistemska i na najboljim praksama zasnovana rešenja.

Uz to, uočavaju se različiti pristupi rešavanju problema žrtava, iza kojih stoje različite ideologije. Pri tome, kao što je i očekivano, trendovi u Srbiji su sličniji trendovima u Evropi nego, na primer, trendovima u SAD. Naime, **moglo bi se reći da su u Srbiji od samog početka dominirali retributivni i socijalno zaštitni pristup problemima žrtava, ali je prisutan i instrumentalni, a u novije vreme i restorativni, odnosno abolicionistički pristup**.

U zalaganjima aktivistkinja i istraživačica feminističke orijentacije došla je do izražaja kombinacija retributivnog i socijalno-zaštitnog pristupa. Feministkinje su u svojim zalaganjima najpre skrenule pažnju na odsustvo kažnjivosti nasilja u porodici i silovanja u braku, kao i na neadekvatne kazne za silovanje i

druge seksualne delikte. Međutim, one su se, pored zalaganja za poboljšanje krivičnopravnog položaja žrtava i za pooštovanje blagih i neadekvatnih kazni, sve vreme zalagale i za izricanje drugih, pre svega preventivnih i rehabilitacijskih, mera prema izvršiocima. Pri tome, jedan od ključnih aspekata zalaganja pretežnog dela nevladinih sektora bio je, i još uvek je, podizanje svesti javnosti i obezbeđivanje adekvatne pomoći i podrške u skladu sa potrebama žrtava, nezavisno od toga da li je prijavila krivično delo i da li želi krivično gonjenje izvršioca. Kombinacija ova dva pristupa od početka je bila karakteristična za zalaganje i aktivnosti većine organizacija civilnog društva koje pružaju pomoć žrtvama, uključujući tu kako one specijalizovane za rad sa ženama i decom kao žrtvama, tako i Vikičomološko društvo Srbije, koje se zalaže za prava svih žrtava a prepoznaje i preplitanje uloga žrtve i izvršioca.⁴⁴

ASTRA SOS telefon za pomoć žrtvama trgovine ljudima i prevenciju ovog problema

Direktna pomoć žrtvama se pruža vodeći računa o najboljem interesu i individualnim potrebama osoba koje su preživele trgovinu ljudima, i uz njihovu punu participaciju.

U okviru programa SOS telefon i direktna pomoć žrtvama, osobe koje su preživele trgovinu ljudima i njihove porodice imaju pristup različitim vrstama pomoći: pomoć i podrška tokom potrage, procesa identifikacije, oporavka i reintegracije; psihološka pomoć (individualna i grupna terapija, grupe samopomoći itd.); pravna pomoć (pravni saveti i zastupanje na sudu u krivičnim, parničnim i vanparničnim postupcima); medicinska pomoć (opšti i specijalistički pregledi, medikamentozna terapija i medicinski tretmani). U okviru ovog programa deluje i ASTRIN Mobilni tim zadužen za terenske akcije, koji je uvek spreman da prati klijente/klijentkinje od trenutka identifikacije tokom njihovog oporavka i reintegracije, pomažući im da uspešno savladaju sve administrativne prepreke na koje nailaze na putu ostvarivanja svojih osnovnih ljudskih i građanskih prava.

Program reintegracije je dodatno ojačan kroz ASTRA Dnevni centar, pokrenut u januaru 2007. godine. On je pre svega namenjen žrtvama trgovine ljudima koje nisu smeštene u skloništa i koje su zbog toga ostavljene izvan postojećih programa pomoći. Za njih Dnevni centar predstavlja sigurno mesto na kome mogu da učestvuju u različitim aktivnostima u čijem osmišljavanju i same učestvuju kao što su kreativne radionice, sportski i rekreativni programi i slično. U Dnevnom centru borave i deca iz domova za decu bez roditeljskog staranja koja su pod većim rizikom da postanu žrtve trgovine ljudima.⁴⁵

Pitanje: Koji pristup problemima žrtava prepoznajete u aktivnostima Astre?

⁴⁴ To je posebno došlo do izražaja u zalaganju za adekvatan tretman žena žrtava koje su lišile života nasilниke, kao i u razvijanju programa podizanja svesti zatvorenicu o uticaju krivičnog dela na žrtvu i o restorativnoj pravdi, koji je pilotiran u KPZ za žene u Požarevcu (Nikolić-Ristanović i Čopić, 2017:40-41, 96-97)

⁴⁵ Izvor: <https://www.astra.rs/o-astr/>, pristupljeno 10.9.2019.

Ipak, pored kombinacije socijalno-zaštitnog i retributivnog pristupa, prisutan je i **instrumentalni pristup**, koji se obično kombinuje sa retributivnim, i koji brigu za žrtve vezuje prvenstveno za zalaganje za (strog) kažnjavanje izvršioca. Pri tome, kažnjavanje izvršioca se predstavlja kao primarna potreba žrtve, dok adekvatno tretiranje žrtava od strane državnih organa prvenstveno ima za cilj obezbeđivanje dokaza radi kažnjavanja izvršioca. Drugim rečima, **retributivno-instrumentalni pristup nema u svom fokusu žrtve i njihove potrebe već odmazdu prema izvršiocu**. Iako verovatno nemerno, ovaj pristup svodi žrtve na sredstvo za ostvarenje represije koja ne mora nužno da bude i potreba žrtve, pri čemu zanemaruje one potrebe koje vode ka oporavku i vraćanju žrtve u normalan život. Ovaj pristup je posebno izražen u odnosu na žrtve kršenja ljudskih prava i ratnih zločina, a u novije vreme ga zagovaraju i neke organizacije osnovane od strane članova porodice žrtava nasilja nad decom (na primer, Fondacija Tijana Jurić čije zalaganje je dovelo do uvođenje kazne doživotnog zatvora u Srbiji 2019.godine). Ovakav pristup može biti kontraproduktivan i opasan, jer vodi nepotrebnom pooštavanju represije, kod žrtava podstiče osvetoljubivost i nerealna očekivanja vezano za kaznu, a da im pri tome ne pomaže da izadu na kraj sa pretrpljenom traumom niti doprinosi prevenciji viktimizacije.

Takođe, prisutan je i **poseban oblik retributivno-instrumentalnog pristupa koji podršku i pomoći žrtvama uslovjava saradjnjom sa krivičnopravnim organima, nevraćanjem nasilniku, odnosno izvršiocu krivičnog dela, ili pret-hodnom proverom od strane određenog državnog organa ispunjenosti uslova za priznavanje statusa žrtve**. Kod nas je ovaj pristup najevidentniji kada je u pitanju pružanje pomoći žrtvama trgovine ljudima. Naime, žrtva trgovine ljudima može biti smeštena u sklonište i dobiti druge oblike pomoći u okviru sistema socijalne zaštite tek kada njen status žrtve bude potvrđen od strane Centra za zaštitu žrtava trgovine ljudima⁴⁶. Uz to, Uputstvo MUP Republike Srbije o uslovima odobrenja privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima iz 2004. godine uslovjava mogućnost produženja dozvole privremenog boravka saradjnjom sa državnim organima u rasvetljavanju krivičnog dela, odnosno njenim aktivnim učešćem u sudskom postupku u svojstvu svedoka ili oštećenog.⁴⁷

U ovim slučajevima interesi države da se bori protiv određenih oblika kriminaliteta i drugi politički interesi vezani za jačanje represivnih odgovora, i sa tim povezani stereotipi o pravim i nepravim, odnosno dobrim i lošim žrtvama, stavljaju se ispred potreba i interesa samih žrtava. Nakon 2000. godine je kod nas u tom smislu, kao uostalom i u mnogim drugim zemljama, posebno snažan

⁴⁶ <http://www.centarzztlj.rs/index.php/trgovina-ljudima-i-zakonska-regulativa>, pristupljeno 16.8.2019. Videti i čl. 62 st.1 Zakona o strancima RS iz 2018. godine.

⁴⁷ <https://www.astra.rs/wp-content/uploads/2017/11/Uputstvo-o-proceduri-odobrenja-privremenog-boravka-stranim-drzavljanima-zrtvama-trgovine-ljudima.pdf>, pristupljeno 16.8.2019.

uticaj imala konzervativna retorika „rata protiv kriminaliteta” i „obračuna sa mafijom” u odnosu na organizovani kriminalitet, i to pre svega vezano za trgovinu drogom, trgovinu ljudima i krijućenje migranata (više o ovome videti u Nikolić-Ristanović, 2012a).

Nakon smene Slobodana Miloševića, tranziciona vlada je podržala organizovanje suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima, ali se vrlo brzo pokazalo da postoje ozbiljne prepreke. Policija nije bila spremna da tužiocima predla podatke o počiniocima, pre svega, jer su većina iz redova policije. Sa druge strane, tužioци i sudije nisu mogli da obezbede učešće žrtava u suđenjima, pre svega, zbog nepoverenja žrtava u institucije Srbije. U takvoj situaciji, a imajući u vidu da uživa poverenje među žrtvama u državama bivše Jugoslavije, Fond za humanitarno pravo (FHP) je prihvatio izazov da direktnim učešćem u suđenjima za ratne zločine pomogne u utvrđivanju krivične odgovornosti za počinioce i pravde za žrtve. U tom kontekstu, FHP je počeo da zastupa žrtve pred sudom i ohrabruje ih da učestvuju u suđenjima. Prvo suđenje u kojem je FHP zastupao žrtve ratnih zločina (slučaj Sjeverin) je pokazalo da je učešće žrtava od presudnog značaja za utvrđivanje odgovornosti optuženih i priznavanje nepravde prema žrtvama. Tačke se pokazalo da je učešće pravnih zastupnika žrtava važno, pre svega, zbog pokušaja tužilaca i odbrane da prikriju ili netačno prikažu činjenice o učešću institucija Srbije (policije i vojske) u oružanim sukobima u bivšoj Jugoslaviji. U predmetu, poznatom u javnosti kao slučaj Podujevo, FHP je uspeo da uveri preživele žrtve masakra u Podujevu na Kosovu da svedoče pred sudom u Srbiji i da obezbedi svedoka/insajdera, koji je u prisustvu preživele albanske dece svedočio o ubistvu njihovih majki, koje su počinili pripadnici jedinice Škorpioni, čiji je pripadnik i sam bio. Iskustvo koje je stekao u pomenutim suđenjima pomoglo je FHP-u da definiše aktivnosti za podršku sudu u donošenju pravde za žrtve i utvrđivanje odgovornosti optuženih. Kada je počelo prvo suđenje pred Većem za ratne zločine, 12. marta 2004. godine, poznato u javnosti kao slučaj Ovčara, FHP je već imao jasnu skicu modela podrške svedocima i žrtvama. Od tada, FHP stalno dograđuje i poboljšava model podrške, koristeći naučene lekcije i stečeno iskustvo u novim predmetima.⁴⁸

Pitanje: Koji pristup problemima žrtava prepoznajete u modelu podrške svedocima/žrtvama koji primenjuje Fond za humanitarno pravo?

Najzad, mere restorativne pravde, posebno mogućnost pomirenja između žrtve i izvršioca kao alternativa ili deo krivične sankcije, koje su tokom 2000-tih godina uvedene u naše zakonodavstvo, stvorile su uslove i za abolicionistički pristup, odnosno popravljanje položaja žrtve kroz neformalno rešavanje konfliktata. Ipak, iako značajne za žrtve, te mere su tako koncipirane da prvenstveno služe interesima izvršioca a mnogo manje vode brigu o žrtvi (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2006; Čopić, 2015). Samim tim, kod nas se, u kontekstu novouvedenih mera

⁴⁸ Izvor: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2012/03/Savetovanje_svedoka.pdf, prijavljeno 28.9. 2019.

restorativnog karaktera, može govoriti pre o nekoj vrsti instrumentalno-rehabilitacijskog pristupa koji je vođen interesom izvršioca, nego o abolicionističkom, odnosno neformalnom pristupu, koji podjednako brine o obe strane.

Pitanja i zadaci

1. Ako biste odlučili da osnujete organizaciju koja bi se zalagala za prava žrtava, čime bi se ona i na koji način bavila?

II.3. Kalendar ključnih događaja u razvoju viktimalogije i prava žrtava u Srbiji

- 1984 Objavljena je prva knjiga iz oblasti viktimalogije – Vesna Nikolić-Ristanović *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*
- 1989 Objavljena je prva knjiga koja se bavila ženama žrtvama – Vesna Nikolić-Ristanović *Žene kao žrtve kriminaliteta*
- 1990 U Beogradu i Kraljevu osnovani su prvi SOS telefoni za žene i decu žrtve nasilja
- 1994 U Beogradu je osnovano prvo sklonište (sigurna kuća) za žene i decu žrtve nasilja
- 1995 Autonomni ženski centar se pridružio globalnoj kampanji „16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama“
- 1996 Institut za kriminološka i sociološka istraživanja sproveo je prvu anketu o viktimalizaciji kriminalitetom
- 1997 Osnovana je organizacija koja se zalaže za prava svih žrtava – Viktimaloško društvo Srbije-VDS
- 1998 Počeo je da izlazi prvi viktimaloški časopis u Srbiji – časopis o viktimaliziji, ljudskim pravima i rodu *Temida*
- 1998 Radna grupa Viktimaloškog društva Srbije sačinila je i dostavila nadležnim državnim organima predlog Novog modela pravne zaštite od nasilja u porodici, predlog nove konцепције seksualnih krivičnih dela i novog naziva glave Krivičnog zakona u kojoj su ona propisana, kao i predlog za uvođenje novog krivičnog dela trgovina ljudima
- 2001 Viktimaloško društvo Srbije sprovedo je prvu nacionalnu anketu o viktimalizaciji nasiljem u porodici
- 2001 Autonomni ženski centar, u saradnji sa ženskim nevladinim organizacijama, započeo je redovno organizovanje kampanje „16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama“
- 2002 Krivični zakon Republike Srbije po prvi put je predvideo krivično delo nasilje u porodici i kažnjivost za silovanje u braku
- 2002 Viktimaloško društvo Srbije, u saradnji sa ženskim grupama, pokrenulo je kampanju „Amnestija za žrtve – dokle robijom na robiju“ – za poboljšanje tretmana žena koje su ubile svoje nasilne partnere
- 2003 Viktimaloško društvo Srbije sprovedo je prvo istraživanje rasprostranjenosti i karakteristika viktimalizacije trgovinom ženama, decom i muškarcima, a trgovina ljudima je po prvi put propisana kao krivično delo u Krivičnom zakonu Republike Srbije
- 2003 Osnovana je prva služba namenjena svim žrtvama kriminaliteta – VDS info i podrška žrtvama
- 2005 Viktimaloško društvo Srbije počelo je sa obeležavanjem 22. februara – Evropskog dana žrtava

-
- 2005 Zaštitne mere od nasilja u porodici po prvi put su predviđene Porodičnim zakonom Republike Srbije
  - 2006 U Veću za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu (sada Viši sud u Beogradu), osnovana je prva služba za žrtve i svedoke u Srbiji – Služba za pomoć i podršku žrtvama i svedocima ratnih zločina
  - 2007 Viktimologija je počela da se izučava kao poseban (izborni) predmet na nekoliko fakulteta u Srbiji
  - 2008 Republički zavod za statistiku počeo je da beleži osnovne podatke o žrtvama
  - 2010 Viktimološko društvo Srbije je počelo sa organizovanjem redovnih godišnjih konferencija koje okupljaju naučne radnike i stručnjake iz zemlje i sveta
  - 2011 Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju sproveo je prvo opsežno istraživanje koje je imalo za cilj procenu i dokumentovanje rasprostranjenosti i karakteristika nasilja nad decom u Srbiji
  - 2012 Objavljena je Bibliografija viktimološke literature u Srbiji za period 1980-2012
  - 2012 Kao deo pregovora o pristupanju EU, Srbija utvrdila kao prioritet implementaciju Direktive o pravima žrtava
  - 2013 Ratifikovana je Konvencija Evrope o sprečavanju i borbi protiv nasilja nad ženama i nasilja u porodici
  - 2014 Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, u saradnji sa Viktimološkim društvom Srbije, u okviru trećeg ciklusa Međunarodne ankete samoprijavljanjem delinkvencije ISRD3, sproveo je po prvi put u Srbiji anketu samoprijavljanjem maloletničke delinkvencije na reprezentativnom uzorku učenika osnovnih i srednjih škola. U okviru ovog istraživanja sprovedena je i anketa o viktimizaciji.
  - 2015 Viktimologija je po prvi put dobila status obaveznog predmeta na dodiplomskim studijama u Srbiji (Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju)
  - 2017 Vlada Republike Srbije, na inicijativu mreže Žene protiv nasilja, proglašila je 18. maj Danom sećanja na ubijene žene žrtve nasilja

III. VIKTIMOLOŠKO ISTRAŽIVANJE: MERENJE I DOKUMENTOVANJE VIKTIMIZACIJE

Tvrđivanje broja žrtava i dokumentovanje njihovih iskustava viktimizacije ima neosporno veliki značaj za izgradnju kako mera podrške i zaštite žrtava tako i mera prevencije viktimizacije. Upravo stoga, kao i zbog oskudnosti podataka o žrtvama u zvaničnoj statistici, razvoj viktimologije je u znatnoj meri bio obeležen traganjem za istraživačkom metodologijom koja obezbeđuje dolaženje do što pouzdanijih podataka ove vrste.

Kao što je već pomenuto u izlaganjima o viktimologiji kao nauci, u viktimologiji se koriste i kvantitativni i kvalitativni metodi, odnosno tehnike. Pored ankete o viktimizaciji, kao tehnike za prikupljanje podataka ciljano razvijene u viktimologiji za dolaženje do podataka o žrtvama i viktimizaciji, od značaja su i istraživanja zasnovana na analizi podataka kojima raspolažu državne institucije poput policije, sudova i javnih tužilaštava, odnosno podataka pravosudne statistike koju prikupljaju i obrađuju nacionalni statistički zavodi. Takođe, važan izvor podataka su i podaci službi za žrtve i drugih organizacija i institucija koje se zalažu za prava žrtava ili prikupljaju podatke o žrtvama i viktimizaciji, intervjuji sa žrtvama i osobama koje dolaze u kontakt sa žrtvama, drugi izvori podataka koji sadrže narative žrtava ili na drugi način dokumentuju viktimizaciju, i sl. Važno mesto u dolaženju do viktimoloških podataka, posebno o ženama i deci žrtvama nasilja, imaju istraživanja koja su zasnovana na feminističkoj metodologiji. S obzirom na izraženu aktivističku i praktičnu dimenziju viktimologije, za nju su od posebne važnosti akcionala, kao i druga istraživanja koja su usmerena na poboljšanje položaja žrtava.

III.1. ANKETE O VIKTIMIZACIJI

Najznačajnija istraživačka tehnika za dolaženje do podataka o rasprostranjenosti, strukturi i karakteristikama viktimizacije kriminalitetom jeste anketa o viktimizaciji. Uz to, anketom o viktimizaciji se dobijaju i podaci o razlikama u rizicima koji postoje vezano za različite karakteristike ljudi, o spremnosti žrtava da prijave viktimizaciju policiji, o razlozima neprijavljinja, zadovoljstvu dobijenom pomoći i sl. Takođe, zbog podataka o neprijavljenim delima koje prikuplja, anketa o viktimizaciji je ključna tehnika i za dolaženje do po-

dataka o tamnoj brojci kriminaliteta (kriminalna ponašanja kojima su građani viktimizirani a koja nisu prijavili državnim organima).⁴⁹

Ankete o viktimizaciji koje se najčešće sprovode su **ankete opšteg karaktera**, koje se odnose na različite vrste kriminaliteta. Pored opštih, postoje i **posebne ankete o viktimizaciji** koje se odnose samo na pojedine vrste kriminaliteta. S obzirom na teritoriju na koju se odnose i ciljeve koji se žele postići, razlikuju se **nacionalne, međunarodne i lokalne ankete o viktimizaciji**. Ankete o viktimizaciji se obično rade na većim uzorcima, primenom kvantitativnih metoda, ali se mogu koristiti i na manjim uzorcima u cilju dobijanja kvalitativnih podataka i dubinske analize viktimizacije, njenih posledica po žrtve, iskustva sa dobijanjem podrške i sl.

Danas se u velikom broju zemalja u svetu podaci dobijeni opštim anketama o viktimizaciji koriste kao izvor podataka o kriminalitetu koji je komplemen-taran statističkim podacima dobijenim od državnih organa. Nasuprot statističkim podacima o kriminalitetu, koji obično sadrže samo najosnovnije podatke o žrtvama, ove ankete predstavljaju bogat izvor podataka o žrtvama. Ankete o viktimizaciji, kao i ankete o kriminalitetu iz podataka državnih organa, spro-vode nacionalni statistički birovi. Podaci se u različitim zemljama prikupljaju na različite načine: **putem telefona i telefonski uz kompjutersku podršku** (eng. *computer-assisted telephone interviewing: CATI*), **intervjuom licem u lice** (uglavom u nerazvijenim zemljama), a u novije vreme i **posredstvom interneta** (eng. *computer-assisted web interviewing: CAWI*) (Van Dijk, 2013).

U našoj zemlji, na žalost, jedini sistematičan način prikupljanja podataka o kriminalitetu, pa samim tim i o viktimizaciji i, u sasvim maloj i nedovoljnoj meri, o žrtvama, jesu statistički podaci bazirani na podacima kojima raspolažu policija, javna tužilaštva i sudovi.

III.1.1. Opšte ankete o viktimizaciji

Ankete o viktimizaciji vode poreklo od anketa o društvenim problemima kojima su 1960-tih godina građani SAD po prvi put pitani koji problem ih naj-više brine. Rezultati ankete su pokazali da je veliki broj građana zabrinut zbog maloletničke delinkvencije. Ubrzo nakon toga, 1967. godine, Predsednikova komisija za sprovođenje zakona je dizajnirala, i 1972. godine sprovedla prvu anketu o viktimizaciji. Problemi sa porastom kriminaliteta, posebno izraženi u nemirima koji su 1965. godine potresli Los Andeles, uticali su na uključivanje šireg kruga pitanja povezanih sa kriminalitetom.

⁴⁹ Detaljnije o anketi o viktimizaciji kao tehnici za prikupljanje podataka o žrtvama i otkriva-nje tamne brojke kriminaliteta videti u Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018.

Nacionalne ankete o viktimizaciji

Kao što je već pomenuto, prva nacionalna anketa o viktimizaciji sprovedena je u SAD 1972. godine. Ona je obuhvatila uzorak od čak 72 000 domaćinstava. Ova anketa se najpre zvala Nacionalna anketa o kriminalitetu (National Crime Survey-NCS), da bi kasnije (1988) bila preimenovana u Nacionalnu anketu o žrtvama kriminaliteta (National Crime Victim Survey – NCVS) (Koffman, 1996: 44; Doerner, Lab, 2017). Nacionalna anketa o žrtvama kriminaliteta koristila je unapredenu verziju upitnika i prvi put je primenjena na celokupnom nacionalnom uzorku 1992. godine. Anketa se sada sprovodi na uzorku od 160 000 ispitanika i oko 90 000 domaćinstava. Uobičajeno je da se više od 90% ispitanika odazove pozivu da učestvuje u anketi (Doerner i Lab, 2017).

U SAD su, pored nacionalne ankete, u početku (1972-1975) sproveđene i ankete o viktimizaciji u velikim gradovima. Izabrano je 26 velikih gradova a u uzorak su ušli i građani i privredni subjekti. Uzorak je obuhvatio ukupno 12 000 domaćinstava i 2000 privrednih subjekata u svakom gradu. Iako su nalazi ovih anketa bili zanimljivi, podaci su se preklapali sa podacima nacionalne ankete, a cena je bila astronomска. Upravo zbog toga, posle tri godine prestalo se sa sprovođenjem anketa o viktimizaciju u gradovima (Doerner i Lab, 2017).

U Evropi je prva veća anketa o viktimizaciji sprovedena u Finskoj 1970. godine (Mayhew, prema Spalek, 2017). U Velikoj Britaniji, prva nacionalna anketa o viktimizaciji sprovedena je 1981. godine, pod nazivom Britanska anketa o kriminalitetu (British Crime Survey) (Hough i Mayhow, prema Spalek, 2017). Zanimljivo je da je, slično kao i u SAD, prva nacionalna anketa o viktimizaciji u Velikoj Britaniji sprovedena kao odgovor na seriju nemira u gradovima koji su bili praćeni nasiljem i imovinskim kriminalitetom velikih razmara. Od 1982. godine anketa u Velikoj Britaniji je dobila novi naziv vezano za teritoriju na kojoj se sprovodi: Anketa o kriminalitetu za Englesku i Vels (*Crime Survey for England and Wales – CSEW*), a ubrzo su i Škotska i Severna Irska počele da sprovode svoje nacionalne ankete (Spalek, 2017). Od 1973. godine nacionalna anketa o viktimizaciji se sprovodi i u Holandiji, od 1975. godine u Australiji (UNODC, 2010), od 1982. godine u Kanadi (Wemmers, 2003), a od 1984. u Švajcarskoj (Killias, 2010). Takođe, u Španiji je prva nacionalna anketa o viktimizaciji sprovedena 2008. godine (Garcia-Espana i dr., 2010).

Ankete o viktimizaciji se danas, manje ili više redovno, sprovode u velikom broju zemalja u svetu. Nacionalne ankete o viktimizaciji opšteg tipa obuhvataju pitanja o viktimizaciji različitim krivičnim delima, o tome šta je izvršilac uradio i da li je bio pod uticajem droge ili alkohola, o psihičkim, fizičkim i materijalnim posledicama po žrtvu, o nivou prijavljivanja viktimizacije, razlozima neprijavljanja, osećanju sigurnosti, koja dela se ne prijavljuju i zašto, i sl.

Ove ankete se koriste za utvrđivanje prevalence i incidence viktimizacije,⁵⁰ kao i za identifikaciju viktimođenih faktora i objašnjenje rizika viktimizacije. Pitanja su obično podeljena u tri osnovne grupe:

- socio-demografski podaci o ispitaniku, uključujući i pitanje da li je bio-bila žrtva kriminaliteta;
- pitanja koja se postavljaju samo žrtvama i koja se odnose na viktimizaciju, njene posledice i prijavljivanje, odnosno neprijavljanje, izvršioca i sl;
- pitanja koja se postavljaju i žrtvama i onim ispitanicima koji nisu odgovorili da su žrtve, i gde se pitaju o stilu života, strahu od kriminaliteta, stavovima prema kriminalitetu, sopstvenom delinkventnom ponašanju i sl.

Primer pitanja iz ankete o viktimizaciji

Da li ste Vi ili član Vaše porodice u poslednjih pet godina bili izloženi nekom kriminalnom ponašanju?

1. da
2. ne
3. ne znam

Da li je u poslednjih pet godina Vama ili članu Vaše porodice neko oduzeo (ukrao) auto/kombi/kamion/motorcikl/bicikl?

1. da (navedite šta)
2. ne
3. ne znam

Ako je odgovor DA navedite:

1. Kada se to dogodilo?
2. Kako se to dogodilo (opиште ukratko)?

Da li ste u toku poslednjih pet godina bili fizički napadnuti ili Vam je neko pretio na način koji Vas je zaista uplašio?

1. da
2. ne
3. ne znam

Gde se to dogodilo?

1. u sopstvenom domu
2. na ulici
3. u kafani
4. na radnom mestu
5. na nekom drugom mestu, navedite gde _____

Da li je prilikom napada korišćeno oružje-nož, pištolj ili nešto drugo (navedite šta)?

⁵⁰ O prevalenci i incidenci viktimizacije videti detaljnije u delu o viktimizaciji.

1. da
2. ne
3. ne znam

Da li ste tom prilikom zadobili povrede?

1. da
2. ne
3. ne znam

Iako imaju sličan format, nacionalne ankete u različitim zemljama se razlikuju u pogledu učestalosti sprovođenja, uzorka na kome se rade, i izbora pitanja koja se postavljaju. U SAD, na primer, nacionalna anketa o viktimizaciji se sprovodi dva puta godišnje, pri čemu osoblje Biroa za popis stanovništva intervjuje članove domaćinstva u okviru nacionalnog reprezentativnog uzorka od oko 90 000 domaćinstava, odnosno 160 000 građana. Ista domaćinstva ostaju u uzorku tri godine, i nakon tri godine se zamjenjuju novim (Doerner i Lab, 2017).

Britanska anketa (Engleska i Vels) se od 2001. godine sprovodi jednom godišnje, i uključuje 40 000 intervjuja lica od najmanje 16 godina, s tim što je 2013/14 godine taj broj dostigao 50 000. Kako bi se obezbedilo adekvatno dokumentovanje iskustava marginalnih etničkih grupa, one se ispituju na posebnom uzorku sastavljenom samo od pripadnika tih grupa, s obzirom da broj ispitanika iz ovih grupa obuhvaćenih opštim uzorkom nije dovoljan za dolaženje do validnih zaključaka. Takođe, od 2009. godine, u okviru opšte ankete se sprovodi posebna anketa na uzorku dece uzrasta između 10 i 15 godina. Deca se biraju iz domaćinstava izabranih za anketu sa odraslima, a anketa sa njima je kraća. Za decu uzrasta od 10 do 15 godina potrebna je saglasnost roditelja (Spalek, 2017).

U Velikoj Britaniji uzorak ispitanika je najpre bio zasnovan na bazi podataka iz izbornih registara, ali pošto su mladi ljudi, nezaposleni, oni koji žive u iznajmljenim stanovima i pripadnici manjinskih grupa bili nedovoljno zastupljeni u njima, kasnije je počeo da se koristi poštanski imenik koji ima bolju pokrivenost adresa domaćinstava.

Međunarodne ankete o viktimizaciji

S obzirom da između nacionalnih anketa, pored sličnosti, postoje i razlike u pogledu uzorka i pitanja koja se postavljaju, koje onemogućavaju poređenje stopa i rizika viktimizacije, kao i stopa prijavljivanja i straha od kriminaliteta između zemalja, razvijena je i međunarodna anketa o viktimizaciji. Ova anketa je prvi put sprovedena 1989. godine u 14 zemalja Zapadne Evrope. Druga međunarodna anketa, koja je sprovedena 1991. godine, pored zemalja zapadne Evrope, obuhvatila je i jedan broj zemalja Istočne Evrope i tzv. Trećeg sveta. 1996. i 1997. godine sproveden je treći krug međunarodne ankete o viktimizaciji kojim je obuhvaćen do tada najveći broj zemalja Istočne i Centralne Evrope (20) (Zvekić, 2001), uključujući i

Srbiju. Naime, 1996. godine u Beogradu je sprovedena takva jedna anketa na uzorku od 1094 ispitanika (Nikolić-Ristanović, 1998a), čime se i naša zemlja, doduše samo *ad hoc*, uključila u Međunarodnu anketu o žrtvama kriminaliteta (eng. *International (Crime) Victim Survey*). Do 2013. godine sprovedeno je šest ciklusa ovih anketa, u koje je uključeno 80 zemalja (Van Dijk, 2013).

Međunarodna anketa o žrtvama kriminaliteta je standardizovano istraživanje koje u različitim zemljama koristi isti upitnik i slične uzorke i procedure prikupljanja i analize podataka. Ova anketa ispituje iskustvo građana sa kriminalnom viktimizacijom, prijavljivanje i razloge neprijavljenja, iskustvo sa policijom, strategije prevencije kriminaliteta i strah od kriminaliteta, i ima sličnu strukturu kao nacionalne ankete. Anketa, pored kriminalnih ponašanja koja spadaju u konvencionalni kriminalitet, obuhvata i prevare potrošača, a u novije vreme i korupciju, kao oblike kriminaliteta belog okovratnika.

U suštini, standardizovanost i uporedivost međunarodnih anketa je njihova ključna specifičnost u odnosu na nacionalne ankete, s obzirom da se i jedne i druge odnose na pojedine zemlje. Takođe, međunarodne ankete se sprovode nezavisno od toga da li se u određenim zemljama sprovode nacionalne ankete (Spalek, 2006).

Međunarodnim anketama upućuju se kritike da se sprovode na malim uzorcima (obično ispod 2000), da se pitanja odnose na viktimizaciju u periodu od samo pet godina, kao i da ne prikupljaju podatke o etničkoj pripadnosti i drugim faktorima koji mogu imati značaj za objašnjenje viktimizacije.

No, i pored toga, sasvim je jasno da Međunarodna anketa o viktimizaciji daje podatke koji su dragoceni. Ona je, takođe, poslužila kao osnova za dizajniranje Evropske ankete o kriminalitetu i bezbednosti, koja je 2005. godine sprovedena u 18 zemalja Evropske unije.⁵¹ Poslednjih godina čine se naporci ka harmonizaciji i standardizaciji anketa o viktimizaciji na teritoriji cele Evropske unije kroz razvoj Evropske ankete o viktimizaciji. U tom smislu, Evropski institut za prevenciju i kontrolu kriminaliteta iz Helsinkijsa (HEUNI) razvio je metodologiju na osnovu koje su 2009. godine urađena probna istraživanja u 16 zemalja Evropske unije. Ipak, zbog nedostatka finansijskih sredstava nije nastavljeno sa redovnim sprovođenjem anketa na teritoriji cele Evropske unije kako je prvobitno planirano (Heiskanen i Ruuskanen, 2011).

Nedostaci opštih anketa o viktimizaciji

Iako se opštne ankete o viktimizaciji smatraju najznačajnijim postojećim načinom dolaženja do podataka o broju žrtava i o viktimizaciji, njima se upućuju i određene kritike. Najčešća kritika odnosi se na okolnost da, uprkos tome što se smatraju

⁵¹ Izvor: Crime and Criminal Justice Statistics – Methodological guide for users 2017 Version, <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/64346/9069646/Methodological+Guide+2008-2016.pdf>, pristupljeno 4.9.2019.

opštim anketama, one ne dokumentuju sva kriminalna ponašanja. Na primer, ovim anketama se ne evidentiraju ubistva. Takođe, opšte ankete o viktimizaciji ne evidentiraju ili nedovoljno evidentiraju takozvane zločine bez žrtava, odnosno krivična dela koja spadaju u kriminalitet belog okovratnika, posedovanje droge i sl.

Takođe, prikupljanje podataka, koje se danas sve više, pre svega u cilju smanjenja troškova, radi putem telefona ili kombinovanjem telefonskog intervjuja sa kompjuterskom tehnologijom, nije prilagođeno potrebama posebno osetljivih kategorija žrtava, poput žrtava nasilja u porodici, seksualnog nasilja, kao i zločina iz mržnje. Drugim rečima, opšta anketa o viktimizaciji se nije pokazala kao naročito korisna za dokumentovanje oblika viktimizacije koje žrtve inače retko prijavljuju državnim organima niti krivičnih dela sa smrtnom posledicom. Najzad, korišćenje savremenih tehnologija prilikom intervjuisanja obično znači isključivanje iz uzorka osoba koje nisu u mogućnosti da ih koriste, a to su obično socijalno i ekonomski marginalizovane osobe.

Neki autori uočavaju da opšte ankete o viktimizaciji ne daju dovoljno podataka o odnosu izvrsioca i žrtve i o društvenom kontekstu u kome se odvija viktimizacija (Bowling, navedeno prema Spalek, 2017). Suvise su fokusirane na kriminalna ponašanja u javnom prostoru, pa samim tim nisu pogodne za dokumentovanje viktimizacije žena koja se češće odvija u privatnom prostoru. Takođe, neadekvatnost opštih anketa za prikupljanje podataka o nasilju nad ženama i drugim oblicima kontinuirane viktimizacije ogleda se i u tome da one viktimizaciju posmatraju kao seriju odvojenih događaja. S tim u vezi je i ograničen broj kriminalnih ponašanja o kojima se žrtva pita, tako da ponovljena viktimizacija ne biva obuhvaćena u celini, odnosno ove ankete obično pokazuju da je ima manje nego što je realno (Spalek, 2017).

Da bi makar delimično otklonile ove nedostatke, neke nacionalne ankete su redizajnjirane i prilagodile su metodologiju kako bi povećale voljnost žrtava da prijavljuju istraživačima svoju viktimizaciju, posebno viktimizaciju seksualnim nasiljem. Na primer, Anketa o kriminalitetu u Engleskoj i Velsu je 1992. godine uvela mogućnost da ispitanici lično na papiru napišu o osjetljivim oblicima viktimizacije, poput nasilja u porodici i seksualnog nasilja, a onda su odgovori stavljani u zapečaćen koverat. 1994. godine ispitanici su dobili mogućnost da sami na laptop kompjuteru ukucaju svoje odgovore – samointervjuisanje putem kompjutera (eng. *CASI – computer assisted self-interviewing*). Uvođenjem samointervjuisanja putem kompjutera znatno je uvećana voljnost žrtava skrivenih oblika kriminaliteta (na primer, seksualnog nasilja, nasilja u porodici, proganjanja i konzumiranja droge) da ih otkriju prilikom anketiranja (Spalek, 2006). Najzad, u novije vreme, sa porastom korisnika interneta, popunjavanje anketa putem interneta nudi nove mogućnosti, kako u pogledu povećavanja voljnosti žrtava da ga popune, tako i u pogledu daljeg smanjivanja troškova pa tako i povećavanja mogućnosti anketiranja većeg broja lica. Za sada je korišćenje interneta za popu-

njavanje anketa o viktimizacije testirano u nekoliko nacionalnih anketa (npr. u Holandiji i Finskoj) i dalo je ohrabrujuće rezultate. Ipak, problemi sa kojima se suočavaju ankete koje se popunjavaju na ovaj način tek treba da se prevaziđu (na primer, uticaj razlika u pristupu internetu i samouključivanja u uzorak na reprezentativnost uzorka, kao i uticaj načina popunjavanja na preterano prijavljivanje pojedinih oblika viktimizacije) (Kersten i dr., 2013).

Opštim anketama zamera se i neuključivanje viktimizacije dece, pa su neke od ovih anketa, poput Nacionalne ankete o žrtvama kriminaliteta u SAD i Ankete o kriminalitetu u Engleskoj i Velsu, naknadno uključile i ispitivanje dece – u SAD od 12 godina i starije, a u Engleskoj i Velsu, kao što je napred pomenuto, od 10 do 15 godina.

Nedostaci opštih anketa o viktimizaciji su i u tome što one omogućavaju dokumentovanje samo kriminaliteta koji se vrši prema fizičkim licima. Takođe, uočen je i problem sa uzorkom. Istiće se da nijedan uzorak ne može adekvatno da reprezentuje populaciju u celini, kao i da, vezujući se za domaćinstva prilikom određivanja uzorka, opšte ankete uglavnom ne uključuju neke od najugroženijih kategorija, poput beskućnika, osoba sa posebnim potrebama i drugih osoba koje žive u drugim oblicima smeštaja (na primer, starački domovi, domovi za beskućnike, ustanove za smeštaj osoba sa posebnim potrebama i sl.)

Opšte ankete ne daju ni dovoljno podataka o viktimizaciji u pojedinim oblastima. Uočavanje tih nedostataka je u Velikoj Britaniji, na primer, bilo osnova za dizajniranje i sprovođenje lokalnih anketa o viktimizaciji kojima su prikupljeni podaci o žrtvama i viktimizacijama u određenim oblastima i gradovima (Spalek, 2006).

Najzad, ukazuje se i na oslanjanje anketa na pamćenje ljudi, što može voditi u greške vezane za memorisanje viktimizujućih događaja, kao i ka tome da žrtve prijavljuju i viktimizacije koje su doživele na drugim mestima, iako se ankete o viktimizaciji obično odnose na viktimizaciju na određenom prostoru (Gassin, 2007).

III.1.2. Ankete o viktimizaciji posebnim vrstama kriminaliteta

Imajući u vidu nedostatke opštih anketa za dokumentovanje napred navedenih oblika viktimizacije, razvijene su i ankete o viktimizaciji posebnim vrstama kriminaliteta, i to, pre svega, ankete o nasilju nad ženama, o zločinima iz mržnje, kriminalitetu belog okovratnika i kriminalitetu protiv pravnih lica.

Ankete o nasilju nad ženama

Prva nacionalna anketa o nasilju nad ženama sprovedena je u Kanadi 1993. godine. Ova anketa je kao polaznu osnovu koristila metodologiju opštih anketa – intervjuje sa slučajnim uzorkom žena iz opšte populacije. Međutim, osobe koje su vodile intervju bile su posebno birane i obučene za adekvatan pristup ovoj posebno oset-

ljivoj kategoriji žrtava. Uz to, obezbeđen je i sistem upućivanja ispitanica-žrtava na službe podrške, kao i podrška za osobe koje su vodile intervjuje (Johnson i dr., 2008). Nakon Kanade, slična anketa je sprovedena i u drugim zemljama, kako u Evropi, tako i van nje. Na primer, anketa o nasilju nad ženama je sprovedena dva puta u Finskoj (Heiskanen i Ruuskanen, 2011). U SAD je takva anketa sprovedena 1995. i 1996. godine – prva Nacionalna anketa o nasilju nad ženama (NVAW) koja je obuhvatila uzorak od 8 000 žena i muškaraca. Cilj joj je bio da dođe do podataka o prevalenci, incidenci i posledicama nasilja nad ženama, uključujući partnersko nasilje (Tjaden i Thoennes, 2000). Takođe, vredno je pomenuti i Nacionalnu anketu o seksualnom nasilju nad ženama u koledžu, koja je takođe sprovedena u SAD, kojom je obuhvaćeno 4 500 ispitanica koje su upisale koledž 1996. godine (Fisher i dr., 2000). Ova vrsta ankete, u kojoj se kombinuju anketa o viktimizaciji i feministička metodologija, danas se smatra najpouzdanim tehnikom za dolaženje do statistički validnih procena rasprostranjenosti i karakteristika nasilja nad ženama (Johnson i dr., 2008).

U Srbiji je anketa ovog tipa prvi put sprovedena 2001. godine, od strane Viktimološkog društva Srbije, i to na reprezentativnom uzorku od 700 žena sa teritorije Srbije (Nikolić-Ristanović, 2002). 2010. godine slična anketa je sprovedena i u Vojvodini, na reprezentativnom uzorku od 516 žena (Nikolić-Ristanović, 2010). Anketom su prikupljeni podaci o nasilju koje su žene nakon punoletstva trpele u porodici, kako od strane bračnih i vanbračnih supruga, tako i od strane drugih članova porodice. Žene su pitane da li su bile žrtve psihičkog nasilja, fizičkog nasilja, pretnji fizičkim nasiljem, seksualnog nasilja i proganjanja i, ako da, u čemu se to nasilje sastojalo. Žene koje su odgovorile da su bile žrtve, pitane su da li su prijavile nasilje, ako su ga prijavile da li su bile zadovoljne odnosom državnih organa, ako ga nisu prijavile zbog čega to nisu učinile i sl. Takođe, žrtvama su postavljana pitanja i u vezi obraćanja za pomoć centrima za socijalni rad, zdravstvenim ustanovama i nevladinim organizacijama.

Podaci dobijeni anketom o viktimizaciji žena nasiljem u porodici u Vojvodini 2010. godine pokazali su da je više od polovine anketiranih žena nakon punoletstva doživelo neki oblik nasilja u porodici. Pri tome, skoro svaka druga žena bila je žrtva psihičkog nasilja, skoro svakoj četvrtoj ženi je prećeno fizičkim nasiljem, a oko trećina ih je i postala žrtva fizičkog nasilja. Skoro svaka peta žena bila je žrtva proganjanja, a nešto manje od desetine žena je odgovorilo da su viktimizirane seksualnim nasiljem. U većini slučajeva ispitivane žene su nasilje u porodici doživele tokom poslednjih pet godina, tj. u periodu od 2004. do 2009. godine (Nikolić-Ristanović, 2010:127).

Takođe, 2011. godine Viktimološko društvo Srbije sproveo je i prvu anketu o diskriminaciji žena na tržištu rada, u okviru koje je posebna pažnja posvećena viktimizaciji psihičkim, fizičkim i seksualnim nasiljem na radnom mestu (Nikolić-Ristanović i dr., 2012). Anketa je sprovedena na uzorku od 706 žena uzrasta između 18 i 64 godine, sa teritorije Srbije.

Podaci o viktimizaciji nasiljem na radnom mestu, dobijeni istraživanjem sprovedenim 2011. godine u Srbiji, pokazali su da je, prema sopstvenoj izjavi, 22% žena iz uzorka trpeo psihičko nasilje, a 22,1% seksualno. I psihičko i seksualno nasilje najčešće su vršili rukovodioci i drugi nadređeni u radnim organizacijama. Kao najčešći oblik seksualnog nasilja ispitanice su navele seksualno uznemiravanje putem seksualnih komentara (79,5%). Na drugom mestu su neželjeni fizički kontakti (15,2%), a na trećem seksualne ucene (8,3%) (Nikolić-Ristanović i dr, 2012:114-120)

U cilju omogućavanja poređenja situacije u raznim zemljama, razvijene su i međunarodne ankete o nasilju nad ženama. Dve najznačajnije međunarodne ankete ove vrste su anketa Svetske zdravstvene organizacije o nasilju nad ženama i ženskom zdravlju, i Međunarodna anketa o nasilju nad ženama (IVAWS). Kao i nacionalne ankete o nasilju nad ženama, ove ankete su prilagođene ispitivanju posebno osjetljivih žrtava, a njihov metodološki pristup u osnovi je baziran na kombinaciji ankete o viktimizaciji i feminističke metodologije. To podrazumeva i da se posebna pažnja posvećuje bezbednosti ispitanica i osoba koje ih ispituju u situaciji kada se nasilnik nalazi kod kuće u vreme ispitivanja, kao i upućivanju, u slučaju potrebe, na odgovarajuće službe pomoći i podrške.

Anketa svetske zdravstvene organizacije poseban akcenat stavlja na rasprostranjenost i karakteristike partnerskog nasilja i posledice nasilja po žensko zdravlje. Sprovodi se u različitim zemljama uz pomoć zajedničkog upitnika koji se prilagođava različitim kulturnim kontekstima. NVO Autonomni ženski centar – Centar za promociju ženskog zdravlja iz Beograda je, na primer, 2002. godine sproveo istraživanje nasilja u porodici na uzorku od 1456 žena u Beogradu, i to kao deo studije Svetske zdravstvene organizacije o nasilju nad ženama i ženskom zdravlju (Otašević, 2005; Garcia-Moreno i dr., 2006).

Međunarodna anketa o nasilju nad ženama je sprovedena u 11 zemalja (Australija, Kostarika, Češka, Danska, Grčka, Hong Kong, Italija, Mozambik, Filipi, Poljska i Švajcarska), u periodu 2003-2005.godina. Sprovodi se po standarizovanoj metodologiji i obuhvata prikupljanje podataka o rasprostranjenosti, karakteristikama i prijavljivanju ne samo nasilja u porodici i partnerskog nasilja, već i drugih oblika nasilja nad ženama, poput nepartnerskog fizičkog i seksualnog nasilja (Johnson i dr., 2008). Po istoj metodologiji, 2011. i 2012. godine sprovedena je prva Evropska anketa o nasilju nad ženama koja je obuhvatila sve zemlje Evropske unije i Hrvatsku. Anketu je sprovela Agencija EU za fundamentalna prava (FRA, 2015). Slična anketa sprovedena je 2018. godine i u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope koje nisu članice Evropske unije, a jedna od zemalja u kojima je anketa sprovedena je i Srbija. Anketa je sprovedena u okviru projekta OEBS pod nazivom *Studija o dobrobiti i bezbednosti žena*.⁵²

⁵² Više informacija i izveštaj sa podacima za Srbiju može se naći na: <https://www.osce.org/projects/survey-on-the-well-being-and-safety-of-women>, pristupljeno 4.7.2019..

Ankete o zločinima iz mržnje

Organizacije koje se zalažu za prava različitih diskriminisanih grupa, poput nacionalnih manjina, pripadnika manjinskih religija, osoba sa posebnim potrebama, LGBT populacije, i sl., koriste ankete o viktimalizaciji za prikupljanje podataka o obimu i karakteristikama zločina iz mržnje kojima su ove grupe izložene. Međutim, ove ankete se obično sprovode na nereprezentativnim malim uzorcima pa se njihovi rezultati stoga ne mogu uopštavati.

U novije vreme, ankete o viktimalizaciji kojima se dokumentuju obim i karakteristike diskriminacije i zločina mržnje sve se češće sprovode i na reprezentativnim nacionalnim uzorcima i uz korišćenje standardizovane metodologije. Tako je Agencija EU za fundamentalna prava sprovedla dve značajne ankete ove vrste: Evropsku anketu o manjinama i diskriminaciji (EU-MIDIS), i anketu o diskriminaciji i zločinima mržnje prema Jevrejima. Evropska anketa o manjinama i diskriminaciji sprovedena je 2008. godine. Intervjujano je 23 500 imigranata i predstavnika etničkih manjina iz 27 zemalja Evropske unije.⁵³ Anketa o diskriminaciji i zločinima mržnje prema Jevrejima sprovedena je 2012. godine u devet zemalja Evropske unije.⁵⁴

Ankete o viktimalizaciji kriminalitetom belog okovratnika

Krajem 1980-tih i početkom 1990-tih godina pojavilo se više istraživanja koja su bila neposredno fokusirana na dokumentovanje viktimalizacije kriminalitetom belog okovratnika. Te studije su bile zasnovane na dubinskim intervjuiima sa žrtvama (Spalek, 1999, 2001) i na studijama slučajeva sa velikim brojem žrtava, poput trovanja gasom u Bopalu. Ove studije slučajeva su pokazale da je kriminalitet belog okovratnika štetan isto kao i konvencionalni kriminalitet, a u nekim slučajevima njegove posledice su daleko teže i dugotrajnije.

Ipak, sproveden je samo mali broj anketa o viktimalizaciji koje su se bavile posebno kriminalitetom belog okovratnika. Te ankete su pokazale da, za razliku od uličnog kriminaliteta, ovaj kriminalitet ne pogodila nesrazmerno više siromašne i marginalizovane, ali se razlikuju obrasci viktimalizacije bogatih i siromašnih. Ovo poslednje se najbolje vidi na primeru pravljenja razlike između bogatih i siromašnih zemalja od strane multinacionalnih kompanija pri prodaji istih proizvoda, tako da se oni jeftiniji i štetniji prodaju siromašnim zemljama⁵⁵ (Spalek, 2006).

Takođe, u novije vreme vršeno je više anketa o iskustvima građana sa korupcijom. Tako, na primer, Kancelarija Ujedinjenih nacija za droge i kriminalitet (UNODC) sprovedla je ove ankete u više zemalja (Srbija, Makedonija, Albanija, Hrvatska,

⁵³ http://fra.europa.eu/fraWebsite/research/projects/proj_eumidis_en.htm, pristupljeno 8.7.2019.

⁵⁴ http://fra.europa.eu/fraWebsite/research/projects/proj_survey_jews_en.htm, pristupljeno 8.7.2019.

⁵⁵ Videti primer na str. 133.

Avganistan). U Srbiji je ova anketa sprovedena 2010. godine na nacionalnom reprezentativnom uzorku od 3000 građana starosti između 18 i 64 godina. Anketa je pokazala da je u godini koja je prethodila anketi 13,7% građana bilo direktno ili indirektno izloženo traženju mita od državnih službenika (UNODC, 2011).

Ankete o viktimizaciji pravnih lica

U nekim zemljama sprovode se i ankete o viktimizaciji pravnih lica, pre svega banaka, građevinskih preduzeća, pošti, trgovачkih radnji i proizvodnih pogona. Ova istraživanja su vršena najpre u Velikoj Britaniji i SAD, a zatim i u drugim evropskim zemljama i Australiji.

Tako, na primer, Bamfield je 2001. godine sproveo prvu uporednu anketu o viktimizaciji trgovinskih radnji u 16 zapadnoevropskih zemalja, uključujući Austriju, Belgiju, Španiju, Švedsku, Dansku i Finsku. Anketa se odnosila na krađe od strane kupaca, osoblja i dobavljača. Anketni upitnik je poslat šefovima većih maloprodajnih radnji. Australijski kriminološki institut je 1999. godine sproveo anketu o viktimizaciji malih preduzeća kojom je bila obuhvaćena viktimizacija provalnom krađom, krađom od strane kupaca, vandalizmom i prevarama povezanim sa čekovim i kreditnim karticama (Spalek, 2006). Takođe, 1972. godine, uporedno sa Nacionalnom anketom o viktimizaciji fizičkih lica, u SAD je počela da se sprovodi i anketa o viktimizaciji pravnih lica koja se bave privrednom aktivnošću. Ova anketa je sprovedena do 1977. godine nakon čega je obustavljena jer je bila sprovedena na uzorku od 15 000 pravnih lica što je smatrano nedovoljnim za izvođenje opštih zaključaka, a uz to je bila i veoma skupa (Doerner i Lab, 2017).

Najzad, vredno je pomenuti i anketu o viktimizaciji pravnih lica koja je obuhvatila i organizovani kriminalitet (iznude i reket), a koja je zasnovana na metodologiji koju je razvila međunarodna anketa o viktimizaciji. Ova anketa je sprovedena 1995. godine u deset razvijenih zemalja (van Dijk, 2008).

III.1.3. Ocena značaja anketa o viktimizaciji za prebrojavanje žrtava i dokumentovanje viktimizacije

Moglo bi se zaključiti da, iako važan izvor podataka o kriminalitetu i viktimizaciji, ankete o viktimizaciji ne mogu da obezbede potpuno tačan odgovor na pitanje koliko kriminalne viktimizacije ima u jednom društvu. Međutim, korišćenjem različitih izvora podataka, moguće je napraviti procenu njenog obima i karakteristika. Kao što se može videti iz prethodnog teksta, ankete o viktimizaciji se stalno usavršavaju kroz redizajniranje uzorka, upitnika, načina prikupljanja podataka, prostornog i vremenskog okvira, predmeta istraživanja i sl. Na taj način nastoji se doći do što pouzdanijih podataka koji ujedno daju sliku o viktimizaciji koja je najpričvršćenija stvarnosti.

III.2. PODACI INSTITUCIJA I SLUŽBI ZA ŽRTVE

Institucije i organizacije kojima se žrtve obraćaju za pomoć vode (ili bi trebalo da vode), manje ili više sistematizovane evidencije podataka o žrtvama koje im se javljaju, i-ili o načinima njihovog viktimiziranja. Upravo stoga, podaci kojima raspolažu mogu biti veoma značajni za prebrojavanje žrtava i dokumentovanje viktimizacije i njenih posledica.

Međutim, prilikom analize ovih podataka neophodno je voditi računa da se oni odnose samo na one žrtve koje su viktimizaciju prijavile, odnosno koje su se obratile za pomoć određenim institucijama i organizacijama, i da se ne mogu uopštavati na sve žrtve.

Uz to, treba biti oprezan jer neke službe za žrtve ne prave razliku između obraćanja žrtava za pomoć i drugih obraćanja, koja nemaju veze sa viktimizacijom, pa su nekada brojevi koje u svojim evidencijama ili izveštajima tretiraju kao brojeve žrtava nepouzdani. S druge strane, ovi podaci mogu biti važan izvor saznanja o funkcionisanju službi za žrtve, pa samim tim i dobra osnova za evaluaciju njihovog rada.

III.3. ANALIZA NARATIVA ŽRTAVA I INTERVJUI SA OSOBAMA KOJE DOLAZE U KONTAKT SA ŽRTVAMA

U savremenoj viktimologiji opisi viktimizacije od strane žrtava i osoba koje dolaze u kontakt sa njima postaju sve značajniji, mada još uvek nedovoljno iskorišćen, izvor saznanja o uticaju viktimizacije na žrtve, značenjima koje mu one daju i načinu na koji se sa njime suočavaju (van Dijk, 2009; Walklate, 2018b). Pri tome, istraživanja zasnovana na narativu žrtava u svoj fokus stavljaju iskustvo žrtve onako kako ga je ona doživela i opisala, uključujući tu i njeno iskustvo sa službama za žrtve i drugim institucijama i osobama kojima se obraćala za pomoć.

Istraživanjima, posebno onim koja koriste feminističku metodologiju i daju primat kvalitativnim metodama, dolazi se do detaljnijih podataka o onim oblicima viktimizacije o kojima žrtve, posebno žene, nerado govore čak i istraživačicama. Primena feminističke metodologije obezbeđuje senzibilnost i empatiju prema žrtvama, kao i njihovo tretiranje kao subjekta a ne objekta istraživanja, što sve skupa utiče na žrtve da lakše prihvataju učešće u istraživanju. Istraživanje se ne svodi samo na prikupljanje podataka već teži i osnaživanju žrtava kroz njihovo aktivno uključivanje u pripremu i realizaciju istraživanja. Najzad, istraživanjem se želi postići promena – kod žrtava, ali i kod istraživačica i na nivou šireg društva u smislu poboljšanja ukupnog položaja žrtava (Nikolić-Ristanović, 1995b). Primer za takvo dokumentovanje viktimizacije žena su istraživanja *Žene*,

nasilje i rat, Žene Krajine: Rat, egzodus i izbeglištvo, kao i istraživanje *Od žrtve do zatvorenice*, koja sam sa saradnicama sprovedla 1994. i 1995. godine, intervjuisanjem žena koje su kao izbeglice došle u Srbiju, odnosno 1998. godine u ženskom zatvoru u Požarevcu⁵⁶

Poslednjih godina pojavilo se i više knjiga pisanih od strane samih žrtava, u kojima one opisuju svoje iskustvo viktimizacije. Ove knjige, takođe, pored toga što su značajne za podizanje svesti javnosti, postaju i sve značajniji izvor za viktimoško istraživanja. Neki od primera za takve knjige dostupne na srpskom jeziku su: *3096 dana*, knjiga u kojoj je Nataša Kampus (2011), koja je kao devojčica oteta i provela osam i po godina u zatočeništvu, opisala svoje iskustvo viktimizacije i preživljavanje; *Dnevnik iz Gvantenama*, u kome je opisano iskustvo preživljavanja torture u američkom zatvoru u zalivu Gvantanamo na Kubi (uld Slahu, 2015); *Tajna jednog osmeha*, knjiga u kojoj je košarkašica Jelica Dabović u formi romana opisala svoje iskustvo nasilja koje je trpela od strane oca (Dabović, 2018).

Podaci dobijeni od žrtava nekada se dopunjaju podacima koji se dobijaju intervjuisanjem osoba koje dolaze u kontakt sa njima, posebno onih osoba koje im pružaju pomoć. Ove osobe mogu dodatno da osvetle posledice viktimizacije, oporavak žrtve i pomoć koju žrtva dobija, s obzirom da žrtva, okupirana svojim ličnim doživljajem, nekada neće moći da pruži podatke dovoljne za dobijanje zaokružene slike o onome što je preživela. Intervjui sa osobama koje dolaze u kontakt sa žrtvama posebno su značajni u slučajevima u kojima žrtve nisu dostupne, nisu u stanju ili ne žele da govore o svojim iskustvima. Takav pristup je, na primer, primjenjen u nekim istraživanjima trgovine ljudima u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2004).

III.4. DRUGI RELEVANTNI IZVORI PODATAKA O ŽRTVAMA

Podaci o žrtvama mogu se naći i u raznim drugim izvorima podataka, poput izveštaja ili istraživanja o pojedinim oblicima kriminaliteta, kojima nije fokus prvenstveno na žrtvama, dokumentarnih programa i sl.

Ovakvi izvori podataka su od posebne važnosti kada dokumentuju one oblike viktimizacije o kojima je teško ili nemoguće prikupiti podatke putem ankete o viktimizaciji. Odličan primer za to je *Nacionalni sistem prijavljivanja nasilnih smrти* (eng. *National Violent Death Reporting System – NVDRS*) koji je u SAD iniciran 2003. godine. Iniciran je od strane Centra za kontrolu i prevenciju bolesti sa ciljem da prikuplja informacije o svim smrtnim ishodima koji su posledica samoubistava i ubistava, kao i o nenamernim smrtnim posledicama nastalim

⁵⁶ Detaljnije o dokumentovanju viktimizacije u ovim istraživanjima videti u Nikolić-Ristanović i dr., 1995; Nikolić-Ristanović i dr., 1996; Nikolić-Ristanović, 2000c; Nikolić-Ristanović, 2011b.

upotrebom vatrenog oružja u svih 50 država SAD. Do 2015. godine ovaj sistem je uspeo da obuhvati podatke za 27 država. NVDRS koristi podatke iz različitih izvora, poput potvrda o smrti, medicinskih izveštaja, policijske dokumentacije, sudskomedicinskih izveštaja i sl.⁵⁷

Pitanja i zadaci

1. Zamislite da ste dobili ponudu da sprovedete anketu o viktimizaciji mlađih ljudi kradom i razbojništvo. Šta biste predložili u pogledu uzorka, vremenskog i prostornog okvira, i načina prikupljanja podataka?
2. Koja pitanja biste uključili u upitnik?
3. Kako biste formulisali pitanja koja se odnose na viktimizaciju?
4. Pročitajte jednu knjigu u kojoj je opisano lično iskustvo viktimizacije i analizirajte vrste i posledice viktimizacije, kako se žrtva suočila sa tim iskuštvom, kao i ko joj je i na koji način bio od pomoći.

⁵⁷ <https://www.cdc.gov/violenceprevention/nvdrs/>, pristupljeno 11.6.2019.

IV. POJAM I TIPOLOGIJE ŽRTAVA

IV.1. RAZLIČITA SHVATANJA POJMA ŽRTVA

Žako je reč žrtva u savremenom svakodnevnom govoru često u upotrebi i čini se da je svima razumljivo šta ona znači, u pogledu njenog definisanja postoji dosta razlika. U originalnom jezičkom smislu pod žrtvom je nekada podrazumevano živo biće koje se žrtvuje božanstvu ili u religioznom obredu, pri čemu to prvo bitno značenje nije uključivalo nužno osećanje bola i patnje ubijene osobe (Van Dijk, 2009; Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, 2010).⁵⁸ Reč žrtva je u većini jezika ženskog roda, što neki autori objašnjavaju time da su žene češće bile žrtvovane nego muškarci (Walklate, 2001). Zanimljivo je, međutim, da ređe korišćeni termin u srpskom jeziku – stradalnik, mnogo bolje odražava preovlađujuće savremeno značenje reči žrtva, i ima, pored muškog, i ženski rod. Tako, *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* (1967: 12), pod odrednicama *stradalnik* i *stradalnica* navodi sledeće: „onaj koji strada ili je stradao, patnik, nevolnjik”, odnosno „ona koja strada, patnica, nesrećnica”. Stradanje se, pak, određuje preko odrednice *stradati* koja znači „podnosi nevolju zbog kakve bolesti, nesreće i sl., patiti, trpeti, propasti, biti uništen, poginuti.”

U savremenom jeziku, reč žrtva se upotrebljava sa više značenja. Termin žrtva se koristi za označavanje osoba koje su povređene, ubijene ili oštećene kao posledica kriminaliteta, rata, prirodnih katastrofa i bolesti, u vezi sa obredima žrtvovanja, kao i u smislu „dobrovoljnog odricanja, nesebičnog davanja, i samopožrtvovanja” (Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, 2010: 443), odnosno „vršenja dela u korist nekoga ili nepravednog ispaštanja” (Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, 1967: 47).

Među viktimalozima, kako istorijski posmatrano tako i u savremenoj viktimalologiji, postoje različita shvatanja pojma žrtve sa stanovišta širine njihovog obuhvatanja različitih žrtava i različitih oblika viktimizacije. Takođe, različita shvatanja mogu se primetiti i u različitim nacionalnim zakonima i političkim dokumentima, kao i u međunarodnim dokumentima koji se bave pravima žrtava. Ta shvatanja se kreću u rasponu od najužih do najširih.

⁵⁸ Na primer, pod odrednicom *žrtva* u *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1967: 47), pod brojem 1. navodi se značenje koje se odnosi na „ono što se prinosi kao dar nekom božanstvu u znak zahvalnosti ili u cilju pridobijanja milosti toga božanstva” i „čin žrtvovanja, prinošenja žrtve”. Kao primer za ovo drugo navodi se sledeće: „Dok deva moli: Babo, babo...Bes vojvoda ne osvrće se. Kad molitvu pred žrtvu svrše..ko jagnje dignu je na oltar.”

Postojeće definicije razlikuju se pre svega u pogledu sledeća četiri elementa:

- 1. da li i, ako da, u kojoj meri uključuju druge žrtve, osim žrtava ponašanja koja su u nacionalnim zakonima predviđena kao krivična dela;**
- 2. da li pod žrtvom podrazumevaju samo žrtve prijavljenih krivičnih dela, ili i onih koja nisu prijavljena;**
- 3. da li pod žrtvom podrazumevaju samo direktne, ili i indirektne žrtve (na primer, članove porodice ubijenih lica);**
- 4. da li pod žrtvama podrazumevaju samo fizička lica, ili i druge društvene subjekte.**

Uključivanje, kao i neuključivanje u pojam žrtve, ima značajne posledice, kako u akademskom (naučnom), tako i u praktičnom smislu. Tako, na primer, osobe koje se definišu kao žrtve bivaju predmet viktimoloških proučavanja. Takođe, tek ako odgovarajući nacionalni zakoni ili međunarodni dokumenti smatraju žrtvom lice povređeno ili oštećeno određenim ponašanjem, ono može očekivati da dobije pristup različitim pravima, uključujući posebno pravo na odgovarajući status u pravnom postupku, pravo na naknadu štete i sl. U suprotnom, ove osobe neće moći da ostvare navedena prava, uprkos činjenici da trpe posledice određenih štetnih ponašanja.

Na priznavanje statusa žrtve utiču i različiti društveni, kulturni i, posebno, politički faktori. Veliki uticaj na priznavanje statusa žrtve ostvaruje se posredstvom pravnih normi i medija, kao najznačajnijih prenosilaca političkih poruka, odnosno političke volje vladajuće elite. Upravo stoga se dešava da međunarodni dokumenti i, posebno, nacionalni zakoni i njihova primena u praksi, daju prioritet određenim kategorijama žrtava, dok druge kategorije bivaju isključene, nepriznate i/ili nevidljive. Sa promenom društvene situacije i političke klime, ne retko dolazi i do promena u priznavanju prava žrtava. Tako, na primer, bolji ekonomski uslovi i dominacija ideje socijalne pravde čine povoljniji društveni i politički kontekst i vode širem priznavanju statusa žrtve, u poređenju sa situacijom u kojoj dolazi do smanjenja državnog budžeta i jačanja konzervativnih političkih struja.

Viktimolozi koji zagovaraju pojam žrtve u najužem smislu pod žrtvom podrazumevaju samo fizička lica, direktne žrtve ponašanja propisanih kao krivična dela u nacionalnim zakonima, koje su ta dela prijavile nadležnim državnim organima.

Na drugoj strani, zagovornici najšireg pojma žrtve ovim pojmom obuhvataju sve (fizička i pravna lica, društvene grupe i društvo) koji, neposredno ili posredno, trpe u svojim pravima na život, zdravlje, integritet i sigurnost, kao individualne ili kolektivne žrtve, i bez obzira na to na koji način i od koga je izazvano stradanje, da li je njegova kažnjivost predviđena izričitim normativnim propisima ili ne, i bez obzira da li je prijavljeno državnim organima i kakav pravni status ima njegov izvršilac.

Između najužeg i najšireg shvatanja pojma žrtve postoji čitav niz shvatanja koja na različite načine kombinuju napred navedene elemente. Tako, Mendelsohn pod žrtvom podrazumeva širok dijapazon osoba koje stradaju od krivič-

nih dela, rata, prirodnih katastrofa i nesreća, ali se pri tome ograničava samo na fizička lica (Mendelsohn, 1956). Fattah, na drugoj strani, smatra da, u smislu viktimologije, pod žrtvom treba podrazumevati i fizička i pravna lica, ali samo kada su neposredno oštećena ponašanjem koje je propisano kao krivično delo (Fattah, 1967a). Nuvolone (1975), pak, pored fizičkih i pravnih lica neposredno oštećenih krivičnim delom, pod žrtvom kriminaliteta podrazumeva i tzv. "neodređene pasivne subjekte", kao što su javna sigurnost, zdravlje rase i dr., koji se konkretizuju napadom na razne pojedinačne subjekte. Slično ovome je i stanovište koje je izneo Schneider. Schneider (1975) ističe da se pojam žrtve ne sme svesti na fizička i pravna lica neposredno oštećena krivičnim delom, već da mora obuhvatiti i posredno oštećena lica, bilo da su ona konkretnе (članovi porodice lica koje je ubijeno ili pokradeno) ili apstraktne žrtve (socijalne grupe, država, društvene organizacije, javni red u slučaju pisanstva na javnom mestu ili vožnje bez vozačke dozvole itd.) Razmatrajući probleme žrtava terorizma, Aćimović je, takođe, u pojam žrtve uključio, pored neposredno oštećenih i posredno oštećena lica i to, kako pojedince, tako i širi krug lica koji ide do društva u celini (Aćimović, 1980). Nastajeći da reši problem apstraktnih žrtava ili žrtava tzv. krivičnih dela bez žrtava (eng. *victimless crimes*), kod kojih su žrtve teško prepoznatljive, Antilla (navedeni prema Šeparović, 1976) se zalagala za apstrahovanje pojma žrtve i njegovo izjednačavanje sa pojmom interesa. Neki autori idu i dalje i pojam žrtve krivičnog dela proširuju i na materijalna dobra (Cornil, 1958-1959).

Kao što je već pomenuto, razlike postoje i u širini obuhvatanja žrtava u međunarodnim dokumentima. Među međunarodnim dokumentima koji su na snazi, najšire je shvatanje sadržano u Deklaraciji Ujedinjenih Nacija o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći, koja je doneta 1985. godine. Ova Deklaracija pod žrtvom podrazumeva kako žrtve krivičnih dela tako i žrtve kršenja ljudskih prava koja nisu propisana kao krivična dela (žrtve zloupotrebe moći), i to nezavisno od toga da li je izvršilac poznat, uhvaćen, optužen ili osuđen, nezavisno od porodičnog odnosa žrtve i izvršioca, kao i bilo kog svojstva žrtve. Pod žrtvom se podrazumevaju neposredno i posredno, individualno i kolektivno povređeni ili oštećeni, kao i osobe koje su povredene pomažući žrtvi ili sprečavajući viktimizaciju.

Deklaracija o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći⁵⁹

Žrtve kriminaliteta

1. Pod nazivom „žrtve“ podrazumevaju se lica koja su pojedinačno ili kolektivno pretrpela štetu, a pre svega napad na svoj fizički i mentalni integritet, moralnu patnju, materijalni gubitak ili grubi napad na svoja osnovna prava, zbog činjenja ili nečinjenja koja predstavljaju kršenje krivičnih zakona države članice, uključujući i one zakone koji zabranjuju kriminalnu zloupotrebu moći.
2. Svako lice može biti smatrano „žrtvom“ na osnovu ove Deklaracije, bez obzira na to da li je počinilac dela identifikovan ili nije, da li je uhapšen, da li se protiv njega vodi sudski postupak ili je proglašen krivim, i bez obzira na stepen njegovog srodstva sa žrtvom. Termin „žrtva“ obuhvata, dakle, po potrebi, i blisku porodicu i lica koja žrtva direktno izdržava i lica koja su pretrpela štetu pomažući žrtvama koje su se našle u nevolji ili sprečavanju da dođe do žrtava.
3. Odredbe ovog odeljka primenjuju se na lica, bez razlike, a naročito bez obzira na rasnu pripadnost, pol, boju, starost, jezik, veru, nacionalnost, političko ili drugo mišljenje, uverenje ili kulturnu praksu, imovno stanje, porodično poreklo i porodično stanje, etničko ili društveno poreklo i fizičku sposobnost.

Žrtve zloupotrebe moći

18. Pod izrazom „žrtve“ podrazumevaju se lica koja su, pojedinačno ili kolektivno, pretrpela štete, naročito napad na fizički i moralni integritet, moralnu patnju, materijalni gubitak ili tešku povredu osnovnih prava, zbog činjenja ili nečinjenja, koja još uvek ne predstavljaju kršenje nacionalnog krivičnog zakonodavstva, ali predstavljaju kršenje međunarodno priznatih normi u vezi sa pravima čoveka.
19. Države treba da planiraju da u svoje nacionalno zakonodavstvo unesu norme koje zabranjuju zloupotrebe moći i predviđaju obeštećenja za žrtve tih zloupotreba. Među tim obeštećenjima trebalo bi da se nalaze naročito restitucija i naknada, kao i potrebna pomoć i podrška materijalne, medicinske, psihološke i socijalne prirode.

Po svojoj širini, definiciji iz Deklaracije o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći, veoma je slična definicija Svetskog viktimološkog društva sadržana u predlogu Konvencije o pravdi i podršci žrtvama krivičnih dela i zloupotrebe moći, za čije usvajanje se ova organizacija zalaže u Ujedinjenim Nacijama (Groenhuijsen, 2015). Jedina razlika je, zapravo, u tome što predlog Konvencije posebno naglašava da su pojmom žrtve obuhvaćene i žrtve terorizma i trgovine ljudima.⁶⁰

⁵⁹ <https://www.astra.rs/wp-content/uploads/2017/11/Deklaracija-UN-o-osnovnim-principima-pravde-za-zrtve-kriminalita-i-zloupotrebe-vlast.pdf>, pristupljeno 1.5.2018.

⁶⁰ Tekst predloga se može naći na: <http://www.worldsocietyofvictimology.org/publications/Draft%20Convention.pdf>, pristupljeno 30.aprila 2018.

Kada se govori o najširim definicijama pojma žrtve, treba pomenuti i definicije u dokumentima organizacija poput Međunarodnog crvenog krsta i crvenog polumeseca⁶¹, Međunarodne organizacije rada⁶² i Svetske zdravstvene organizacije⁶³, koje se bave žrtvama prirodnih katastrofa i drugih urgentnih situacija, vezano za potrebu humanitarne pomoći i zaštite od kršenja ljudskih prava.

Ostali međunarodni dokumenti o pravima žrtava pod žrtvom podrazumevaju fizička lica, neposredno i posredno oštećena ponašanjima propisanim kao krivična dela. Razlika je samo u tome da li pod žrtvom podrazumevaju svaku osobu oštećenu krivičnim delom, ili samo žrtve krivičnih dela koje su delo prijavile državnim organima. Tako, na primer, Preporuka 8 Saveta Evrope o pomoći žrtvama kriminaliteta iz 2006. godine pod žrtvama podrazumeva direktne i indirektne žrtve krivičnih dela predviđenih u nacionalnim zakonima nezavisno od toga da li su prijavile delo.⁶⁴ Slično shvatanje pojma žrtve prihvata i asocijacija evropskih službi za pomoći žrtvama kriminaliteta Evropska podrška žrtvama.⁶⁵

Na drugoj strani, međutim, u fokusu ključnih dokumenata o žrtvama koje je donela Evropska unija (Okvirna odluka EU o položaju žrtava u krivičnom postupku⁶⁶ i Direktiva o pravima žrtava⁶⁷) su žrtve koje učestvuju u krivičnom postupku. Pri tome, Okvirna odluka se u potpunosti odnosi samo na ove žrtve, dok im Direktiva poklanja najviše pažnje, iako žrtvu definiše šire: žrtve (direktne i indirektne) krivičnih dela nezavisno od toga da li je izvršilac otkriven, uhapšen, optužen ili osuđen.

Zalažemo se za **najširi pojam žrtve** koji bi obuhvatio:

- 1. Žrtve kriminaliteta shvaćenog u najširem smislu (žrtve prekršaja i krivičnih dela propisanih u nacionalnim zakonima, kao i žrtve kršenja ljudskih prava koja nisu propisana kao krivična dela za koje međunarodno pravo zahteva kažnjavanje) – Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018;**
- 2. Žrtve rata;**
- 3. Žrtve elementarnih nepogoda, bolesti⁶⁸ i drugih nesreća.**

⁶¹ <https://www.icrc.org/en/who-we-are/movement>, pristupljeno 29.4.2018.

⁶² <http://www.ilo.org/global/lang--en/index.htm>, pristupljeno 29.4.2018.

⁶³ <http://www.who.int/about/en/>, pristupljeno 29.4.2018.

⁶⁴ https://victimsupport.eu/activeapp/wp-content/uploads/2012/09/Recommendation-Rec20068-of-the-Committee-of-Ministries_Council-of-Europe11.pdf, pristupljeno 29.4.2018.

⁶⁵ <https://victimsupport.eu/about-us/>, pristupljeno 30.4.2018.

⁶⁶ <http://victimsupport.eu/activeapp/wp-content/uploads/2012/09/Council-Framework-Decision-0of-15-March-2001-on-the-standing-of-victims-in-criminal-proceedings1.pdf>, pristupljeno 30.4.2018.

⁶⁷ https://ec.europa.eu/info/strategy/justice-and-fundamental-rights/criminal-justice/victims-rights_en, pristupljeno 30.4.2018.

⁶⁸ Detaljnije o žrtvama bolesti i sličnosti njihovog iskustva sa drugim žrtvama videti u Nikolić-Ristanović, V. (2015) Osobe sa dijagnozom kancera kao žrtve/preživeli: obrasci viktimizacije, osnažujuća podrška i posttraumatski rast. *Temida*, 3-4, str.31-52

Ovaj obuhvatan i inkluzivni pojam žrtve bi obuhvatio sve osobe koje su ubijene, povređene, oštećene ili ugrožene, bez obzira na uzrok stradanja. Konsekvenca prihvatanja ovako širokog pojma bilo bi priznanje jednakih prava svim osobama nezavisno od uzroka stradanja, davanje većeg značaja psihosocijalnoj pomoći žrtvama od frustrirajućeg i neizvesnog pravnog postupka, omogućavanje pristupa pomoći i zaštiti svim žrtvama bez diskriminacije, uključujući podršku za izlazak iz uloge žrtve, kao i usvajanje minimuma standarda u postupanju sa svim žrtvama. Ujedno, ovako shvaćen pojam žrtve obuhvatio bi i individualne i kolektivne žrtve (fizička i pravna lica, društvene grupe i društvo u celini), bez obzira na to ko (šta) je izazvao stradanje i, ako je u pitanju krivično delo, nezavisno od toga da li je prijavljeno i da li je izvršilac poznat.

S obzirom da savremena viktimalogija poseduje najviše saznanja o žrtvama kriminaliteta, u ovoj knjizi će prevashodno biti govora o njima, ali će uvek kada postoje relevantna saznanja, biti skrenuta pažnja i na ostale žrtve, odnosno na moguću primenu postojećih viktimaloških znanja i na njih.

IV.2. NEPOSREDNE I POSREDNE ŽRTVE

U viktimaloškoj literaturi se pravi razlika između neposrednih i posrednih žrtava. **Neposredne žrtve su osobe koje su neposredno povređene ili oštećene, dok se pod posrednim žrtvama podrazumevaju osobe koje trpe štetu ili psihičke posledice preko neposrednog povređivanja drugih lica.** Na primer, ubijene i silovane osobe su neposredne žrtve, a članovi njihove porodice su posredne žrtve. Posredne žrtve mogu biti i očevici viktimalizacije ili osobe koje su pomagale žrtvi. Posredne žrtve mogu obuhvatiti i članove šire zajednice koji su pogodjeni viktimalizacijom, poput suseda, osoba koje su o viktimalizujućem događaju saznale preko medija i sl.

Traumatske posledice viktimalizacije prenose se i na naredne generacije (na primer, na decu neposrednih žrtava, a nekada i na unuke). Međugeneracijsko prenošenje traume utiče da se i naredne generacije osećaju i ponašaju kao žrtve, iako nisu neposredno izložene nasilju. Ovo je posebno izraženo u slučajevima žrtava masovnog stradanja u ratu i sličnim tragičnim događajima (Huyse, 2003).

IV.3. PRIMARNE, SEKUNDARNE I TERCIJARNE ŽRTVE

Neposredne žrtve se nazivaju i primarnim žrtvama, dok se među posrednim žrtvama može napraviti razlika između sekundarnih i tercijarnih žrtava (Spalek, 2006; Walklate, 2007). Članovi porodice, očevici viktimalizacije ili osobe koje su pomagale žrtvi su, na primer, sekundarne žrtve, dok su članovi šire

zajednice koji su pogodjeni viktimizacijom tercijarne žrtve. Dobar primer za razlikovanje primarnih, sekundarnih i tercijarnih žrtava su žrtve terorizma, ratnih zločina i kriminaliteta belog okovratnika.

Osobe koje su neposredno povređene ili oštećene terorističkim napadom ili ratnim zločinom, na primer, predstavljaju primarne žrtve, a članovi njihove porodice su sekundarne žrtve. Šire društvene grupe i čitavo društvo mogu se smatrati tercijarnim žrtvama.

Kada su u pitanju teroristički napadi, jedna od njihovih ključnih karakteristika je strah koji izazivaju kod širokog kruga ljudi zbog odsustva bilo kakve pravilnosti u napadima na obične ljude (Letschert i dr., 2009). Teroristički napadi u kojima gine veliki broj ljudi podrivaju osećaj sigurnosti čitavog društva. Takođe, ubistva velikog broja ljudi, silovanja i prisilne trudnoće žena, prisilno raseljavanje stanovništva i drugi oblici masovnih stradanja u ratu ostavljaju duroke i dugotrajne traumatske posledice na čitave društvene zajednice. Samim tim, broj tercijarnih žrtava ovih stradanja daleko nadmašuje broj primarnih i sekundarnih žrtava.

Kod kriminaliteta belog okovratnika, uključujući i kriminalitet zanimanja i organizacioni (korporativni) kriminalitet, pojedinci su primarne žrtve, organizacije su sekundarne žrtve, dok je društvo u celini tercijarna žrtva (Croall, 2007). Žrtve ovih kriminalnih ponašanja su svi građani jedne zemlje, a kod međunarodnog korporativnog kriminaliteta, i više zemalja. Zbog izraženog negativnog efekta ovog oblika kriminaliteta na šire društvo, pojedinačne žrtve je često teško identifikovati, pa se ova kriminalna ponašanja često nazivaju „zločinima bez žrtava.”

IV.4. INDIVIDUALNE I KOLEKTIVNE ŽRTVE

U viktimološkoj teoriji i međunarodnim dokumentima pravi se razlika između individualnih i kolektivnih žrtava. **Iako su pojedinci žrtve u oba slučaja, za kolektivne žrtve je karakteristično da su one viktimizirane upravo zbog svoje pripadnosti određenoj društvenoj grupi.**

Tako, na primer, govorimo o kolektivnoj žrtvi kada je jedna osoba ubijena zato što pripada određenoj etničkoj grupi (na primer, jer je Rom), određenoj veroispovesti (na primer, zato što je pravoslavac ili musliman) ili političkoj partiji. Takođe, za razliku od individualnih žrtava, kod kolektivnih žrtava, pored neposredne, uvek postoje i posredne žrtve – određena društvena grupa i društvo u celini (Huyse, 2003).

IV.5. STVARNA, „IDEALNA“, „KRIVA“ I LEGITIMNA ŽRTVA

Kao što je već pomenuto, sve osobe koje bivaju oštećene ili povređene nisu društveno priznate kao žrtve. Upravo stoga, broj stvarnih žrtava daleko premaže broj onih o kojima se javno govori, koje društvo prepoznaće kao žrtve i koje imaju šanse da dobiju pomoći i zaštitu. Drugim rečima, veoma malo žrtava je društveno vidljivo i priznato kao žrtva. Društveno prepoznavanje žrtava je složen proces na koji utiču istorijski, društveni, kulturni i politički faktori, uključujući i razne predrasude i stereotipe povezane sa klasnom, rasnom i rodnom pripadnošću (Nikolić-Ristanović, 2012b; Spalek, 2006 i 2017). Kada kažemo društveno prepoznavanje mislimo na medije, političare, različite vrste svakodnevne komunikacije među ljudima, kao i prepoznavanje žrtava od strane stručnjaka različitog profila, zaposlenih u državnim institucijama (na primer, u policiji, centrima za socijalni rad, tužilaštvo, sudovima, zdravstvenim ustanovama) i organizacija civilnog društva koje pružaju usluge pomoći i zalažu se za prava žrtava.

Često se pravi razlika između „idealne“ žrtve, koja predstavlja suprotnost „idealnom“ izvršiocu (zlom, okrutnom, monstrumu), jer se smatra da je dobra, slaba, nevina, odnosno da nije doprinela sopstvenom stradanju. Poznati norveški kriminolog Nils Christie, definisao je „idealnu“ žrtvu kao „osobu ili kategoriju osoba koja – kada je pogodjena kriminalnim ponašanjem – lakše dobija potpun i legitiman status žrtve“ (Christie, 1986: 18).

Prema Cristie-u (1986:19), da bi neka osoba bila smatrana „idealnom“ žrtvom treba da ispuni najmanje 5 uslova:

1. Da je slaba (bolesna, stara, ili jako mlada osoba),
2. Radila je nešto što društvo uvažava (na primer, brinula o drugoj osobi),
3. Bila je na mestu i u vreme zbog kojih joj se ne može zameriti (na primer, na ulici u toku dana),
4. Izvršilac je bio loš i krupan,
5. Izvršilac joj nije bio poznat, odnosno nisu bili u ličnom odnosu.

Tipične idealne žrtve su deca, stare osobe i žene. Kada je u pitanju žrtva silovanja, „idealna“ žrtva bi bila devojka silovana od strane nepoznate osobe, van privatnog prostora i koja je bila „pristojno“ obučena, nije konzumirala alkohol i sl. Takođe, idealne žrtve su i pripadnici one strane u ratu koja se smatra dobrom, odnosno za koju se smatra da nije ničim izazvala napade prema sebi. U ratovima obično svaka strana ima tendenciju da samo žrtve na svojoj strani priznaje kao žrtve, dok negira status žrtve pripadnicima neprijateljske strane.

Ipak, da bi osoba koja ispunjava pomenute kriterijume zaista bila priznata kao žrtva i dobila odgovarajuću pomoć, potrebno je i da ima određenu poziciju moći koja joj omogućava da govori i izvrši društveni pritisak. Tu moć žrtve često dobijaju posredno, putem zainteresovanosti medija, političara ili organizacija

koje se zalažu za prava žrtava da u njihovo ime zahtevaju ostvarenje njihovih prava. Dobar primer za to su deca žrtve nasilja, koja su, iako i ranije smatrana idealnom žrtvom, tek od nedavno, zahvaljujući medijskoj pažnji i zalaganju organizacija civilnog društva, počela da dobijaju adekvatnije oblike pomoći. Такође, tek politički pritisak jakih jevrejskih grupa u SAD doveo je do naknade štete jevrejskim žrtvama koje su bile u koncentracionim logorima u II svetskom ratu (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011). Slično tome, bez globalnog zalaganja feminističkih pravnica tokom ratova na teritoriji bivše Jugoslavije i Ruande 1990-tih godina, teško da bi došlo do stvaranja međunarodnih, a potom i nacionalnih mehanizama bolje pravne zaštite žena koje su bile seksualno zlostavljanje u ratu.

Statut Stalnog međunarodnog krivičnog suda (poznat i kao Rimski statut), koji je stupio na snagu 1. jula 2002. godine, predviđao je silovanje, prinudjivanje na prostituciju, prisiljavanje na trudnoću i sterilisanje radi promene etničkog sastava stanovništva kao zločine protiv čovečnosti (kada se vrše sistematski i široko su rasprostranjeni). Такође, silovanje, prisiljavanje na trudnoću, seksualno ropstvo i seksualno nasilje koje nema elemente silovanja su predviđeni kao ratni zločin (kada se vrše u pojedinačnim slučajevima). Rimski statut posvećuje posebnu pažnju silovanju i drugim vrstama seksualnog nasilja, tretirajući ih kao najozbiljnije zločine i kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Ove njegove odredbe smatraju se revolucionarnim u međunarodnom pravu, i izvršile su veliki uticaj na izmene nacionalnih krivičnih zakona, uključujući i naše.⁶⁹

Žrtve koje ne ispunjavaju uslove da budu smatrane „idealnom“ (pravom, dobrom) žrtvom su žrtve za koje se smatra da su zaslužile viktimizaciju i zato se misli da ne zaslužuju status žrtve i pomoći. Takve žrtve se smatraju „lošim“, „bezvrednim“, „krivim“ ili na drugi način neadekvatnim žrtvama. One se, stoga, smatraju manje žrtvama od „idealne“ žrtve, ili im se u potpunosti negira status žrtve. Na primer, status žrtve se obično ne priznaje žrtvama nasilja u porodici koje se ubile ili na drugi način povredile nasilnog partnera.

Slično je i sa narkomanima i izvršiocima drugih krivičnih dela kao žrtvama, kao i sa žrtvama u ratnom sukobu koje pripadaju naciji koja se smatra odgovornjom od druge strane za izvršene zločine (na primer, nemačke žrtve u I i II svetskom ratu, ili srpske žrtve u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije 1990-tih godina). Status žrtve se često negira etnički marginalizovanim grupama, poput Roma, učesnicima ratova i uopšte muškarcima, posebno ukoliko su snažni i krupni pa se veruje da su mogli da se zaštite.

Pitanja: Šta nam ovaj primer govori o pravljenju razlike među žrtvama? Da li je medicinska sestra bila u pravu kada je prilikom pružanja pomoći napravila razliku između dobrovoljca i mobilisanih učesnika rata?

⁶⁹ Ceo tekst Statuta može se naći na ovom linku: http://www.podaci.net/_z1/8126847/S-mksu-da02v0105.html, pristupljeno 1.5.2018.

Studija slučaja

Učesnik rata iz Srbije, koji je teško ranjen u Bosni i Hercegovini usled čega je ostao bez ruke, ovako je u angažovanom pozorišnom komadu pod nazivom *Tanatos* opisao jedno od najvećih poniženja koje je doživeo:

„Nakon što sam stigao iz Banja Luke na Vojno-medicinsku akademiju u Beogradu, medicinska sestra, koja je trebalo da se pobrine o meni, odbila je to da uradi, rekavši: ‘Pusti njega, on je dobrovoljac, niko ga nije terao da ide da se borí.’“

Uloge žrtve i izvršioca u stvarnosti nisu uvek jasno odvojene već se često prepliću ili naizmenično smenjuju. Jedno lice može istovremeno biti i žrtva i delinkvent (npr. u tuči ili saobraćajnoj nesreći). Jedno lice može sukcesivno biti kriminalac i žrtva i obrnuto. Na primer, delinkventi su u detinjstvu i mladosti često bili žrtve maltretiranja i eksplotacije. Takođe, kriminalnom ponašanju nekada prethodi viktimizacija (na primer, žene žrtve nasilja koje izvrše krivično delo pod uticajem nasilja koje su trpele). Neke osobe postaju žrtve nakon što izvrše krivično delo i odu u zatvor (na primer, pedofili koji bivaju izloženi maltretiranju ostalih zatvorenika u zatvoru). Takođe, delinkvent koji je izašao sa izdržavanja kazne često postaje žrtva ucena i diskriminacije.

S obzirom da ne odgovaraju slici idealne žrtve ove osobe obično ne bivaju prepoznate kao žrtve i imaju teškoće da ostvare prava koja bi im inače po tom osnovu pripadala.

Najzad, jedan deo oštećenih osoba nije prepoznat kao žrtva jer postoji uvreženo shvatanje da je njihova viktimizacija očekivano normalno ponašanje u datom vremenu i prostoru. Te žrtve se smatraju legitimnim žrtvama i njihova viktimizacija se smatra opravdanom (Landau, 2006). Takav je slučaj, na primer, sa decom čije fizičko kažnjavanje u porodici se još uvek u velikoj meri smatra normalnim ponašanjem. Slično je i sa ženama silovanim u braku, koje su do nedavno, sve dok silovanje u braku nije propisano kao krivično delo, smatrane legitimnim žrtvama a trpljenje silovanja njihovom bračnom dužnošću.

Međutim, i žrtve koje se smatraju „krivim“ i legitimnim trpe posledice štetnih ponašanja, dakle jesu stvarne žrtve, i imaju potrebe za pomoći i zaštitom.

IV.6. ŽRTVA, PREŽIVELA(I) ILI POBEDNIK(CA)

Termin žrtva se obično vezuje za pasivnost i osećaj bespomoćnosti, pa je kao takav problematičan i izaziva odbojnost kod dela osoba koje su oštećene ili povredjene. Naime, deo stvarnih žrtava, posebno muškaraca, odbija da sebe prepozna kao žrtvu zbog moguće stigmatizacije i ženskog identiteta sa kojim se taj termin povezuje.

Upravo stoga, feministkinje su predložile zamenu termina „žrtva“, terminom „preživela“ (eng. *survivor*) i taj termin je danas u svetu dosta korišćen kako

u literaturi tako i u političkim dokumentima (van Dijk, 2009). Korišćenjem termina „preživela“ naglašava se ženski aktivitet – okolnost da su preživele nasilje, i, uopšte, ideja osnaživanja žrtava nasuprot odnosu subjekt-objekt koji podrazumeva samo pasivno primanje pomoći. Međutim, kako primećuju neki autori (Williams, navedeno prema Spalek, 2006), ovakav pristup može biti i kontrapunktivan za žrtve, s obzirom da stručnjaci koji treba da im pomažu mogu to suviše pojednostavljeno shvatiti i kazniti žrtvu ukoliko nije bila u stanju da preuzme aktivne mere u cilju sprečavanja viktimalizacije ili iznalaženja načina da se spase. Ovo se često dešava u slučajevima nasilja u porodici. Naime, žene se često prekorevaju što su ostale toliko dugo sa nasilnicima, pa čak i neka skloništa za žrtve nasilja u porodici ne primaju žene nazad ukoliko se jednom vrate nasilniku. Takođe, nije neuobičajeno da se žrtve provalnih krađa prekorevaju što nisu preuzele određene mere zaštite stana ili poslovnog objekta.

Kao i u mnogim drugim viktimaloškim pitanjima, stvarnost je mnogo kompleksnija nego što se čini. Pravljenje razlike između „žrtve“ i „preživele“, odnosno između pasivnosti i aktiviteta povređene ili oštećene osobe, je veštačko. Deo žrtava preuzima aktivne mere da bi sprečio viktimalizaciju ili da bi se nje oslobođio, dok drugi deo, u skladu sa svojim individualnim kapacitetima i konkretnim okolnostima, biva pasivan. Tako, na primer, neke žrtve silovanja uspeju da se spasu zahvaljujući vikanju usled čega nasilnik pobegne, dok se druge zalede od straha ili prosto ostaju nepomične, nadajući se da će tako pretrpeti manje povreda (što se često zaista i dešava).

Takođe, ista osoba može u jednom periodu birati aktivno suprotstavljanje a u drugom pasivnost (na primer, žena- žrtva trgovine ljudima koja najpre odbija da se bavi prostitucijom, ali se nakon silovanja i prebijanja pasivno poviňuje svim zahtevima svog gospodara).

Studija slučaja

Sofija je po dolasku u Italiju odvedena u neki stan gde joj je objašnjeno da će raditi kao ulična prostitutka. Ona se tome usprotivila. Odmah zatim, odvedena je u jednu usamljenu kuću. Tamo je tri dana bila zaključana i žestoko tučena i šutirana. Muškarac koji ju je tukao dvaput ju je posekao, tako da je sama morala da ušiva sopstvene otvorene rane na nozi i ruci. Tučena je sve dok nije pristala da radi kao ulična prostitutka.⁷⁰

Pitanje: Šta nam ovaj primer govori o odnosu aktiviteta i pasivnosti žrtava?

No, napred navedeno ne znači da nema potrebe za traganjem za adekvatnijim terminom od termina „žrtva“. Činjenica je, međutim, da, iako postoje mnoga sporenja u pogledu značenja tog termina, mnoge kritike njegove selektivne upotrebe i instrumentalizacije u političke svrhe, kao i njegovog stigmatizujućeg efekta koji utiče i na same povređene osobe da ga ne prihvataju (van Dijk, 2009),

⁷⁰ Preuzeto iz Nikolić-Ristanović, 2005: 101.

do danas nije nađena adekvatna zamena za njega. Pokušaj da se zameni terminom „preživela“ uglavnom je ograničen na bavljenje ženama žrtvama od strane feminističkih autorki, ali čak i u tom domenu nije uspeo da u potpunosti zameni termin „žrtva“. Najzad, termin preživela u srpskom jeziku ima znatno uže značenje od engleske reči „survivor“, odnosno nema ono značenje koje čini suština ovog termina a to je aktivitet žrtve. U engleskom jeziku moguće je napraviti razliku između tri termina koja odražavaju tri stadijuma u procesu prevazilaženja traumatskog iskustva (eng. *victim, survivor, thriver*), pri čemu treći (eng. *thriver*) znači ponovo oživeti ili procvetati, odnosno sugeriše uspešan oporavak i lični rast nakon aktivnog suočavanja sa traumatskim iskustvom (Mangelsdorf i Eid, 2015). Green i Pemberton, tragajući za terminologijom koja posmatra povređenu osobu kao aktivnog društvenog aktera a ne kao bespomoćnu i pasivnu žrtvu, koriste termin rezilijentnost kao antipod terminima povreda i šteta. Pri tome, oni posebno ukazuju na aktivitet kao ključnu komponentu rezilijentnosti kao i na transformativni potencijal koji rezilijentnost povezuje sa uspešnim oporavkom i posttraumatskim rastom. Međutim, oni ne nude termin koji bi mogao zameniti ili dopuniti termine žrtva i preživela (Green i Pemberton, 2018).⁷¹

Polazeći od konceptualnog okvira koji nude Green i Pembertom, a u nedostatu dovoljno precizne terminologije u srpskom jeziku, predlažem korišćenje tri termina koja odražavaju tri stupnja suočavanja sa viktimizacijom: **žrtva** (osoba koja je pretrpela viktimizaciju bez obzira da li je ostala živa ili ne), **preživela/i** (osoba koja je preživela viktimizaciju ili pokušava da nađe izlaz iz nje, i koja se suočava se njenim posledicama) i **pobednik/pobednica** (osnažena osoba koja se uspešno oporavila nakon aktivnog suočavanja sa posledicama viktimizacije, a što može da uključi i lični rast i razvoj).

IV.7. TIPOLOGIJE ŽRTAVA

Uprkos brojnim razlikama, postoje i određene karakteristike koje su zajedničke pojedinim grupama žrtava, tako da je na osnovu njih moguće izvršiti klasifikaciju žrtava. Značaj klasifikacija, odnosno stvaranja tipologija žrtava, ogleda se u njihovoj koristi za sagledavanje i objašnjenje viktimizacije, kao i za organizovanje efikasnog sistema prevencije. Tipologije žrtava počivaju na istoj metodološkoj osnovi kao i tipologije delinkvenata. Tip obuhvata, ne individuu ni grupu individua, već kompleks karakteristika zajedničkih brojnim individuama koje se uvek nalaze u određenoj korelaciji sa njihovim ostalim, međusobno različitim, karakteristikama (Seelig, 1956). Svaka pojedina individua je predstavnik tipa. Karakteristike različitih tipova se ne moraju međusobno isključivati, već jedna individua može istovremeno ili sukcesivno pripadati raznim tipovima (mešoviti tip).

⁷¹ O rezilijentnosti, oporavku i posttraumatskom rastu videti detaljnije u poglavlju VII.2

Pravljenje tipologija žrtava uglavnom se vezuje za prvi period u razvoju viktimologije, u kome je dominiralo bavljenje ulogom žrtve u vršenju kriminalnog ponašanja. Stoga i ne čudi što su, pri izradi tipologija, zajedničke karakteristike tražene, ne samo u crtama ličnosti, obeležjima apersonalnih žrtava (žrtava koje nisu osobe, odnosno fizička lica), i njihovom odnosu sa izvršiocem, već u velikoj meri i u odgovornosti same žrtve za izvršeno krivično delo. Stavljanje akcenta na odgovornost žrtve imalo je prevashodno pravnu logiku, i bilo je u funkciji uzimanja ponašanja žrtve kao olakšavajuće okolnosti pri izricanju krivične sankcije izvršiocu. Na žalost, bavljenje ulogom koju sama žrtva igra u sopstvenoj viktimizaciji dovelo je do bavljenja krivicom žrtve, kao i do pravljenja razlike između idealne, odnosno nevine žrtve, i krive žrtve, koja je zaslužila da bude viktimizirana (Goodey, 2005: 97). Okriviljavanje žrtve, kao što je već pomenuto, imalo je za posledicu stigmatizujuće i štetne efekte, kao i selektivni pristup društvenom priznanju i pomoći i podršci žrtvama. Ipak, kao što će se videti u daljem izlaganju, u novije vreme razvile su se i neke drugačije tipologije.

Tipologije razvijene od strane Hentig-a i Ellenberger-a

Prvu tipologiju žrtava dao je Hentig u svojoj knjizi *Kriminalac i njegova žrtva*. Hentig je najpre izložio tri fundamentalna pojma žrtve koji su kasnije prošireni i kompletirani od strane Ellenberger-a. Ti pojmovi obuhvataju sledeće: *kombinacija kriminalac-žrtva, potencijalna (latentna) žrtva i odnos kriminalac-žrtva* (Hentig, 1948).

Pojam kriminalac-žrtva unosi dinamički pristup u poimanje žrtve i obuhvatajući je u raznim nijansama i prelazima prevazilazi statično, crno-belo diferenciranje delinkventa i žrtve (Pinatel, 1961). Suština pojma *kombinacija kriminalac-žrtva* jeste da između ta dva ekstrema, osobe koja je samo izvršilac i osobe koja je samo žrtva, postoji niz onih u kojima su pomešana njihova svojstva.

Hentig (1948) je uočio tri grupe osoba u kojima su pomešana svojstva izvršilaca i žrtve: 1. osoba koja je sukcesivno izvršilac i žrtva; 2. osoba koja je istovremeno izvršilac i žrtva, pri čemu je neprecizna granica između te dve uloge; 3. osobe kod kojih se neki nepoznati aspekt ličnosti manifestuje iznenada, tako da slučaj odlučuje da li će postati izvršilac ili žrtva.

U prvoj grupi su osobe koje su u nekom periodu života bile žrtve, i koje su kasnije postale izvršioci kriminalnih ponašanja, i obrnuto, kriminalci koji postaju žrtve. Žena koja je dugo vremena trpela nasilje u porodici i koja nije dobila odgovarajuću pomoć, nekada uzvraća nasiljem ili čak ubija nasilnika. Slične situacije se dešavaju i kada otac maltretira sina, ili sin oca. Profesionalni kriminalci su često ugroženi od napada drugih kriminalaca, zbog kriminalne sredine u kojoj žive i zbog činjenice da ne mogu da traže pomoć policije kada se nađu u opasnosti. Takođe, u zatvoru i nakon izlaska iz njega, osuđena lica mogu biti izložena nasilju od strane drugih kriminalaca. Na primer, u muškim zatvorima,

nasilju od strane drugih zatvorenika posebno su izloženi pedofili. Slično tome, u ženskim zatvorima, žene koje su ubile decu izložene su opasnosti od nasilja ili šikaniranja drugih zatvorenica.

Tipičan primer osoba iz druge grupe, koje su istovremeno i žrtve i izvršioci, su učesnici tuče, gde je teško napraviti razliku između žrtve i izvršioca. Slično je i u situacijama kada se neka osoba samopovređuje kako bi ostvarila neko pravo (na primer, pravo na invalidsku penziju, ili na naknadu štete iz osiguranja), ili pak, kada neko ubije drugu osobu a onda sebe (tzv. prošireno samoubistvo). U svim ovim slučajevima ista osoba je i žrtva i izvršilac.

U trećoj grupi su osobe, čiji do tada nepoznati aspekt ličnosti se manifestuje iznenada u određenim društvenim okolnostima (na primer, savestan građanin koji u ratu počne da krade ili ubija), u određenim psihičkim stanjima (na primer, alkoholičar ili narkoman koji izvrši nasilje kojeg se kasnije ne seća, ili biva pokrađen zbog stanja u kome se nalazio), ili prilikom iznenadnog izliva dugo skrivanog nezadovoljstva ili besa. U ovim situacijama sticaj, često slučajnih, okolnosti odlučuju da li će jedna osoba postati izvršilac ili žrtva.

Pojam *latentne ili potencijalne žrtve* ukazuje na postojanje određenih svojstava žrtve koja je čine izloženom viktimizaciji. U okviru ovog pojma i na osnovu svojstava žrtve (socijalnih i biopsiholoških predispozicija) Hentig je stvorio svoju tipologiju žrtava baziranu na fenomenološkom kriterijumu.

Hentigova fenomenološka tipologija obuhvata sledeće kategorije osoba posebno izloženih riziku od viktimizacije: maloletnike, žene, stare, duševno bolesne, imigrante, pripadnike manjina, tupo-normalne, depresivne, lakome na bogatstvo, usamljene, razočarane, željne života, blokirane i dosadne (Hentig, 1948). Ellenberger (1954) je dodao još i nestabilne ličnosti i hvalisavce, paranoike (koji lažno prijavljaju krivična dela i tako se izlažu opasnosti od delikata osvete), neprijatelje sopstvene ličnosti, one kod kojih postoji tzv. Abelov sindrom – osećaj krivice pred drugima zbog sopstvene sreće i uspeha, i one kod kojih postoji slaba želja za životom (spleen). Poslednja tri tipa su označena kao rođene žrtve.

Prema Ellenbergeru (1954), između delinkventa i žrtve postoje recipročni odnosi koje ovaj autor svrstava u tri grupe koje se međusobno ne isključuju: čist *neurotičan odnos*, čista *psihobiološka veza* i *dva komplementarna tipa* kod kojih je jedan negativ drugog i *geno-biološka veza* (recipročna privlačnost na osnovu sličnih naslednih faktora).

Pomenuta tri pojma, naznačena najpre od strane Hentiga i dalje kompletirana od strane Ellenbergera, trebalo je da posluže kao osnova razvijanju novih tipologija žrtve zasnovanih na dinamičkom, interakcionističkom shvatanju delikta. No, kao što će se videti, izgleda da one nisu isle ovim putem, već su se prevashodno bavile stepenom odgovornosti, odnosno krivice, same žrtve.

Mendelsohn-ova i Fattah-ova tipologija

Mendelsohn (1956) je svoju tipologiju žrtava zasnovao na prilično neodređenom i problematičnom kriterijumu: obimu krivice ili greške žrtve. To se obično objašnjava okolnošću da je kao branilac optuženih bio preokupiran nalaženjem olakšavajućih okolnosti vezanih za žrtve koje mogu biti značajne za umanjivanje odgovornosti izvršioca.

Mendelsohn je razlikovao:

- a. *nevinu žrtvu*, kao idealnu, odnosno bez ikakve uloge u kriminalnom ponašanju (npr. dete-žrtva čedomorstva);
- b. *žrtvu sa neznatnom krivicom i žrtvu iz neznanja* (nedozvoljeni pobačaj);
- c. *žrtvu koja je kriva jednako kao i delinkvent odnosno dobrovoljnu žrtvu* (eutanazija);
- d. *žrtvu koja je krivlja od zločinca* (žrtva provokator i žrtva iz nepažnje);
- e. *žrtvu koja simulira i uobraženu žrtvu* (paranoidne osobe, senilne osobe).

Naizgled slična Mendelsohn-ovoј, Fattah-ova tipologija (Fattah, 1967b) se na nijansiraniji način bavi različitim nivoima uticaja žrtve na sopstvenu viktimizaciju, ne svodeći ga samo na njenu odgovornost, odnosno krivicu. Kao takva ona stoji na čvršćim osnovama i pogodna je za empirijska istraživanja i provere.

Tipologija koju je razvio Fattah obuhvata sledeće tipove žrtava:

- a. *žrtva koja ne učestvuje u krivičnom delu* – žrtva koja ničim ne doprinosi izvršenju krivičnog dela, ali i ne pruža nikakav otpor – usled nemoći ili nemogućnosti da shvati njegov značaj (novorođenče, lice u snu i sl.) i *žrtva koja pruža otpor* i teži sprečavanju krivičnog dela;
- b. *latentna ili predisponirana žrtva* – žrtva sa biopsihološkim predispozicijama (deca, stari, gluvi, slepi, nemi, invalidi i sl.), *socijalno predisponirane žrtve* (političari, vozači taksija, blagajnici, stranci i sl.) i *psihološki predisponirane žrtve* (lakome, naivne, glupe, sujeverne i sl.);
- c. *žrtva-provokator* (posredno provokativna ili nepažljiva žrtva i žrtva koja svojim ponašanjem izaziva izvršenje krivičnog dela);
- d. *žrtva koja učestvuje u samom izvršenju krivičnog dela* svojim pasivnim ponašanjem ili aktivnim pomaganjem delinkventu;
- e. *lažna žrtva* – lice koje se predstavlja kao žrtva iako to nije, bilo da to čini u zloj nameri (zbog osvete) ili bez takve namere (paranoidne osobe, mitomani, deca) i *žrtve sopstvenog namernog ili nemernog ponašanja* (žrtve samoubistva, žrtve saobraćajnih nesreća koje su same izazvale svojom nepažnjom).

Tipologije Seelin-a i Wolfgang-a

Većina postojećih tipologija žrtava imala je u vidu samo fizička lica kao žrtve. Seelin i Wolfgang (prema Schneider, 1975) su među retkim koji su svoju tipologiju zasnovali na pojmu žrtve koji obuhvata i pravna lica i šire društvene subjekte. Oni razlikuju individualne žrtve koje su neposredno napadnute krivičnim delom, apersonalne ili kolektivne žrtve (pravna lica), javna dobra i interesu kao žrtve (društveni, moralni i pravni poredak) i žrtve koje to postaju na osnovu svog međusobnog suprotnog delovanja (maltretirani maloletnik koji viktimizira svog tiranina i sl.)

Tipologije žrtava pojedinih vrsta kriminaliteta ili pojedinih grupa žrtava

Pored tipologija koje su imale u vidu žrtve kriminaliteta uopšte, javljaju se i tipologije žrtava pojedinih vrsta kriminaliteta. Tako Schultz (1968), s obzirom na odnos žrtve prema krivičnom delu, razlikuje sledeće tipove žrtava seksualnih delikata: žrtva-napadač, žrtva zavodnica, žrtva koja sarađuje, žrtva koja podstrekava i žrtva koja simulira otpor.

Šeparović (1981) je, oslanjajući se na Mendelsohn-ovu i Fattah-ovu tipologiju, napravio tipologiju žrtava nasilja. Interesantno je da su njome obuhvaćene, između ostalog, i nepoznate žrtve na koje je još Hentig skrenuo pažnju, a koje su od posebnog značaja jer kreiraju tamnu brojku kriminaliteta. Takođe, Šeparović skreće pažnju i na žrtvu pokušanog krivičnog dela koja nije pretrpela planiranu štetu a čije izučavanje je od značaja za prevenciju. Naime, žrtva često lukavošću, spretnošću i sličnim sredstvima uspeva da otkloni dovršenje krivičnog dela pa njeni iskustva mogu biti od koristi i za druge.

Uzimajući za osnovu tipologiju žrtava kriminaliteta uopšte, koju je dao Fattah, i imajući u vidu postojeća saznanja o ženama žrtvama i saznanja do kojih je došla sopstvenim istraživanjem viktimizacije žena, Nikolić-Ristanović (1989) je stvorila tipologiju žena-žrtava kriminaliteta. Dok po shvatanjima prisutnim u ranoj viktimoškoj literaturi (npr. Hentig, Fattah i dr.) žene predstavljaju poseban tip žrtava, u novijoj viktimoškoj literaturi postoji tendencija da se u okviru ove grupe žrtava vrše dalje klasifikacije i ustanovi koje su to žene koje se mogu smatrati posebno ugroženim kriminalitetom.

Polazeći od karakteristika žena žrtava, njihovog odnosa sa izvršiocem i poнашanja u odnosu na izvršioca i viktimizaciju, Nikolić-Ristanović razlikuje sledeće tipove žena-žrtava:

- *latentna ili predisponirana žrtva* ili žena-žrtva sa bio-psihološkim i psihološkim predispozicijama (ženska deca, mlade žene, trudne žene, duševno bolesne, duševno poremećene i duševno zaostale žene, žene naučene na trpljenje, bespomoćne, lakoverne, neodlučne i sl.) i žene na različi-

- te načine socijalno predisponirane viktimizaciji (neudate, udate, žene sa niskim nivoom obrazovanja, studentkinje, domaćice, radnice u uslužnim delatnostima, turistkinje, prostitutke i sl.);
- žene koje postaju žrtve na osnovu svog odnosa sa učiniocem (supruge, ljubavnice, kćerke, komšinice i dr.);
  - žene koje ne stoje ni u kakvom odnosu sa učiniocem (deo žena-žrtava seksualnih delikata);
  - žene koje ne doprinose sopstvenoj viktimizaciji (ženska deca, žene-žrtve učinilaca sa kojima se nisu ranije poznavale);
  - žene koje zahtevaju izvršenje krivičnog dela, na njega pristaju i ili u njegovom izvršenju saraduju (žene žrtve nedozvoljenog prekida trudnoće, ženska deca žrtve obljube od strane punoletnog lica ili vanbračne zajednice sa maloletnim licem i sl.);
  - žena žrtva-provokator;
  - žena žrtva koja se ne ponaša provokativno ali učinilac njen ponašanje tako ocenjuje (žena koja napušta bračnu ili vanbračnu zajednicu zbog maltretiranja od strane učinioca, žena koja odbija zasnivanje ljubavničkog odnosa i sl.)
  - žena žrtva koja ne sprečava svoju viktimizaciju;
  - žena žrtva koja sprečava svoju viktimizaciju (žena koja se suprotstavlja fizičkim otporom, kombinacijom fizičkog i verbalnog otpora i sl.);
  - žena žrtva koja ne prijavljuje krivično delo izvršeno prema njoj;
  - žena žrtva koja prijavljuje krivično delo i biva izložena sekundarnoj viktimizaciji u krivičnom postupku;
  - lažna žrtva – žena koja prijavljuje krivično delo koje prema njoj nije izvršeno, stvara probleme organima krivičnog pravosuđa i izaziva nepoverenje prema stvarnim žrtvama.

Budući da obuhvata širok dijapazon žrtava i nije fokusirana na odgovornost žrtve, kao i da je bazirana na empirijskom istraživanju, ova tipologija može biti dobra osnova za izgradnju programa podrške i prevencije viktimizacije žena.

Novije tipologije žrtava

U novije vreme, pravljenje tipologija je uglavnom povezano sa istraživanjima ponovljene i sekundarne viktimizacije, i uticaja koji na njihovo javljanje imaju strukturalne nejednakosti, odnosno predrasude i sa time povezana diskriminacija i zloupotreba moći. Zaffaroni tako pravi razliku između primarnih i sekundarnih žrtava, pri čemu pod sekundarnim žrtvama podrazumeva žrtve selektivnosti u reagovanju institucija (Zaffaroni, navedeno prema Fernandez i dr., 2011). Slično Zaffaroni-u, Schneider razlikuje žrtve nejednake distribucije društvenih dobara, žrtve ideološke opresije i žrtve nejednakosti u pristupu institucijama (Schneider, 2001). Ova istraživanja se bave dolaženjem do saznanja o tome ko je i

na kojim mestima izložen riziku od ponovljene viktimizacije. Podaci do kojih su došla istraživanja ponovljene viktimizacije pokazuju da za određene pojedince, grupe i oblasti postoji izuzetno visok rizik od ponovljene viktimizacije, posebno nasilnim i imovinskim kriminalitetom. Istraživanja su ukazala na posebnu izloženost žena ponovljenoj viktimizaciji nasiljem u porodici, i to posebno žena iz etnički marginalizovanih grupa (Goodey, 2005). Rezultati istraživanja ponovljene viktimizacije se u svetu koriste u planiranju mera prevencije kriminaliteta koje obuhvataju pojačanu podršku i zaštitu ugroženih osoba, kao i urbanističko planiranje koje smanjuje rizike posebno ugroženih oblasti (Goodey, 2005).

Kao što ističe Goodey, u tesnoj vezi sa ovim je šira tema otkrivanja obrazaca viktimizacije i uzročnih faktora koji utiču na distribuciju (primarne i sekundarne) viktimizacije u društvu, a koji su povezani sa društvenim nejednakostima (na primer, primarnoj i sekundarnoj viktimizaciji u krivičnom postupku posebno su izložene žene, siromašni i pripadnici etnički marginalizovanih grupa). Na žalost, u kojoj meru će razlike u riziku pripadnika različitih društvenih grupa biti uzete u obzir prilikom kreiranja kriminalnih politika u velikoj meri zavisi od interesa dnevne politike (Goodey, 2005).

V. POJAM, OBLICI I PREVENCIJA VIKTIMIZACIJE

Viktimizacija (eng. *victimization*, nem. *victimizierung*, fr. *victimisation*) označava proces putem kojeg se postaje žrtvom, dok se samo stanje kad je neko postao žrtva naziva viktimiziranost, odnosno viktimiziran/a (eng. *victimized*, nem. *victimizirt*, fr. *victimise*). U srpskom jeziku bi joj napribližniji bio izraz stradanje, ali je u viktimološkoj literaturi i javnom govoru odomaćen izraz viktimizacija.

Razlikuju se primarna viktimizacija, reviktimizacija i sekundarna viktimizacija. Pored ove osnovne podele, postoji i podela na jednokratnu i kontinuiranu, kao i na neposrednu i posrednu viktimizaciju.

V.1. PRIMARNA VIKTIMIZACIJA

Primarna viktimizacija podrazumeva postajanje žrtvom izvršenjem određenog kriminalnog ponašanja, ili usled drugog događaja u kome je došlo do ugrožavanja, povređivanja ili smrti nekog lica ili do oštećenja njegove imovine.

Kada je neko povređen ili oštećen kriminalnim ponašanjem govorimo o kriminalnoj viktimizaciji tog lica. Tako, na primer, viktimizacija ubistvom podrazumeva preduzimanje određenih protivpravnih radnji kojima se oduzima život žrtve. Viktimizacija silovanjem podrazumeva primenu sile ili na drugi način vršenje obljube ili sa njom izjednačenog seksualnog čina protivno volji žrtve. Kriminalna viktimizacija se može sastojati i u narušavanju zdravlja ljudi koje je posledica nepreduzimanja mera za zaštitu životne sredine.

Kriminalna viktimizacija se najčešće podudara sa radnjom izvršenja kriminalnog ponašanja jer upravo kroz njeno vršenje osoba ka kojoj je ta radnja usmerena postaje žrtva. Međutim, pored kriminalnog ponašanja, ljudi mogu biti viktimizirani i u neskrivljenim nesrećama (na primer, ako dođe do iznenadnog kvara na automobilu ili mašini u fabrići zbog čega neko bude povređen ili usmrćen), ili u prirodnim katastrofama (na primer, u poplavama ili zemljotresu).

Kada neko ponašanje ili događaj direktno pogoda neku osobu – direktnu žrtvu, govorimo o neposrednoj viktimizaciji, dok povređivanje posredstvom direktnog viktimiziranja druge osobe nazivamo posrednom viktimizacijom. Primer za neposrednu viktimizaciju bilo bi fizičko zlostavljanje deteta, dok bi se u

slučaju da dete prisustvuje maltretiranju majke od strane oca radilo o posrednoj viktimizaciji deteta. Takođe, mučenje zatvorenika je oblik neposredne viktimizacije, dok se drugi zatvorenici, koji to mučenje posmatraju, posredno viktimiziraju.

V.2. REVIKTIMIZACIJA, JEDNOKRATNA, VIŠESTRUKA I KONTINUIRANA VIKTIMIZACIJA

Ukoliko osoba, koja je pretrpela primarnu viktimizaciju, ponovo postane žrtva, govorimo o ponovljenoj viktimizaciji ili reviktimizaciji. Reviktimizacija, na primer, postoji kada žrtva razbojništva nakon nekog vremena bude silovana. Ukoliko pak neko postane žrtva više ponašanja ili događaja istovremeno (na primer, mladić je pretučen i oduzet mu je sat), u pitanju je **višestruka viktimizacija**.

Istraživanja vršena u svetu su ukazala na visok nivo reviktimizacije, kao i da najveći deo ponovljenih viktimizacija trpi relativno mali broj žrtava (Hope, 2018). Podaci dobijeni Međunarodnom anketom o viktimizaciji 2000. godine pokazali su da ponovljena viktimizacija predstavlja 40% ukupno prijavljene viktimizacije za 11 krivičnih dela u 17 razvijenih zemalja obuhvaćenih istraživanjem (Kesteren i dr., 2013). Takođe, podaci dobijeni ovom međunarodnom anketom pokazuju da 46 % viktimizacija seksualnim, i 41% viktimizacija fizičkim nasiljem, predstavljaju ponovljene viktimizacije (Doerner i Lab, 2017). Pri tome, svaka nova viktimizacija dodatno povređuje žrtvu, povećava njen osećaj bespomoćnosti i dalje poveća njene šanse da bude ponovo viktimizirana. Uz to, istraživanja (Croall, 2007) pokazuju da je najveća koncentracija viktimizacija u siromašnim oblastima, kao i da ponovljena viktimizacija stoji u visokoj pozitivnoj korelaciji sa drugim životnim nedaćama (na primer, život u iznajmljenom stanu, puno dece, požar u stanu, i sl.).

U skladu sa napred navedenim su i rezultati istraživanja koja su pokazala da je primarna viktimizacija dobar prediktor buduće viktimizacije. Na primer, osoba koja jednom postane žrtva razbojništva ima devet puta veće šanse da bude ponovo viktimizirana nego osoba koja nije nikada viktimizirana. Za žrtvu seksualnog nasilja te šanse su 35 puta veće. Takođe, istraživanja su pokazala da je za žrtve nasilja u porodici, žrtve provalnih krađa i krađa delova i stvari iz automobila rizik od ponovljene viktimizaciji najveći u kratkom vremenskom periodu nakon viktimizacije (Spalek, 2006).

Kriminalna reviktimizacija je često u tesnoj vezi sa odsustvom odgovarajuće pomoći i podrške žrtvi i nepreduzimanjem drugih mera za prevenciju viktimizacije. Drugim rečima, odgovarajuća zaštita, pomoć i podrška žrtvi nakon prve viktimizacije mogu spriječiti njenu ponovnu viktimizaciju istovrsnim ili različitim ponašanjem ili događajem u budućnosti. Na primer, dete – žrtva nasilja u porodici koje je dobilo odgovarajuću pomoć i zaštitu imaće manje šansi da ponovo postane žrtva nasilja u porodici ili da postane žrtva trgovine decom. Takođe, sprečavanju ponovne viktimizacije može doprineti i preduzimanje određenih

preventivnih mera od strane žrtve i šire zajednice (na primer, stavljanje sigurnosne brave, osvetljavanje dela grada u kome se viktimizacija dogodila, pojačavanje policijskih patrola, procena rizika od ponovljenog nasilja prilikom policijske intervencije, i sl.). Iskustvo viktimizacije može tako biti iskorišćeno konstruktivno za sprečavanje budućih stradanja.

Kada neko postane žrtva u više međusobno nepovezanih događaja, govorimo o više jednokratnih viktimizacija. Ukoliko, pak, između tih događaja postoji veza, radi se o kontinuiranoj viktimizaciji. Na primer, ako neko jednom ili nekoliko puta postane žrtva razbojništva a između tih događaja ne postoji povezanost, radiće se o jednokratnoj viktimizaciji. Ukoliko, pak, devojka u određenom periodu bude više puta silovana, tučena i-ili proganjana od strane istog mladića, ili ukoliko dete bude u određenom vremenskom periodu tučeno ili seksualno zlostavljanu od strane roditelja, reč je o kontinuiranoj viktimizaciji. Na kontinuiranu viktimizaciju su posebno skrenule pažnju feministički orijentisane autorke i to posebno u vezi sa nasiljem nad ženama u porodici (Goodey, 2005). Primeri za kontinuiranu viktimizaciju su i nasilje na radnom mestu, tortura, seksualno ropstvo i sl.

Posledice po žrtvu su posebno izražene kod kontinuirane viktimizacije. To se posebno odnosi na psihičke posledice, s obzirom da dolazi do akumulacije traumatskih efekata, stalnog ometanja procesa oporavka i povećavanja osećaja bespomoćnosti pa time i izloženosti novim viktimizacijama. Ovo, kao što će biti detaljnije pokazano u narednim izlaganjima, treba da bude uzeto u obzir prilikom pružanja pomoći ovim žrtvama, ali i pri izricanju sankcija i drugih mera izvršiocima.

V.3. SEKUNDARNA VIKTIMIZACIJA

Pored primarne, žrtve često trpe i sekundarnu viktimizaciju. **Sekundarna viktimizacija predstavlja pooštravanje primarne viktimizacije kroz negativnu reakciju socijalne sredine i kroz neadekvatnu ili čak pogrešnu reakciju predstavnika organa gonjenja i drugih osoba koje žrtvi treba da pruže pomoći i zaštitu** (Schneider, 1975).

Kada je u pitanju sekundarna viktimizacija od strane državnih organa, razlikuju se direktna i indirektna sekundarna viktimizacija (Preporuka Komiteta ministara Evrope br. R (85) 11).

Pod direktnom sekundarnom viktimizacijom se podrazumeva postupanje na način kojim se žrtva dodatno povređuje. Takva postupanja obuhvataju nesenzitivni tretman i druge oblike neadekvatnog postupanja prema žrtvi, ponovljeno i nesenzitivno ispitivanje, nedovoljnu zaštitu od neprimerenog publiciteta i od zastrašivanja ili osvete, i sl.

Indirektna sekundarna viktimizacija podrazumeva dodatno povređivanje žrtve propuštanjem da se preduzmu određene radnje. Ona obuhvata, na

primer, propuštanje da se žrtva informiše o pravima, o toku postupka i svojoj ulozi u njemu, i o drugim pitanjima, posebno onim koja su važna za njenu bezbednost (na primer, neinformisanje žrtve o izlasku okrivljenog iz pritvora ili zatvora). Tu, takođe, spadaju i teškoće u vezi prava žrtve na kompenzaciju od strane države, problemi u dobijanju naknade štete od učinioca i sl. Osim toga, **indirektna sekundarna viktimizacija može da se manifestuje i u nepružanju pomoći i zaštite žrtvi, kako tokom same viktimizacije tako i nakon nje.**

Za mnoge žrtve samo pojavljivanje pred policijom, javnim tužiocem ili sudom i prepričavanje, pa samim tim i ponovno preživljavanje, traumatičnih događaja, predstavlja veliku neprijatnost i stres. Štaviše, žrtve su suočene sa problemom da se sa krivičnopravnim sistemom sreću kao „nestručni autsajderi“ (Christie, 1977), koji ne poznaju ni zgradu u kojoj se odvija suđenje, a kamoli proces koji se u njoj odvija (Mawby i Walklate, 1994). U tom smislu, situaciju u kojoj se nalazi žrtva koja prijavi krivično delo veoma ilustrativno su opisali Mawby i Walklate:

„Uopšte, kada prijave krivično delo policiji, žrtve uglavnom ne znaju ništa o postupku koji sledi (otkrivanje učinioca i donošenje odluke o njegovom gonjenju). One u pogledu informacija u potpunosti zavise od policije i tužioca, i, kako pokazuju istraživanja, od njih obično dobijaju vrlo malo. Čak i kada je učinilac pronađen, žrtva može ostati neobaveštena sve dok ne bude pozvana da svedoči. Moguće je i da učinilac bude osuđen a da žrtva to ne sazna. Takođe, kada se žrtva pozove da svedoči obično se ne ulaže mnogo napora da se ona informiše o postupku svedočenja...Kada se nađu u sudskoj zgradi, žrtvama može biti teško da shvate šta se događa, gde i kada će se suđenje održati. Mogu se osećati usamljenim i zastrašenim u sredini gde izgleda da nikoga ne zanima njihova dobrobit, a gde se istovremeno obično nalaze u blizini učinioca i njegovih prijatelja i rođaka. I sve to pre traume svedočenja pod zakletvom!“ (Mawby, Walklate, 1994: 129, 130).

Samim tim, odsustvo potrebnih informacija, nereagovanje, odnosno nepružanje pomoći i zaštite, ili neadekvatno reagovanje predstavnika policije, tužilaštva, suda, zdravstvenih ili socijalnih radnika, advokata okrivljenog ili drugih lica, još više pogoršavaju celu situaciju u kojoj se nalazi žrtva. Naknadno povređivanje žrtava i negiranje njihovih prava u krivičnom postupku često je povezano i sa balansiranjem prava žrtava sa pravima okrivljenih. Nažalost, upravo društva koja se nalaze na putu demokratizacije i unapređenja ljudskih prava, imaju tendenciju jednostranog bavljenja ljudskim pravima u krivičnom postupku – ona često preteruju sa jačanjem prava okrivljenih, uz istovremenu nebrigu ili zanemarivanje prava žrtava.⁷²

⁷² U Srbiji se jedan od najdrastičnijih primera odnosi na ograničavanje primene pritvora, odnosno puštanje na slobodu počinilaca teških krivičnih dela, uz istovremeno odsustvo ili sasvim ograničenu primenu mera zaštite i informisanja žrtava.

Kao što je već pomenuto, osobe koje su jednom postale žrtve krivičnog dela izloženije su novim viktinizacijama, odnosno reviktinizaciji. Naime, viktimizacija utiče na smanjivanje njihovog samopoštovanja i povećavanje osećaja krvice i neadekvatnosti, što ih sve skupa čini uplašenim i nesigurnim, pa tako i izloženijim novim viktinizacijama. Upravo stoga je veoma važno stvoriti zakonske i praktične prepostavke za sprečavanje sekundarne viktinizacije i podršku i pomoći žrtvama, kako bi se šanse za ponovnu viktimizaciju maksimalno umanjile.

Neadekvatno reagovanje može imati najrazličitije manifestacije. Istraživanja ukazuju na tipična ponašanja koja uključuju: **okrivljavanje žrtve; stigmatizaciju i odbacivanje; stavljanje na stranu izvršioca; drsko ponašanje, neljubaznost i neprofesionalnost; neverovanje da je bila viktinizirana ili minimiziranje viktinizacije („to nije ništa”, „to je normalno ponašanje”); rodne stereotipe i diskriminaciju marginalnih grupa.⁷³** Sekundarnoj viktinizaciji su posebno izložene one kategorije žrtava koje se, zbog uzrasta, psihofizičkih karakteristika ili prirode viktinizacije kojoj su izložene, smatraju posebno ranjivim (deca, stari, mentalno obolela i hendikepirana lica, žrtve seksualnih delikata, nasilja u porodici, trgovine ljudima i ratnih zločina).

S obzirom da sekundarna viktinizacija koja dolazi od predstavnika državnih organa posebno teško pogađa žrtve, i, takođe, slabi ukupan nivo njihove zaštite i poverenja u sistem, zahtevi pokreta za prava žrtava bili su od samog početka usmereni na preduzimanje određenih mera za njeno redukovanje. Takođe, ključni međunarodni dokumenti koji se bave pravima žrtava sadrže odredbe kojima se od država traži da preduzmu mere koje treba da doprinesu smanjivanju sekundarne viktinizacije žrtava od strane predstavnika krivičnopravnog sistema.

U skladu sa zahtevima sadržanim u međunarodnim dokumentima, u sa-vremenim nacionalnim zakonodavstvima i praksi zaštita žrtava od sekundarne viktinizacije uglavnom se ostvaruju na tri načina i to:

1. putem edukacije policije i drugih profesionalaca koji dolaze u kontakt sa žrtvama;
2. putem reforme zakonodavstva;
3. putem praktičnih mera u cilju podrške žrtvama i olakšavanja njihovog po-ložaja tokom krivičnog postupka.⁷⁴

⁷³ Detaljnije o konkretnim manifestacijama sekundarne viktinizacije žrtava od strane državnih organa videti u Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011. Pomenuta iskustva sekundarne viktinizacije naveli su i studenti FASPER koji su anketirani o ličnom iskustvu viktinizacije, u okviru nastave na izbornom predmetu Viktimologija u periodu 2008-2015. godina. Za sekundarnu viktinizaciju crnaca i etničkih manjina videti: Francis, 2007.

⁷⁴ O zahtevima sadržanim u međunarodnim dokumentima, kao i o različitim načinima preve-niranja sekundarne viktinizacije videti više u odgovarajućim delovima ove knjige.

V.3.1. Okriviljavanje žrtve kao oblik sekundarne viktimizacije⁷⁵

Okriviljavanje žrtve je veoma rasprostranjen oblik reagovanja na najrazličitije oblike viktimizacije koji se dešavaju u svakodnevnom životu. Uopšteno posmatrano, okriviljavanje žrtve je najčešća prva reakcija ljudi, kako na kriminalitet tako i na druge oblike ponašanja kojima su povređene druge osobe. To nije tako neobično ako se zna da upravo takvo reagovanje obezbeđuje „prost, praktičan, specifičan i direktni odgovor na pitanja tipa „zašto se to dogodilo?“ i „zašto se to desilo njemu a meni nije?“, jer je naglasak osobe koja okriviljava žrtvu na rekonstrukciji događaja koji je vodio ka zločinu. Takav pristup nudi i odgovor na večno pitanje tipa „zašta se loše stvari dešavaju naizugled dobrim ljudima“. Najzad, to je nešto što „lako ulazi u uši“ jer predstavlja uobičajeno opravdanje izvršilaca, koje je posebno naglašeno i uvećano u odbranama njihovih branilaca u krivičnom postupku (Karmen, 1989: 121), čije izjave, na žalost, često imaju veći odjek u javnosti od apela zastupnika prava žrtava.

Proces okriviljavanja žrtve se obično odvija kroz proces koji ima tri faze. Najpre, okriviljivač žrtve polazi od prepostavke da nešto nije u redu sa žrtvom: ona se, dakle, svojim stavovima ili ponašanjima značajno razlikuje od ljudi koji nisu viktimizirani. Drugo, okriviljivač smatra da su te prepostavljene razlike izvor žrtvine nesreće („da je kao svi drugi ljudi to mu/joj se ne bi desilo“). Treće i poslednje, „okriviljivač tvrdi da, ukoliko žrtva želi da izbegne dalju patnju, ona mora promeniti mišljenje ili ponašanje“ (Karmen, 1989: 121).

Da bi se zločin učinio prihvatljivim u očima javnosti, a povreda koja je učinjena žrtvi legitimnom, potrebno je ocrniti žrtvu. Upravo stoga, okriviljavanje žrtve predstavlja centralni element procesa desenzitivizacije javnosti. U tom smislu, mediji, kao prenosioци poruka izvršilaca zločina i njihovih ideooloških i pravnih zastupnika, imaju važnu ulogu. Primer koji predstavlja savršenu ilustraciju ovog procesa jeste prikazivanje pripadnika drugih naroda od strane medija i političara u zemljama bivše Jugoslavije isključivo kao izvršilaca monstruoznih zločina, čime je izgrađena tolerantnost javnog mnjenja na vršenje zločina prema njima.

Kako je dobro uočio Fattah, „najokrutniji zločini i divljaštva postaju mogući kada se žrtva vidi kao bezvredno biće lišeno ljudskosti, kao pogodna meta za pražnjenje neprijateljstva i agresije ili kao autsajder koji zaslužuje loš tretman“ (Fattah, citirano prema Karmen, 1989: 122). Često se čuje da su žrtve „dobile ono što su tražile“, „da su i same kriminalci,“ ili se umanjuje ili potpuno poriče da su viktimizirane. Na primer, smatra se: da je žrtva pristala na seksualni odnos, dakle nije silovana; pretučena supruga je kriva jer nije bila dobra domaćica i

⁷⁵ Ovaj odeljak je preuzet i adaptiran za potrebe ove knjige iz teksta Nikolić-Ristanović, V. (2004) „Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krivični postupak protiv optuženih za ubistvo premijera Srbije dr Zorana Đindjića“, *Temida*, 1, str. 11-17.

„ima dugačak jezik“; ubijena osoba je samo dobila ono što je tražila jer je i sama umešana u kriminal i sl. Okriviljavanje žrtava postoji i kod kriminaliteta belog okovratnika, posebno kod korporativnog. Na primer, radnici koji su povređeni zbog nepreduzimanja mera zaštite na radu se okriviljavaju da nisu poštivali mere bezbednosti, žene se krive zbog posledica kozmetičkih operacija, a potrošači jer nisu bili dovoljno obazrivi pa su prevareni (Croall, 2007).

U slučajevima sekundarne viktimizacije žrtava rodno baziranog nasilja, i to pre svega kod seksualnog nasilja i nasilja u porodici, ali i u slučajevima organizovanog kriminaliteta, često značajnu ulogu igraju stereotipi. U prvom slučaju, okriviljavanje žrtve je vezano za rodne stereotipe i predrasude, dok se u drugom slučaju okriviljavanje žrtve bazira na okolnosti da je i ona sama deo kriminalne strukture. Ovo poslednje je posebno evidentno u odnosu javnosti prema žrtvama obračuna kriminalnih grupa, kojima jedva da se uopšte priznaje status žrtve. Uz to, rasprostranjen je i mit da nema nevinih žrtava organizovanog kriminala, odnosno da od pripadnika organizovanog kriminaliteta stradaju samo oni koji mu pripadaju. Najzad, kada su u pitanju žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksplotacije, okriviljavanje proističe iz kombinacije rodnih stereotipa i kriminalizacije žena zbog učešća u prostituciji, odnosno stigmatizacije koja je sa njom povezana.

Okriviljavanje žrtve je posebno značajna strategija okriviljenih i njihovih branilaca. No, pored okriviljenih, njihovih branilaca i medija, i drugi akteri krivičnopopravnog sistema na različite načine doprinose okriviljavanju žrtve. Okriviljavanje žrtve posebno dolazi do izražaja u sumnjama vezanim za istinitost prijave i verodostojnost svedočenja, i posebno je izraženo prilikom ispitivanja od strane policije i istražnog sudije.

Jedan od najopasnijih argumenata okriviljivača žrtava koriste ljudi koji tvrde da imaju na umu dobro i interes žrtava. Tako su, na primer, socijalni radnici, sveštenici, lekari, psiholozi i drugi stručnjaci koji su zaduženi za pomoći žrtvama često među prvima koji okriviljavaju žrtvu. Na taj način, okriviljivači žrtve „uspevaju da pomire sopstvene interese sa potrebom da budu humani“ (Karmen, 1989: 122). Umesto da kritikuju sistem, oni biraju lagodniju poziciju kritičara pojedinca-žrtve.

Okriviljavanje žrtve ima veoma ozbiljne posledice u smislu produbljavanja posledica primarne viktimizacije, kroz snižavanje nivoa samopoštovanja i osećanja bazične sigurnosti žrtve. S obzirom da okriviljavanje dolazi, kako od strane neposredne okoline žrtve, tako i od strane državnih organa, od kojih žrtva, s pravom, očekuje zaštitu (policija, sud), žrtva se oseća izgubljenom i dezorijentisanom. Podrška koju joj pružaju organizacije za zaštitu žrtava može stoga delovati kao jedina kap solidarnosti u moru nepoverenja i negiranja. No, iako nije retkost da i najbliža okolina okriviljava žrtvu, u situaciji kada bliska lica imaju razumevanje za žrtvu i njene patnje, okriviljavanje žrtve od strane šireg društva i predstavnika krivičnopopravnog sistema teško pogoda i njih. U tom smislu, okriv-

Ijavanje žrtve kao oblik sekundarne viktimizacije pogađa ne samo neposrednu žrtvu već i njoj bliska lica, odnosno posredne žrtve.

Sekundarna viktimizacija posrednih žrtava posebno dolazi do izražaja onda kada neposredna žrtva nije živa. Osobe bliske ubijenom obično ostaju izolovane i žive u sopstvenom „privatnom paklu“, viktimizirane kako samim ubistvom drage osobe tako i društvenim odgovorom na njega. U toj situaciji, porodici posebno teško pada neminovno uključivanje krivičnopravnog sistema i medija, do čega dolazi odmah i koje čine smrt javnim događajem. Kada se pokrene krivični postupak, članovi porodice ubijenog su primorani da se suoče sa procesom u kome je sva pažnja usmerena na očuvanje prava okrivljenog, a gotovo nikakva na prava žrtve i članova njene porodice. Na članove porodice žrtve нико ne obraća pažnju i oni imaju osećaj da nemaju nikakvog udela u događaju koji je za njih tako važan. Oni se osećaju posebno viktimiziranim onda kada se karakter i ponašanje žrtve predstavlja u lošem svetlu, pri čemu ne postoji nikakva mogućnost da se šteta nadoknadi. Sve skupa to znači da ubistvo ostavlja porodicu izolovanom i viktimiziranjom nego u slučaju normalne smrти, jer je normalni proces žaljenja prekinut, pa tako i produžen i pojačan (Victim Support Training, 1991).

U tesnoj vezi sa okrivljavanjem žrtve je diskriminacija i hijerarhija žrtava. Prema Fattah-u, ono što određuje da li je žrtva, ili određena grupa žrtava vredna (nevina, dobra, „idealna žrtva“) ili ne (kriva, loša) jeste najčešće ideološka ili vrednosna razlika na kojoj je bazirana odluka da se jednoj žrtvi prizna ili ne prizna svojstvo žrtve (Fattah, 2000b).

V.4. PREVENCIJA VIKTIMIZACIJE

Zaštita prava žrtava i prevencija viktimizacije inkorporirani su na različite načine u različite strategije prevencije kriminaliteta, bazirane na uklanjanju kako individualnih tako i društvenih uzroka kriminaliteta. Te strategije prevencije obuhvataju četiri grupe mera:

1. Strategije u čijem centru je učinilac;
2. Strategije u čijem centru je žrtva;
3. Strategije u čijem centru je neposredno okruženje (situaciona prevencija);
4. Programi društvene prevencije kriminaliteta koji se sprovode na nivou lokalne zajednice (Walklate, 2001).

U viktimološkoj literaturi govori se o prevenciji viktimizacije koja podrazumeva aktivnosti koje imaju za cilj smanjivanje rizika viktimizacije. Za viktimologiju su od posebnog značaja strategije u čijem centru je žrtva, ali i one koje se odnose na situacionu i društvenu prevenciju viktimizacije, pa će stoga o njima biti više reči u narednim izlaganjima.

V.4.1. Strategije u čijem centru je žrtva

Kada su u pitanju strategije prevencije u čijem centru je žrtva razlikuju se dve ključne grupe mera: **strategije izbegavanja viktimizacije i taktike upravljanja rizicima.**

Strategije izbegavanja podrazumevaju radnje koje ljudi preduzimaju sa ciljem da ograniče svoju ličnu izloženost opasnim osobama i opasnim situacijama (na primer, putem ostajanja kod kuće noću, izbegavanja kontakata sa određenim osobama ili neposećivanja mesta koje smatraju rizičnim).

Taktike upravljanja rizicima se odnose na smanjivanje opasnosti od povredjivanja u situaciji kada se ljudi, zbog aktivnosti koje obavljaju, suoče sa izloženošću riziku. Za razliku od prethodne grupe mera, ove mere ne zahtevaju ograničavanje svakodnevnih aktivnosti ljudi. Neki od primera bi mogli da budu biranje osvetljenih ulica u kojima ima ljudi, kao i korišćenje ličnih zaštitnih uređaja (alarm, mobilni telefon sa odgovarajućom aplikacijom, pas čuvar i sl.) ili kretanje u društvu kada se boravi na mestu, odnosno u vreme koji su skopčani sa povećanim rizikom od viktimizacije.

Ove mere mogu biti od posebnog značaja za žrtve kontinuirane viktimizacije. Tako, na primer, pošto je partnersko nasilje obično dugotrajan problem, kratkoročne mere prevencije nisu dovoljne. Upravo stoga, u Engleskoj (Farell, navedeno prema Wemmers, 2003) je kreirana čitava serija mera, među kojima su posebno značajne sledeće:

1. Alarm koji nosi žrtva: nakon prijave nasilja, policija pozajmljuje žrtvi alarm koji je u vezi sa policijskom stanicom
2. Kompjuter sa bazom podataka o svim slučajevima nasilja u porodici koji su se desili u regionu koji određena policijska stanica pokriva.

Svaki put kada žrtva nasilja pozove policiju, na ekranu kompjutera se pojavi dosije žrtve: adresa, drugi pozivi, itd. Tu informaciju dobija policajac koji treba da odgovori na poziv. Alarm se daje žrtvi koja ispunjava makar jedan od sledećih kriterijuma:

- Određena joj je zaštitna mera
- Ima preporuku policajca koji je odgovorio na njen poslednji poziv
- Upućena je od strane druge institucije ili organizacije
- Ima istoriju nasilnih viktimizacija koje su već registrovane u policijskom sistemu.

Ukoliko, na primer, nasilnik prekrši meru zabrane približavanja žrtvi, žrtva treba da pritisne dugme na alarmu i policija će za nekoliko minuta biti na licu mesta. Štaviše, istovremeno će socijalna radnica, specijalizovana za prevenciju nasilja u porodici, ponuditi psihosocijalnu podršku žrtvi. Iako alarm ne može da reši problem, on omogućava brzu reakciju. Slični programi postoje i u Kanadi,

Republici Irskoj, Portugalu, Holandiji i drugim zemljama. Lični alarmi su prvo korišćeni za prevenciju seksualnog a zatim i nasilja u porodici, a danas ih u nekim zemljama, poput Engleske, policija preporučuje i ženama i muškarcima za sprečavanje različitih vrsta napada.⁷⁶

Slučaj iz Engleske

Lucy je dve godine bila žrtva ekstremnog fizičkog, psihičkog i ekonomskog nasilja od strane svog partnera. Nakon što se ohrabrla da pozove policiju, dobila je lični alarm. Bila je suviše uplašena da podnese krivičnu prijavu, pa je nasilnik pušten na slobodu i vratio se kući. Iako joj je pretio smrću ako ikada upotrebi alarm, Lucy je skupila hrabrost da pritisne dugme i pozove pomoć. To je bio trenutak koji joj je promenio život. Za nekoliko minuta policija je spasila Lucy i odvela nasilnika, koji je proveo šest meseci u privatoru a zatim osuđen na 18 meseci uslovno, uz zaštitni nadzor. Lucy je sada na putu oporavka nakon što joj je sigurna kuća za žrtve nasilja pomogla da povrati snagu.⁷⁷

Prevencija provalne krađe

Policija u Engleskoj koristi alarme za žrtve provalnih krađa, tako što ih pozajmljuje žrtvama neposredno nakon viktimizacije. Žrtve nose alarne dva meseca, u kom periodu se smatra da je rizik od ponovne viktimizacije najizraženiji. Nakon toga ih vraćaju policiji. Smatra se da je to efikasan način osiguravanja bezbednosti žrtava, uz racionalno korišćenje skupe opreme (Farrell, navedeno prema Wemmers, 2003).

Pitanja:

1. Koje vrste strategija prevencije viktimizacije prepoznajete u navedenim primerima?
2. Koje još mere prevencije je potrebno preduzeti u navedenim situacijama?

V.4.2. Situaciona prevencija

Kada je u pitanju situaciona prevencija, od posebnog značaja je prevencija putem sredinskog dizajna (Karmen, 1989). Ovaj oblik prevencije viktimizacije se odnosi na kreiranje „odbrambenog prostora“ putem otežavanja pristupa cilju, odnosno žrtvi (na primer, postavljanje rešetaka na prozore ili sigurnosnih brava i vrata), kao i obezbeđenje stalnog nadzora (nadzor od strane suseda; čuvar ili video nadzor), osvetljavanje mračnih ulica, zaključavanje parkova noću i sl. Mere smanjenja rizika mogu da budu individualne ili kolektivne, odnosno privatne i javne.

⁷⁶ <http://www.eightriverssecurity.co.uk/personal-alarms-advice/>, pristupljeno 28.5.2018.

⁷⁷ <https://skyguard.co.uk/the-importance-of-personal-alarms-for-domestic-violence-victims/>, pristupljeno 28.5.2018.

V.4.3. Društvena prevencija

U okviru društvene prevencije viktimizacije akcenat se stavlja na osnaživanje građana (žrtava i potencijalnih žrtava), na jačanje međusobne solidarnosti i širenje odgovornosti zajednice za bavljenje viktimizacijom i strahom od kriminaliteta. Ovo poslednje posebno podrazumeva reprezentativno učešće članova zajednice u realizaciji programa prevencije uopšte, i u radu službi za pomoć žrtvama, posebno, kao i sveukupnu demokratizaciju odnosa građana i države.

Službe za podršku i pomoć žrtvama imaju posebno značajnu ulogu u prevenciji viktimizacije i, kao takve, imaju ključnu ulogu u strategijama prevencije kriminaliteta u čijem centru je žrtva. One su posebno dobole na značaju sa stavljanjem naglaska na prevenciju odozdo na gore, odnosno na programe prevencije na nivou lokalne zajednice, koji podrazumevaju široko uključivanje volonterskih organizacija i intenziviranje saradnje različitih segmenata društva na prevenciji kriminaliteta. Upravo stoga, razmatranje uloge službi za pomoć i podršku žrtvama u prevenciji viktimizacije i uopšte kriminaliteta, od posebnog je značaja za zemlje koje, poput naše, prolaze kroz tranziciju iz autoritarnog u demokratski društveni sistem. Važan potencijal u tom pogledu, pored specijalizovanih službi za pomoć pojedinim kategorijama žrtava, predstavljaju opšte službe za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta, čiji doprinos prepoznavanju žrtava kriminaliteta i njihovih specifičnih potreba je nesumnjiv (Walklate, 2001).

Službe za žrtve u značajnoj meri doprinose prevenciji viktimizacije preko saveta i praktične pomoći u pogledu umanjivanja individualnih i situacionih rizika viktimizacije. Njihova podrška, u zavisnosti od toga na kom teorijskom pristupu je zasnovana, sastoji se u upućivanju žrtava na izbegavanje situacija u kojima mogu biti viktimirane, ili u osnaživanju žrtava da i bez izbegavanja rizičnih aktivnosti ili mesta mogu izbeći viktimizaciju (Walklate, 2001). Pri tome, podrška žrtvama (aktuuelnim i potencijalnim) predstavlja važan faktor prevencije kako primarne, tako i sekundarne i ponovljene viktimizacije. Postupanje sa žrtvama na primeren način, adekvatna informisanost o pravima, načinima postupanja u slučaju viktimizacije i mogućnostima za njeno izbegavanje bez ograničavanja normalnih aktivnosti, kao i emocionalna podrška, predstavljaju garanciju za zaštitu i osnaživanje žrtava kao jedan od važnih faktora prevencije buduće viktimizacije (Nikolić-Ristanović, 2003a).

Ipak, kako ističu neki autori (Winkel, navedeno prema Wemmers, 2003), kada je u pitanju sprečavanje ponovljene viktimizacije, ključnu ulogu u informisanju i zaštiti žrtava od nove viktimizacije, neposredno po prijavljivanju viktimizacije, bi trebalo da ima policija. Naime, rizik od nove viktimizacije najveći je neposredno nakon prve viktimizacije, pa stoga efikasne mere prevencije treba da budu preduzete tokom prva 24 časa nakon viktimizacije. Sa protokom vremena, rizik od ponovljene viktimizacije se smanjuje pa tako i potreba za merama prevencije.

Međutim, istraživanja pokazuju da je važno ne samo da žrtva odmah dobije potrebne informacije o prevenciji, već je bitan i način na koji joj se te informacije daju. Potrebno je voditi računa da se žrtvi ukaže na to što može da uradi da bi izbegla ponovnu viktimizaciju, bez okriviljavanja i plašenja onim što bi moglo da joj se dogodi. Na primer, žrtve provalne krađe mogu biti prestrašene ako im se kaže da će njihov rizik od ponovne viktimizacije biti povećan ako ne slede date savete. Mnogo je primerenije reći da mogu da smanje rizik ako preduzmu određene mere, kao što je, na primer, promena brave (Wemmers, 2003). Kako ističe Wemmers (2003), iako je viktimizacija sama po sebi rizik za ponovnu viktimizaciju, nema potrebe da se preteruje sa isticanjem toga, jer istraživanja ipak pokazuju da većina žrtava ne pretrpi više od jedne viktimizacije.

Pitanja i zadaci:

1. Koje mere prevencije viktimizacije preduzimate Vi lično i osobe koje poznajete?
2. Da li Vam je poznato koje situacione i društvene mere prevencije viktimizacije se preduzimaju u sredini u kojoj živate? Ukoliko Vam nije poznato, probajte da saznate da li i šta od toga postoji, i kako funkcioniše?

VI. RIZIK VIKTIMIZACIJE I VIKTIMOGENI FAKTORI

Svako lice je, u većoj ili manjoj meri, izloženo opasnosti da postane žrtva. Ta opasnost jeste rizik viktimizacije određenog subjekta. Rizik viktimizacije je rezultanta delovanja određenih unutrašnjih i spoljnih faktora i predispozicija i kao takav nije podjednako rasprostranjen u populaciji. Stepen rizika viktimizacije povećava se ili smanjuje u zavisnosti od postojanja ili odsustva, odnosno veće ili manje količine tih predispozicija, odnosno faktora. Učenje o riziku viktimizacije u dosadašnjem razvoju viktimalogije razvijeno je uglavnom vezano za žrtve kriminaliteta, pa će u daljim izlaganjima na ovu temu biti reči uglavnom o ovom tipu žrtava. Međutim, smatram da nema razloga da se ova znanja ne prošire i na druge žrtve, pri čemu ih svakako treba nadograditi rezultatima istraživanja viktimogenih faktora i rizika vezano za druge oblike stradanja.

Vezano za utvrđivanje rizika viktimizacije, treba praviti razliku između **apsolutne i potencijalne izloženosti viktimizaciji** (Gottfredson, 1981). Apsolutna izloženost sastoji se od karakteristika ličnosti, predmeta, vremena ili prostora koji su logički nužni za nastupanje određene viktimizacije. Bez elemenata apsolutne izloženosti viktimizujuće ponašanje ili događaj ne bi mogli biti realizovani. Rizik od krađe automobila, na primer, nije uopšte postojao u 18. veku, jer nije bilo automobila. Slična situacija do nedavno je postojala vezano za rizik viktimizacije od kompjuterskog kriminaliteta, s obzirom da su kompjuteri počeli da se koriste tek u drugoj polovini 20. veka. U današnje vreme, takođe, osoba koja ne posedeju automobil ili ne koristi kompjuter i pametni mobilni telefon, nije uopšte u riziku da postane žrtva krađe automobila, odnosno kompjuterske prevare ili drugih štetnih radnji u sajber prostoru.

Rizik viktimizacije određuje se uzimanjem za osnovu upravo broja apsolutno izloženih subjekata, jer potencijalna izloženost zahteva prethodno postojanje apsolutne izloženosti. Drugim rečima, ukoliko želimo da istražimo koliki rizik postoji za građane jedne zemlje da postanu žrtve nekog ponašanja, da bi došli do validnih podatka potrebno je da najpre identifikujemo osobe kod kojih postoji apsolutni rizik – osobe koje mogu da budu žrtve određenog ponašanja ili događaja. Tako, na primer, ukoliko želimo da dođemo do saznanja o tome kolika je potencijalna izloženost dece nasilju od strane braće i sestara, u uzorak ćemo uključiti samo decu koja imaju braću i sestre (jer samo kod njih postoji logički nužan uslov za postojanje ovog oblika nasilja).

Utvrđivanje potencijalne izloženosti je veoma značajno za utvrđivanje rasprostranjenosti viktimizacije, njeno objašnjenje i prevenciju. Procena potencijalne izloženosti se zasniva na istraživanju stope viktimizacije u pojedinim zemljama ili manjim geografskim celinama, i njene rasporedenosti na različite grupe ljudi, odnosno pojedince. **Pod stopom (kriminalne) viktimizacije podrazumeva se procena broja osoba povređenih kriminalnim ponašanjem u toku određenog vremenskog perioda (obično jedna ili pet godina), na sto, hiljadu ili sto hiljada stanovnika** (Karmen, 1989; Goodey, 2005). Ove procene se najčešće baziraju na broju žrtava identifikovanih anketama o viktimizaciji koje se sprovode na reprezentativnom uzorku, a zatim se njihovi rezultati generalizuju na celu populaciju (Karmen, 1989).

Sparks i dr. (navedeno prema Goodey, 2005) razlikuju **incidencu i prevalencu viktimizacije**. **Incidenca viktimizacije se odnosi na broj viktimizacija u okviru određenog uzorka ljudi ili domaćinstava (100, 1000, 10 000) i ukazuje na prosečan rizik za populaciju u celini**. O incidenci, npr. govori podatak da se u jednoj zemlji godišnje dogodi 450 viktimizacija teškom krađom na 10 000 stanovnika. Iako dobar pokazatelj prosečne ugroženosti stanovništva u celini, incidencija ne daje sliku razlike u ugroženosti različitih delova populacije s obzirom na razlike u izloženosti ponovljenoj viktimizaciji.

Upravo stoga se za dobijanje preciznije slike o rizicima od viktimizacije izračunava **prevalenca viktimizacije**, koja se odnosi na **procenat stanovnika ili domaćinstava koji su u određenom periodu bili viktimizirani jedan ili više puta**. Istraživanja ove vrste ujedno daju i podatke o razlikama u ukupnoj pretrpljenoj viktimizaciji različitih grupa, vezano za pol, uzrast i druga svojstva. Sparks i dr. su ukazali na činjenicu da viktimizacija posebno pogarda pojedine delove stanovništva, koji nose najveći teret ponovljene viktimizacije (navedeno prema Goodey, 2005). O prevalenci, na primer, govori podatak da je skoro 16% stanovnika OECD zemalja tokom 2004. i 2005. godine bilo žrtva konvencionalnog kriminaliteta, pri čemu je taj procenat bio iznad 20% u Velikoj Britaniji, Irskoj i Novom Zelandu, a ispod 10% u Mađarskoj, Japanu i Španiji (OECD, 2009). Takođe, podaci dobijeni Međunarodnom anketom o viktimizaciji pokazuju da su muškarci više izloženi riziku da postanu žrtve razbojništva i ubistva, dok je za žene veći rizik od seksualnog nasilja i nasilja u porodici. Uočeno je i da su u Evropi i Severnoj Americi najčešće žrtve nasilja muškarci, dok su u Africi, Južnoj i Centralnoj Americi i Aziji žene te kojima preti veći rizik od svih oblika nasilja (van Dijk, 2008).

Istraživanja su, dakle, pokazala da različita lica, ali i ista lica u različitim situacijama i na različitim mestima, u različitoj meri postaju žrtve pojedinih delikata. Izgleda veoma osnovano tvrdjenje, koje je još 1970-tih godina izneo Fattah (1970), da rizici viktimizacije podležu određenim pravilnostima čije utvrđivanje predstavlja važan zadatak viktimologije.

Rizik viktimizacije zavisi od većeg ili manjeg prisustva viktimogenih faktora, odnosno svojstava i okolnosti koje utiču na to da neko postane žrtva. Viktimogeni faktori obuhvataju svojstva nekog lica, njegovu pripadnost određenim društvenim grupama i ukupni društveni položaj (viktimogene predispozicije), kao i sveukupnost njegovog ponašanja i odnosa sa drugim licima.

Svojstva nekog lica, iako značajan faktor rizika, često nisu dovoljna da do viktimizacije zaista dođe. Odnosi i ponašanja neke osobe, posebno njihova dinamika vezana za međusobne interakcije i komunikaciju sa drugim ljudima, ali i njihovo odsustvo, mogu takođe uticati na rizik viktimizacije.

Interakcije i ponašanja mogu biti indiferentni sklonosti viktimizaciji, mogu je pojačavati ili slabiti. U prvom slučaju ima najviše mesta slučajnom sticaju okolnosti i uticaju viktimogenih predispozicija. U drugom, kada ponašanje žrtve pojačava njenu sklonost viktimizaciji govorimo o doprinosećem ponašanju žrtve u odnosu na sopstvenu viktimizaciju. I u trećem slučaju, kada se žrtva, u granicama svojih mogućnosti, napreže da izbegne ili spreči svoju viktimizaciju govorimo o sprečavajućem, odnosno preventivnom, ponašanju žrtve.

Međutim, da bi potencijalna žrtva preduzela potrebne mere za smanjenje svog rizika viktimizacije potrebno je da bude svesna opasnosti i načina na koji je može izbeći ili savladati, kao i da ima odgovarajuću institucionalnu i društvenu podršku, koju će znati da koristi. Upravo znanja te vrste treba da joj pruži viktimologija. Uz to, društveni položaj žrtve (na primer, nizak društveno-ekonomski položaj i pripadnost marginalnim grupama) može biti takav da joj one-mogućava pristup merama prevencije i zaštite. Upravo stoga, u proučavanju rizika viktimizacije i izgradnji mera prevencije neophodno je imati u vidu i uticaj strukturalnih viktimogenih faktora (Croall, 2007).

VI.1. VIKTIMOGENE PREDISPOZICIJE I NJIHOV UTICAJ NA VIKTIMIZACIJU

Viktimogena predispozicija je pojам koji je veoma rano našao svoje mesto u viktimološkoj literaturi. Pod viktimogenim predispozicijama podrazumevaju se karakteristične crte ili posebne osobine i okolnosti koje čine da određeni subjekt, bilo stalno bilo povremeno bude ranjiviji ili manje zaštićen od drugih, pa samim tim podložniji da postane žrtva određenog kriminalnog ponašanja ili određenog tipa kriminaliteta (Fattah, 1971). Začetnici viktimologije, Hentig i Ellenberger, smatrali su da subjekt koji poseduje jednu ili više viktimogenih predispozicija predstavlja potencijalnu, odnosno latentnu žrtvu kriminaliteta (eng. *potential victim*; fr. *la victime latente*). U novijoj viktimološkoj literaturi pojам viktimogene predispozicije retko se koristi. Umesto njega koriste se termini vulnerabilnost, podložnost viktimizaciji, ranjivost i sl. U ovoj knjizi koristi se termin

viktimogene predispozicije prvenstveno jer nam se čini jezički jednostavnijim i lakšim za operacionalizaciju, kao i za povezivanje sa drugim faktorima koji utiču da osoba koja se smatra ranjivom zaista postane žrtva. Na ovaj način može se napraviti jasnija razlika između ranjivosti kao potencijala za viktimizaciju, i stvarne izloženosti određenih osoba viktimizaciji.⁷⁸

Poznavanje viktimogenih predispozicija od posebnog je značaja za prevenciju viktimizacije. Saznanja o njima treba da omoguće otkrivanje potencijalnih žrtava i razvijanje metoda efikasnog predviđanja stepena i prirode rizika ili viktimoške opasnosti za pojedine kategorije ljudi, za određene društvene grupe, pravna lica ili šire društvene zajednice. Na njihovom poznavanju trebalo bi da budu zasnovana i sredstva individualne i opšte zaštite, odnosno prevencije, pomoću kojih bi se rizik viktimizacije sveo na najmanju meru.

Viktimogene predispozicije mogu biti klasifikovane na različite načine, tj. po raznim kriterijumima. Prema poreklu se mogu razlikovati **urođene i stečene** predispozicije. **Urođene** predispozicije su biološke i fizičke karakteristike koje postoje od rođenja (na primer, pol, mentalna zaostalost, gluvonemost). **Stečene** predispozicije su one koje se stiču tokom života – psihološke i socijalne (na primer, zanimanje, lakomost, naivnost).

Prema vremenskom periodu u kojem je neko, s obzirom na određena svojstva, predisponiran da postane žrtva razlikuju se **stalne, privremene i prolazne predispozicije**. **Stalne** su one viktimogene predispozicije koje neko lice izlažu riziku viktimizacije u toku celog života. Takve su sve urođene predispozicije. **Privremene** predispozicije su one koje izlažu neko lice riziku viktimizacije samo određeno vreme (na primer, uzrast, zanimanje). **Prolazne** viktimogene predispozicije traju samo određeno kratko vreme. Takve predispozicije su npr. stanje pijanstva i bolest.

Takođe, moguće je klasifikovati viktimogene predipozicije prema njihovoj prirodi. Ova klasifikacija, budući najjednostavnija i najpogodnija za analizu pretežno je usvojena u viktimalogiji (Ellenberger, 1954; Fattah, 1971; Šeparović, 1981). Međutim, i u okviru klasifikacija zasnovanih na ovom kriterijumu ima razlika. Ellenberger, na primer, razlikuje **posebne i opšte** predispozicije (Ellenberger, 1954). U **posebne** predispozicije ulaze pojedinačne biološke, psihološke i socijalne predispozicije, od kojih svaka pojedina predispozicija utiče na specifičnu viktimizaciju osobe koja je poseduje. **Opšte** predispozicije podrazumevaju postojanje više osobina koje deluju tako što formiraju „rođenu žrtvu”, ili „žrtvu recidivistu”, odnosno osobu koja biva više puta viktimirana. U okviru ove poslednje grupe, kao što je već pomenuto u izlaganjima o njegovoj tipologiji žrtava, Ellenberger je razlikovao mazohizam i druge oblike autonepriateljstva, nedosta-

⁷⁸ O problemima vezanim za upotrebu termina ranjivost (eng. *vulnerability*) i (stvarna) izloženost viktimizaciji (eng. *proneness*) videti: Fattah (2014)

tak volje za životom (spleen) i „Abelov sindrom”. Ellenberger je smatrao da ove karakteristike predodređuju određeno lice da stalno postaje žrtva.

Koncept rođene žrtve je izložen opravданoj kritici najpre od Pinatela a zatim i od strane Fattah-a i drugih autora. Pinatel (1963) je s pravom ukazivao na opasnost od ovakvih analogija sa Lombrozovim konceptom rođenog zločinca, koji je i sam odbačen od strane kriminologa kao proizvoljan i nenaučan. Zato Pinatel smatra da se može govoriti jedino o potencijalnoj žrtvi, imajući u vidu manje ili veće mogućnosti za postajanje žrtvom koje takođe moraju biti utvrđene na osnovu konkretnih empirijskih istraživanja.

Klasifikujući viktimogene predispozicije i uzimajući kao kriterijum njihovu prirodu, Fattah (1971) je razlikovao **bio-psihološke, socijalne i psihološke predispozicije**. Šeparović je ovakvoj klasifikaciji dodao još i **situacione** predispozicije, što je u skladu sa pažnjom koja se u novijem razvoju viktimologije poklanja viktimogenim situacijama kao socijalnim situacijama koje pogoduju izvršenju kriminalnog ponašanja (Schneider, 1975). Šeparovićeva klasifikacija viktimogenih predispozicija, dakle, obuhvata: *lične predispozicije* (biološke i psihološke), *društvene* (zanimanje, društveni položaj, imovno stanje i sl.) i *situacione* (konfliktne situacije, vreme, mesto) (Šeparović, 1973). Takva klasifikacija nam se ujedno čini i najpogodnijom, s obzirom na to da se viktimizacija ne može objasniti bez sagledavanja kompleksa ličnih i društvenih predispozicija u određenom vremenskom i prostornom okviru, tj. bez sagledavanja mikro i makro viktimogene situacije u celini.

Prema ulozi koju imaju u nastanku i izvršenju kriminalnog ponašanja mogu se razlikovati: predispozicije **koje stvaraju kod potencijalnog delinkventa ideju za izvršenje kriminalnog ponašanja, predispozicije koje utiču na delinkventov izbor žrtve i predispozicije koje olakšavaju zadatku delinkventu**.

VI.1.1. Lične viktimogene predispozicije

Lične viktimogene predispozicije obuhvataju bio-psihološka i psihološka svojstva ličnosti koja lica koja ih poseduju čine izloženim viktimizaciji, odnosno njenim određenim oblicima. Najznačajnije bio-psihološke predispozicije su: uzrast, pol, seksualna orientacija, razni oblici fizičke inferiornosti (na primer, fizička slabost, invaliditet, gluvonemost), mentalna zaostalost, razna duševna oboljenja, narkomanija i alkoholisanost.

Uzrast je viktimogena predispozicija određenog trajanja čiji se uticaj na viktimizaciju jednog lica menja sa godinama. Deca i stari ljudi se izdvajaju kao osobe posebno izložene određenim vrstama viktimizacije, dok mladi ljudi dominiraju kao žrtve drugih vrsta. Pol, odnosno bio-psihološka i socijalna svojstva i rodni identiteti koji su sa njim povezani, takođe utiču da neko lice više ili manje bude podložno viktimizaciji. Pri tome, polna, odnosno rodna pripadnost utiče

na razlike u riziku viktimizacije tako što su žene izloženije jednim a muškarci drugim oblicima viktimizacije.

Narkomanija i alkoholizam stvaraju široku grupu potencijalnih žrtava. Još je Hentig ukazivao na njihovu izuzetnu viktimogenu predisponiranost: „Kod njih su normalne motivacione snage poremećene: koristi ih ne privlače, a opasnosti ne odbijaju. Oni imaju tendenciju ka samoubistvu i samoosuđivanju, pa možemo očekivati da takva osoba postane isto tako žrtva drugih lica. Broj krađa, silovanja i čak ubistava izvršenih prema intoksiranim ljudima premašuje svako očekivanje” (Hentig, 1948).

Najznačajnije psihološke viktimogene predispozicije su: nepažnja, nemar, preterano poverenje ili nepoverenje, lakomost, naivnost, tvrdičluk, apatičnost, razočaranost itd.

Deca i mladi kao žrtve

Deca i mladi bivaju viktimirani na razne načine, koji uključuju različite oblike nasilja i zanemarivanja, ali i druga kriminalna ponašanja, uključujući i ubistva. Štaviše, podaci Globalne studije o ubistvima (UNODC, 2013) pokazuju da polovinu žrtava ubistava u svetu čine osobe mlađe od 30 godina. Podaci Nacionalnog sistema za prikupljanje podataka o zloupotrebi i zanemarivanju dece (National Child Abuse and Neglect Data System) ukazuju da u SAD svakoga dana između četvoro i petoro dece umre od posledica maltretiranja, od čega 44% u prvoj godini života a 38% sa četiri godine ili ranije (Doerner i Lab, 2017).

Budući fizički slabija i zavisna od svojih roditelja i drugih lica, deca mogu postati žrtve različitih zloupotreba, zanemarivanja, kao i fizičkog i seksualnog zlostavljanja u okviru porodice, ali i u okviru škole, vrtića i drugih institucija. Veliki deo viktimizacija dece vrše odrasli iz dečijeg neposrednog okruženja, uključujući roditelje i staratelje. Deca su često direktne i indirektne žrtve nasilja u porodici (Nikolić-Ristanović, 2002c; Nikolić-Ristanović i Stevković, 2010; Hanak i dr., 2013; UNICEF, 2014; FRA, 2015). Veliki broj dece, koja su bila svedoci nasilnih događaja, opisuje svoje osećanje nemoći i često pate od posttraumatskog stresa i osećaju da su zapostavljena kada ne dobiju pomoć čak i onda kad su je tražila (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). Deca su viktimirana i od strane braće i sestara, kao i od svojih vršnjaka u školi i u sličnim okruženjima (UNICEF, 2014; Čopić, 2016).

Deca nekada postaju i sredstvo rešavanja razmirica među roditeljima, najčešće putem međusobnog oduzimanja deteta posle razvoda braka. Takođe, i žigosanje vanbračnog deteta i njegovo izlaganje najraznovrsnijim rizicima pa i rizicima od kriminalne viktimizacije zadržalo se do današnjih dana.

Deca su na samom početku života izložena i opasnosti da postanu žrtve ubistva deteta pri porođaju, ubistva neko vreme posle rođenja ili kasnije. Ubistvo pri porođaju je povezano sa poremećajem izazvanim porođajem, socijalnom situacijom ili duševnim stanjem majke. Međutim, deca ponekad bivaju ubijena i zato što

predstavljaju smetnju roditeljima ili drugim licima koja pribegavaju i najgnusnijim zločinima da bi ih se oslobođila. U Hamburškom slučaju, koji opisuje Hentig, žena je, u želji da vrati svog ljubavnika koji ju je napustio, jer nije htelo da prihvati njeno dete, udavila dete (Hentig, 1948). Takođe, u jednom slučaju koji je bio obuhvaćen istraživanjem Nikolić-Ristanović (1984), lica kojima je bilo povereno na čuvanje dete od osam meseci, čiji su roditelji bili na privremenom radu u inostranstvu, lišila su života dete kada su roditelji prestali da šalju ugovorenu naknadu. Kao žrtve, iako ređe, javljaju se i fizički ili psihički nerazvijena deca, koja predstavljaju teret za svoje roditelje, kao i deca-naslednici koja predstavljaju smetnju da neko drugi postane naslednik (Krična djela lišenja života na području NR Hrvatske, 1959).

Zbog svoje nezrelosti i nesposobnosti da shvate značaj opasnosti koje ih vrebaju, kao i usled odsustva nadzora od strane prezaposlenih roditelja, deca češće nego drugi postaju žrtve saobraćajnih delikata. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije, deca spadaju u najugroženiju uzrasnu grupu kada su u pitanju saobraćajni udesi (Peden i dr., 2004). Takođe, podaci ove organizacije pokazuju da su povrede zadobijene u saobraćajnim nesrećama vodeći uzrok smrti mlađih ljudi uzrasta između 15 i 29 godina.⁷⁹ Prema podacima Agencije za bezbednost saobraćaja, u Srbiji su deca najugroženija kao putnici u vozilima i kao pešaci. Kao putnici su najugroženija deca mlađa od 10 godina i to zbog neadekvatnog obezbeđenja prilikom vožnje (nepravilno postavljanje na sedište za bebe ili nepravilno vezivanje pojaseva). Kao pešaci, najugroženija su deca na početku samostalnog uključivanja u saobraćaj, pri čemu se kao posebno rizična grupa izdvajaju deca uzrasta od 11 godina (ABC, 2016).

Krična dela protiv dece imaju obično teške posledice s obzirom da mogu negativno da utiču na razvoj ličnosti deteta. Dugo nakon kritičnog događaja, mnogo dece oseća nepoverenje prema spoljnem svetu, a često im nedostaje sposobnost da se sami efikasno izbore sa posledicama viktimizacije. Kada je dete pogodjeno kričnim delom van svoje kuće, ono obično o tome može da priča sa roditeljima i da dobije ljubav, brigu i osećaj sigurnosti, što nije slučaj onda kada viktimizacija dolazi od roditelja i drugih bliskih lica. Mlađa deca imaju manje razvijene verbalne sposobnosti, tako da imaju teškoća u saopštavanju svoga iskustva drugima, što ima za posledicu da im se ne veruje uvek kada ispričaju svoju priču. Deca, takođe, često imaju poteškoće u izražavanju svoje ljutnje i sramote odraslima jer se nalaze u odnosu zavisnosti i, samim tim, imaju problem u dovođenju u pitanje autoriteta odraslih (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Osim dece, i mlađi ljudi su česte žrtve kriminaliteta. Istraživanje viktimizacije u Kanadi, sprovedeno 2004. godine na uzorku od 24,000 stanovnika, pokazalo je da je starosna grupa između 15 i 24 godine najizloženija riziku od viktimizacije – oko 1,5 puta više nego druge starosne grupe (Landau, 2006). Ovi

⁷⁹ <http://www.who.int/en/news-room/fact-sheets/detail/road-traffic-injuries>, pristupljeno 4.6.2018.

podaci potvrđeni su i istraživanjima sprovedenim u drugim zemljama, uključujući i međunarodne ankete o viktimizaciji (Kesteren i dr., 2013). Podaci istraživanja pokazuju da su mlađi izloženi kako riziku od nasilja, tako i riziku od krađe (Wemmers, 2003). Istraživanje viktimizacije maloletnih lica u Srbiji, koje je sprovedeno u okviru trećeg ciklusa Međunarodne ankete samoprijavljivanjem delinkvencije, pokazalo je da je većina ispitanika (1131 ili 84,2%) odgovorila da su bili izloženi nekom obliku viktimizacije tokom života. Kao najučestaliji oblik viktimizacije izdvaja se nasilje od strane roditelja, ali je visok udeo i viktimizacija krađom, razbojništvo i elektronskim vršnjačkim nasiljem (Ćopić, 2016).

Stariji ljudi kao žrtve

Stariji ljudi su izloženi viktimizaciji zbog svoje fizičke slabosti, senilnosti i umanjene funkcije pojedinih čula (sluha, vida), ali i zbog toga što često žive sami, zbog posedovanja materijalnih dobara, zbog ekonomske zavisnosti drugih od njih, zbog sopstvene zavisnosti (ekonomski i-ili u pogledu nege) od drugih, tvrdičluka, naivnosti, i sl.

Oni najčešće postaju žrtve nasilja, posebno porodičnog, ubistva, imovinskih krivičnih dela, ali i seksualnog nasilja, prevara i sl. Stariji ljudi su posebno pogodne žrtve imovinskih krivičnih dela. Fizička slabost, bogatstvo i usamljenost je kombinacija izuzetno privlačna za potencijalnog delikventa i izuzetno opasna za potencijalnu žrtvu. Ipak, viktimoške ankete pokazuju da su stari, u poređenju sa drugim starosnim grupama, u najmanjem riziku od viktimizacije što je u dobroj meri povezano sa njihovim stilom života koji ih više štiti nego što ih izlaže viktimizaciji (Landau, 2006; Kesteren i dr., 2013).

Studija slučaja 1

Marija Bogdanović (38), koja je pre 10 godina odležala zatvorsku kaznu zbog saučesništva u ubistvu svoje babe Kosare Bašević (72), ponovo je napala jednu staricu, tvrdi Sonja Slović (34), unuka Marijine nove žrtve Mirjane Lukin (89). Sonja kaže da se Marija po izlasku iz zatvora udala za njenog ujaka Branka Lukina (59), koji je sa njom došao da živi kod svoje majke. Prema Sonjinim navodima, Marija je uspela da obrelati supruga i zajedno su se udružili protiv njene bake Mirjane. Oni su baku izgladnjivali i maltretirali je psihički i fizički kako bi što pre umrla, pa da postanu vlasnici njenog stana u Novom Beogradu jer su sa njom sklopili ugovor o doživotnom izdržavanju i dobili su ovlašćenje za podizanje njene penzije. Moja baka morala je da napusti svoj stan od 76 kvadratnih metara i preseli se kod mene i moje male Čerkice u iznajmljenu garsonjeru jer je bila u očajnom stanju. Baka se za pomoć obratila policiji i socijalnim radnicima, kojima je ispričala kako je sin i snaja maltretiraju. Protiv snaje i sina podnela je krivičnu prijavu zbog zloupotrebe poverenja i nasilja u porodici – kaže Sonja Slović.⁸⁰

⁸⁰ <https://naslovi.net/2015-01-18/alo/vudu-magija-zatvorila-babu-u-spajz-i-davala-joj-hranu-za-macke-video/13097614>, pristupljeno 5.6.2018.

Studija slučaja 2

Grupa se sumnjiči da je u periodu od 14. juna 2011. godine do 10. maja 2012. godine izvršila oko 10 krivičnih dela u staračkim domaćinstvima nad starijim licima u selima Krnić, Beljin, Skupljen i Zvezd. Oni su uz pretnju oružjem i primenom brutalne fizičke sile, oduzimali novac, nakit i druge dragocenosti. Razbojništva su vršili u kasnim noćnim satima, nasilno otvarajući vrata, nakon čega bi žrtvama vezivali noge i ruke, a potom primenjivali fizičku silu i pretnju, zahtevali da im predaju novac i druge dragocenosti. Pojedine oštećene su tukli raznim čvrstim predmetima, prislanjali uključenu peglu na telo i drugo, a više oštećenih je zadobilo različit stepen telesnih povreda, od kojih se neki još uvek oporavljaju u bolnicama u Beogradu i Šapcu.⁸¹

Stariji ljudi, takođe, usled svoje senilnosti, slabosti čula pa usled toga i smanjene mogućnosti procenjivanja udaljenosti i opasnosti, postaju lakše nego ostali i žrtve saobraćajnih krivičnih dela. Prema podacima Svetske zdravstvene organizacije stari ljudi čine znatan deo žrtava saobraćajnih udesa. Oni su posebno ugroženi kao pešaci, a u slučaju kada stradaju kao vozači veće su šanse da se njihovo povređivanje završi fatalnim ishodom (Peden i dr., 2004). Podaci za Srbiju, takođe, govore o velikoj ugroženosti starijih lica u saobraćaju. Naime, prema podacima Agencije za bezbednost saobraćaja, lica starija od 65 godina, koja čine oko 18% stanovništva Srbije, u periodu 2014-2016. učestvovala su čak sa 26% u ukupnom broju poginulih i sa 10% u ukupnom broju povređenih u saobraćajnim nesrećama. Pri tome, starija lica su najviše ugrožena u svojstvu pešaka i biciklista (ABC, 2018).

Rod i viktimizacija: žene i muškarci kao žrtve

Ukupno posmatrano, žene i muškarci su u sličnoj meri izloženi riziku viktimizacije kriminalitetom. Međutim, ono što se razlikuje jesu vrste kriminalnih ponašanja kojima su izloženi. Žene su izloženije opasnosti da postanu žrtve seksualnog nasilja (seksualno nasilje u detinjstvu, silovanje, seksualno uzneniranje na poslu, fakultetu i na javnom prostoru, trgovina ljudima u cilju seksualne eksploracije, seksualno nasilje u ratu itd.), proganjanja i nasilja u porodici i partnerskim vezama, dok je rizik od nasilja van porodice i razbojništva veći za muškarce. Kada je u pitanju viktimizacija imovinskim krivičnim delima rizici su slični i za muškarce i za žene (Wemmers, 2003; Van Dijk, 2008).

Anketa o viktimizaciji nasiljem nad ženama koja je 2012. godine sprovedena na uzorku od 42 000 žena u 28 zemalja Evropske unije, pokazala je da je 33% žena doživelo neki oblik fizičkog ili seksualnog nasilja u nekom momentu svog života, počev od svoje 15. godine, od čega je njih 11% doživelo neki oblik seksualnog nasilja. 22% žena koje su imale partnera, iskusilo je fizičko ili seksualno partnersko

⁸¹ Osumnjičeni za pljačku starih ljudi po kućama, *Tanjug*, 29.6.2012., http://www.mondo.rs/s250085/Info/Hronika_i_Drustvo/Osumnjiceni_za_pljacku_starih_ljudi_po_kucama.html, pristupljeno 7.7.2012.

nasilje, a 18% žena iz uzorka bilo je u nekom momentu žrtva proganjanja. Svaka druga žena (50%) doživela je seksualno uznenimiravanje u nekom momentu u životu počev od 15.godine, a svaka peta (21%) bila je žrtva seksualnog uznenimiravanja u godini koja je prethodila istraživanju (FRA, 2015).

Žene i rizik od seksualnog uznenimiravanja

Podaci ankete o viktimizaciji nasiljem nad ženama koja je 2012. godine sprovedena u zemljama EU ukazuju na visok rizik od seksualnog uznenimiravanja kome su izložene žene na najvišim upravljačkim pozicijama i žene stručnjakinje (pravnice, lekarke, arhitekte, računovođe i sl.) – 75%, odnosno 74% tokom života. Više od jedne od četiri žene zaposlene u nekoj od tih kategorija (25% u prvoj i 29% u drugoj kategoriji) bilo je viktimizirano seksualnim uznenimiranjem u poslednjih 12 meseci. Takođe, više od polovine žena zaposlenih u uslužnim delatnostima bar jednom u životu je bilo izloženo seksualnom uznenimiravanju (61%), a oko jedne četvrtine (24%) u poslednjih godinu dana.

Uočena je razlika između zemalja Zapadne Evrope gde su u najvećem riziku žene iz najviših profesionalnih kategorija i uslužnih delatnosti, i zemalja Centralne i Istočne Evrope gde je rizik najveći za žene koje imaju poslove koji podrazumevaju mobilnost, poput prodavačica i vozačica (FRA, 2015).

Posebna opasnost od viktimizacije seksualnim nasiljem postoji za devojčice u pubertetu. Racine (1959) je ispitivao 12 slučajeva seksualne zloupotrebe ženske dece od strane njihovih očeva i došao do zaključka da je opasnost za devojčice da budu viktimizirane očevom požudom bila najveća u vreme dok su bile u pubertetu. Novija istraživanja potvrđuju ovaj nalaz (Greenfield, navedeno prema Holmes i Holmes, 2002). Takođe, istraživanja ukazuju na visok rizik od seksualnog nasilja kome su izložene devojčice starosti između 15 i 19 godina (Lievore, Myhill i Allen, navedeno prema Mamula, 2005). Uprkos uvreženim predrasudama i stereotipima, najveća opasnost od seksualnog nasilja ženama preti u sopstvenoj kući, ili kući njima bliskih lica (Holmes i Holmes, 2002). To je u skladu sa činjenicom, koju potvrđuju sva istraživanja, da im opasnost najviše preti od poznatih osoba, posebno od partnera i bivših partnera (Mamula, 2005).

Opasnost za žene i devojke da budu viktimizirane silovanjem od strane nepoznatih osoba izražena je kada se same vraćaju kući, posebno noću, ili kada idu na posao rano ujutru. Pod sličnim okolnostima postoji opasnost i od viktimiziranja razbojništвom ženskih osoba. Posebno opasno mesto može biti lift. Razbojnik i-ili silovatelj obično prati ženu do zgrade u kojoj stanuje, i napada je ispred ili u samom liftu.

Studije slučaja

„Mislila sam da će me razbojnik udaviti u liftu. Toliko sam se uplašila da se još tresem. Iz stana ne izlazim otkako me taj dripac izudarao...“ Ovim rečima započinje priču Kadifka P. (66) iz Novog Beograda, koja se u utorak našla na meti razbojnika. „Vraćala sam se iz grada i ušla u lift. Nepoznati mladić

je ušao za mnom, stavio mi ruku preko usta i udario me pesnicom. Vukao mi je lančić, a ja nisam mogla da dišem. Pomislila sam da će me ubiti. Lančić je bio debeo i lopov nikako nije uspevao da ga strgne. Čula sam ga kako nešto psuje i sećam se da je sve vreme imao cigaretu u ustima” – priča Kadifka P.⁸²

Pripadnici beogradske policije uhapsili su sinoć oko 19.30 u Jajincima Milomira Nenadovića (35), pekara iz Bajine Bašte, zbog osnovane sumnje da je pre nekoliko dana silovao 45-godišnju ženu u liftu zgrade na Konjarniku. ...Uhapšeni Nenadović je, kako „Alo!” saznaće, na dan silovanja radio u jednoj pekari na Konjarniku. Na kraju smene, on je otišao u soliter i ušao u lift, gde je vrebao svoju žrtvu. Na 12. spratu solitera u lift je ušla jedna od stanarki, posle čega je Nenadović na 10. spratu zaglavio lift.⁸³

Zahvaljujući uticaju očekivanja vezanih za tradicionalne rodne uloge, čestoj ekonomskoj zavisnosti žene i njenoj fizičkoj inferiornosti u odnosu na muškarca, žene su izložene zlostavljanju u okviru porodice, počev od psihičkog nasilja, pretnji, nanošenja telesnih povreda, ekonomskog nasilja i proganjanja, do najgnusnijih ubistava prevashodno od strane partnera i drugih muških članova porodice. Stepen rizika viktimizacije varira u raznim društвима i u krajnjoj liniji određen je socijalnim i ekonomskim činiocima. Naime, iako su nasilju izložene žene iz svih društvenih slojeva, sva dosadašnja istraživanja su pokazala da su u većem riziku siromašne i na drugi način marginalizovane žene. Na njihov rizik posebno utiče nedostatak resursa za napuštanje nasilnika i izlazak iz situacije nasilja (Nikolić-Ristanović, 2008; Nikolić-Ristanović, 2010a).

Žene su u većoj meri od muškaraca izložene i partnerskim ubistvima (ubistva izvršena od strane partnera) (Corradi i Stockl, 2014), ali i drugim rodno određenim ubistvima koja prema njima vrše drugi članovi porodice (na primer, prisilno prekidanje trudnoće kada je fetus ženskog pola, ubistva ženske dece, ubistva zbog miraza), kao i osobe sa kojima nisu ni u kakvoj vezi (na primer, serijska i masovna ubistva žena, sistematsko ubijanje žena u ratu i sl.) (Joseph, 2016). Za sva ubistva koja se vrše prema ženama, zbog njihove pripadnosti ženskom polu, u naučnoj literaturi, a sve više i u političkim dokumentima i javnom govoru, koristi se termin femicid.

Istraživanja proganjanja takođe pokazuju da su žene u većem riziku nego muškarci, a da su izvršioci uglavnom osobe suprotnog pola. Opasnost od proganjanja ženi najčešće preti od muške osobe koja je ili njen bivši partner ili drugo njoj poznato lice. Na drugoj strani, rizik od viktimizacije proganjanjem je veći za osobe (i muškarce i žene) koje žive same (Hellman i Kliem, 2015).

Na drugoj strani, riziku od razbojništva, ubistva i drugih nasilnih krivičnih dela van porodice u većoj meri su izloženi muškarci. Fattah je u svom istraživanju došao do rezultata koji ukazuju na daleko veću izloženost muškaraca riziku da

⁸² <http://www.svevesti.com/a211816-starica-na-meti-razbojnika-mislila-sam-ubi%C4%87e-me>, pristupljeno 2.8.2012.

⁸³ http://www.alo.rs/vesti/22920/Manjak_je_pekar, pristupljeno 2.8.2012.

postanu žrtve ubistva iz koristoljublja (Fattah, 1971). Takođe, Nikolić-Ristanović (1984) je našla da je, među slučajevima razbojništva koje je ispitivala, više od dve trećine bilo izvršeno prema muškarcima. Fattah je manji rizik žene od viktimizacije razbojništvom objašnjavao većom vezanošću žene za kuću i njenim manjim prisustvom bez pratnje na ulici i u kafani gde se ovi zločini najčešće vrše.

Rezultati međunarodnih anketa o viktimizaciji uglavnom potvrđuju nalaze o rodnoj dimenziji viktimizacije nasiljem (van Dijk, 2008). Rezultati već pominjane Međunarodne ankete o viktimizaciji sprovedene 1996. godine u Beogradu takođe su ukazali na daleko veću izloženost muškaraca viktimizaciji razbojništvom (74,5% muškaraca prema 25,5% žena), kao i da su muškarci više nego žene izloženi napadima i pretnjama van porodice (68% muškaraca prema 32% žena) (Nikolić-Ristanović, 1998a). Slično, podaci o ubistvima, prikupljani u svetskom okviru, pokazuju da muškarci čine čak 79% žrtava ubistava u svetu, kao i da je rizik od ubistva muškaraca najveći na američkom kontinentu (što se dovodi u vezu sa rizicima vezanim za organizovani kriminalitet i pripadnost gangovima) (UNODC, 2013). Takođe, Međunarodna anketa o viktimizaciji pokazuje da su u Evropi i Severnoj Americi, ukupno posmatrano, muškarci u većem riziku od nasilne viktimizacije, dok u Africi, Južnoj i Centralnoj Americi, kao i Aziji, procenat žena koje su viktimizirane bilo kojim oblikom nasilja za 50 i više procenata je iznad procenata viktimiziranih muškaraca (Van Dijk, 2008).

Očito je da distribucija viktimizacije prema polu, između ostalog, varira i u zavisnosti od društvenog položaja žene u konkretnoj sredini, i stepena njene uključenosti u raznovrsne društvene procese i, s tim u vezi, njene prisutnosti na javnim mestima. Ipak, sa emancipacijom žene ne smanjuju se nužno opasnosti od njene viktimizacije, posebno silovanjem i razbojništvom, jer se uporedo ne razvija i njena svest o rizicima i adekvatna sposobnost za samoodbranu, niti mere generalne prevencije viktimizacije (na primer, prisustvo policijskih patrola na rizičnim mestima u rizična vremena, osvetljenost rizičnih mesta i sl).

Rizik viktimizacije alkoholisanih lica

Alkohol može na različite načine da utiče na viktimizaciju (Fattah, 1970). On smanjuje osećaj budnosti, povećava nesmotrenost i daje preteranu smelost, što posebno dolazi do izražaja kod saobraćajnih, ali i kod nekih drugih, posebno nasilnih, krivičnih dela. Stanje alkoholisanosti potencijalne žrtve može predstavljati signal potencijalnom delinkventu da će lakše izvršiti krivično delo, jer alkohol smanjuje i otpor potencijalne žrtve. Dakle, alkohol stvara opasnu situaciju, pogodnu za izvršenje krivičnog dela.

Studija slučaja

Muškarac srednjih godina je primio lični dohodak i otišao u kafanu gde je konzumirao velike količine alkohola. S obzirom na datum (prvi u mesecu) i krajnje neracionalno trošenje novca, potencijalni delinkvent je lako mogao pretpostaviti da ga ima kod sebe u znatnoj količini. Kada je muškarac u pijanom stanju izašao iz kafane, delinkvent je pošao za njim, svestan da pod dejstvom alkohola neće moći da mu pruži značajniji otpor. Posle jednog udarca, delinkvent je izvukao novčanik iz zadnjeg džepa žrtve i pobegao (navedeno prema Nikolić-Ristanović, 1984: 56).

Alkohol zamagljuje i kritičko rasuđivanje, snižava inhibicije i podstiče na provokaciju. Poznate su kafanske svađe između alkoholisanih muškaraca koje često dovode do nanošenja telesnih povreda, pa i do ubistva.

Studija slučaja

Dva mladića su bila pod dejstvom alkohola i na izlazu iz kafane su se slučajno sudarili. Odmah je došlo do svađe, pri čemu je jedan od njih pošao ka drugom u nameri da ga udari. U tom momentu napadnuti mladić je izvadio nož i naneo žrtvi tešku telesnu povredu (navedeno prema Nikolić-Ristanović. 1984: 56).

Wolfgang je, ispitujući 588 slučajeva ubistva u Filadelfiji, konstatovao da je u 11% slučajeva alkohol bio prisutan samo kod žrtve, a u 44% i kod delinkventa i kod žrtve (Wolfgang, 1958). Do sličnih rezultata su došla i novija istraživanja ubistava (Adler, Mueller i Laufer, navedeno prema Van Dijk, 2008). Podaci Međunarodne ankete o viktimizaciji ukazuju na povezanost konzumiranja alkohola i viktimizacije fizičkim nasiljem i pretnjama (Van Dijk, 2008).

Ubistva i teška povređivanja alkoholičara od strane članova njihovih porodica su često povezana sa njihovim zlostavljanjem članova porodice. Alkohol je značajan kriminogeni faktor koji utiče na vršenje nasilja u porodici, često čineći situaciju u kojoj se nalaze žrtve izuzetno teškom i opasnom. U takvim situacijama, do povređivanja alkoholičara obično dolazi u cilju odbijanja njegovog napada, odnosno usled straha od težeg nasilja kojim preti ženi i deci (Nikolić-Ristanović, 2000c).

Studija slučaja

U jednom slučaju, na primer, žena je lišila života svog muža-alkoholičara koji ju je trideset godina fizički i psihički zlostavljaо. Kritičnom prilikom, muž je došao u pijanom stanju kući i počeo kao i uvek bez razloga da je tuče. Pretio joj je i da će da je zakolje ako ne izade iz kuće. Žena je otišla u pomoćnu zgradu, uzela sekiru i udarila ga njome usled čega je nastupila smrt (Nikolić-Ristanović, 2000c: 117).

Alkohol može povećati i rizik viktimizacije silovanjem. Amir je, proučavajući slučajeve silovanja, koja su izvršena 1958. i 1960. godine u Filadelfiji, utvrdio da je u 30,7% alkohol bio prisutan kod žrtve (Amir, 1968). Podaci redovnih anketa o viktimizaciji u Velikoj Britaniji pokazuju da je 15% žrtava silovanja bilo suviše pijano

da bi izrazilo svoju volju u vezi seksualnog odnosa (Institute of alcohol studies, 2010). Istraživanje Nikolić-Ristanović je pokazalo da devojke, koje inače ne piju alkohol, nekada u društvu popiju veće količine alkohola i u takvom stanju, kada su nesposobne da pruže bilo kakav otpor, postaju žrtve seksualnog iživljavanja svojih „drugova“ (Nikolić-Ristanović, 1984). Slična situacija je opisana i u knjizi *Obeležena*, Milice Blagojević-Janković (2005), koja se bavi problemom viktimizacije mlađih devojaka seksualnim nasiljem i napisana je prema istinitom događaju.

Takođe, ispitujući 592 slučaja razbojništva za period 1960-1966. godine, Normandeau (1968) je konstatovao da je alkohol prisutan samo kod žrtve u 8,2% slučajeva, samo kod delinkventa u 3,5%, a kod oboje u 3,3%. Međutim, stvarni procenat je verovatno veći jer nisu obuhvaćeni oni slučajevi u kojima postojanje alkohola nije dokazano. Novija istraživanja sprovedena u SAD pokazala su da je alkoholisanost žrtve jedan od važnih faktora izbora žrtve od strane razbojnika koji razbojništvo vrše na ulici (Monk i dr., 2010).

Narkomani kao žrtve

Kao i alkohol, i droge smanjuju sposobnost za otpor i budnost, i povećavaju razdražljivost pa i mogućnost provokativnog ponašanja. Zavisnost od droge i nebiranje sredstava da se do nje dođe vode narkomane na put kriminala, ali i povećavaju opasnost od njihove viktimizacije.

Sama činjenica da žive na marginama društvenog života, u većitom strahu da će biti otkriveni (posebno u državama u kojima je uživanje ili posedovanje droge krivično delo), čine ih lakše nego druge žrtvama raznih ucena, razbojništava i seksualnih zloupotreba. Da bi došli do droge, prostituišu se i muškarci i žene. Oni tako lako postaju žrtve podvođenja i zavođenja od strane bogatih i često seksualno nastranih lica koja vide jedini način za zadovoljavanje svojih perverznih potreba kod „sveprihvatajućih“ narkomana. Ovaj aspekt viktimizacije narkomana na upečatljiv način je opisan u knjizi *Mi deca sa stanice ZOO*, koja je zasnovana na magnetoskopskom snimku ispovesti narkomanke (Kristijana, 2010).⁸⁴

Narkomani lako postaju i žrtve trgovine ljudima, a navikavanje na drogu se koristi i kao deo viktimizacije, kako bi se žrtva lakše držala pod kontrolom i eksplorativnom. Ovo poslednje se posebno odnosi na žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploracije. Takođe, u grčevitoj borbi za drogu, narkomani postaju i žrtve međusobnih krađa, prevara i fizičkog razračunavanja. U novije vreme u Srbiji su otkriveni i slučajevi teških oblika viktimizacije narkomana koji se koriste u pojedinim centrima za lečenje narkomana kao oblik terapije.

⁸⁴ Po ovoj knjizi snimljen je i film i napravljena pozorišna predstava koja se izvodi u Beogradu.

Studija slučaja

Organizacija za borbu protiv narkomanije „Izlazak“ saopštila je da je ubistvo štićenika u „Centru za odvikavanje od droge“ u Jadranskoj Lešnici, kod Loznice, nastavak nestručnog i nehumanog odnosa prema zavisnicima. Ta organizacija, koju čine bivši zavisnici, ocenila je da država i odgovorne službe nisu do kraja ispitale „slučaj Crna Reka“, te je sinoćno ubistvo „posledica onoga što se moglo naslutiti“. „Sa velikim žaljenjem konstatujemo da je sve ono na šta smo upozoravali i protiv čega smo se borili, na kraju odnelo jedan ljudski život. Tragični događaj u Jadranskoj Lešnici samo je nastavak nestručnog i nehumanog odnosa prema zavisnicima u rehabilitacionom centru ‘Crna Reka’, na koji je javnost bila upozorenja još pre tri godine“, piše u saopštenju.⁸⁵

Viktimošnu predisponiranost narkomana uočio je još 1948. godine Hentig u svojoj knjizi *Kriminalac i njegova žrtva*, ali ona još uvek nije našla odgovarajuće mesto u viktimoškim istraživanjima – uprkos rastućoj opasnosti od narkomanije, pa samim tim i od viktimizacije narkomana. To posebno važi za našu zemlju u kojoj gotovo da uopšte ne postoji svest niti ozbiljno bavljenje narkomanima kao žrtvama.

Osobe sa invaliditetom kao žrtve

Kriminalna ponašanja koja pogađaju osobe sa fizičkom i intelektualnom onesposobljeničcu su najčešćim delom iste vrste kao i dela koja pogađaju starija lica. To može biti bilo šta od napada do prevare, a izvršioci su kako poznata tako i nepoznata lica.

Kao i u slučaju krivičnih dela koja se vrše prema starijim licima, i o krivičnim delima prema osobama sa invaliditetom se malo govori u javnosti. Ipak, poslednjih godina, i u svetu i u našoj zemlji, se uočava povećana svest o nasilju nad ženama sa invaliditetom. Kao izvršioci ovih krivičnih dela u najčešćem broju slučajeva se pojavljuju bliski srodnici (Finndahl, 2001). Nasilje se najčešće vrši u kući i to od strane rođaka i drugih bliskih osoba, koje se u spoljnem svetu predstavljaju kao šarmantni, srećni i prijatni ljudi. Postojeća saznanja pokazuju da je posebno lako slomiti samopouzdanje žene sa invaliditetom, pošto je ona i pre napada bila tretirana kao građanka drugog reda i osećala se neprihvaćenom (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Žene sa invaliditetom – nevidljive žrtve nasilja

Žene sa invaliditetom imaju manje mogućnosti da se na bilo koji način suočavaju sa nasiljem, a još manje da iz njega izadu, pre svega zbog stereotipa i predrasuda okoline, zbog svog invaliditeta, a zatim i zbog nepostojanja servisa podrške. Što je stepen invaliditeta viši, to su mogućnosti manje. Jedan od najprisutnijih stereotipa, kada je u pitanju nasilje nad ženama sa invaliditetom je: „Niko normalan ne bi mogao da udari ženu u kolicima.“ **Podaci do kojih smo došle višegodišnjim radom govore drugačije. Od 5 520**

⁸⁵ <a href="http://www.naslovi.net/2012-08-07/radio-021/izlazak-nehuman-odnos-prema-zavisnicima/3733841, pristupljeno 3.6.2013.

poziva, 93 % su žene sa invaliditetom koje su bile izložene raznim oblicima nasilja. Najzastupljenije je verbalno sa 28%, ekonomsko sa 24,12%, fizičko sa 10,55%, prinudna izolacija sa 22,14% i seksualno sa 5,5%. Kada govorimo o vrstama invaliditeta, najranjivije su osobe koje imaju intelektualni invaliditet sa 48,12%, zatim cerebralnu paralizu sa 31,88%, mišićnu distrofiju i neuromišićne bolesti sa 15,30% i osobe sa kombinovanim invaliditetom sa 4,7%.

Nasilnici su u 87% muškarci svih stepena obrazovanja, različitim zanimanjima i socijalnih staleža. Uglavnom su to članovi najuže porodice od kojih žene sa invaliditetom u potpunosti emotivno, fizički i ekonomski zavise. Kada govorimo o emotivnoj zavisnosti naše korisnice navode kako ih „niko ne voli, nikom nisu potrebne, da treba da budu zahvalne što brinu o njima u suprotnom bi bile gladne i na ulici...“ Vremenom gube samopouzdanje i počinju da veruju u sliku o sebi, nametnutu od najbližih, smatrajući da kao „takve“ i ne zaslužuju bolji život. Nevidljive za spoljni svet, izolovane su u svojim kućama iz kojih često same ne mogu da izađu zbog straha od nasilnika, zbog liftova koji ne postoje ili nisu u funkciji, zbog stepenica i uskih vrata. Upućene su na svoje najbliže koji ih vredaju, ponižavaju, omalovažavaju, ismevaju, okriviljavaju za svoje probleme, prete, šamaraju, tuku i sl. (Ilkić i Čarević-Mitanovska, 2008).

Viktimizacije osoba sa invaliditetom imaju teške posledice za žrtve. Zbog invaliditeta, neke žrtve nisu u stanju da interpretiraju upozoravajuće znakove koji signaliziraju namjeru drugog pojedinca da izvrši krivično delo. Osobe sa oštećenim slušom ili vidom mogu da propuste da na vreme primete da im se napadač približava, dok fizička oštećenja mogu da budu prepreka da žrtva pobegne sa potencijalno opasnog mesta (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Mentalno bolesna lica kao žrtve

Mentalno bolesna lica se ne snalaže najbolje, često su na teretu članovima svoje porodice ili drugim licima, nekada se izoluju i povlače u sebe ili svojim neodgovarajućim načinom ponašanja i neuobičajenim i agresivnim reakcijama izazivaju druge (Aćimović, 1979). Mentalna bolest može doprineti smanjivanju odbrambenih sposobnosti žrtve, s jedne strane, a takođe i neprijavljuvanju krivičnog dela usled njegovog neshvatanja ili neupućenosti i nesposobnosti da se koristi postojeći pravni put, s druge strane. Stoga, mentalno bolesna lica lakše nego drugi postaju žrtve ubistava, telesnih povreda, nasilja u porodici, uvreda, silovanja, krađa itd. Nisu retkost ni ubistva u kojima su i žrtva i izvršilac mentalno bolesne osobe.

Studija slučaja

Štićenik Doma za duševno obolela lica u Čurugu Stevan Ivaneža (56) priveden je i biće saslušan zbog sumnje da je 5. 8. 2012. godine nožem ubio Milana Rajkovića (58), takođe štićenika te ustanove, izjavila je dežurni istražni sudija Višeg suda u Novom Sadu Tatjana Đurašković. Tragedija se dogodila kada je u spavaonici tog doma osumnjičeni Ivaneža zadao 11 uboda nožem Rajkoviću.⁸⁶

⁸⁶ http://www.media1.rs/drustvo/crna_hronika/893702/Pacijent_Doma_za_dusevno_bolesne_ubio_drugog_sticenika_pristupljeno_3.6.2013.

Rezultati istraživanja pokazuju da mentalno bolesna lica imaju visoku stopu viktimizacije, i da imaju veće šanse od duševno zdravih da iskuse višestruku i ponovljenu viktimizaciju. Takođe, istraživanja su pokazala da je kod njih i proces oporavka komplikovaniji, jer moraju da podnose u isto vreme i simptome svoje bolesti i posledice viktimizacije (Snowden i Lurigio, 2007).

Istraživanja sprovedena u svetu pokazuju da ljudi sa psihiatrijskim problemima imaju mnogo više šansi da postanu izvršioci nego žrtve nasilnih krivičnih dela (Appleby, i dr., 2001). Na drugoj strani, ljudi koji boluju od teških duševnih bolesti, šizofrenije, bipolarnog poremećaja ili psihoze, imaju dva i po puta veće šanse da budu napadnuti, silovani ili zlostavljeni nego opšta populacija (Hiday i dr., 1999).

LGBT osobe kao žrtve

S obzirom da homoseksualnost, uprkos mnogim društvenim naporima u pravcu nediskriminacije i poštovanja prava na seksualno opredeljenje, još uvek nije društveno prihvaćena na adekvatan način, ova lica spadaju među visoko rizične kategorije kada je u pitanju kriminalna viktimizacija. Dobar deo kriminalnih ponašanja čije su žrtve spadaju u zločine iz mržnje, ali ne treba izgubiti izvida i činjenicu da homoseksualne osobe mogu biti i žrtve kriminalnih ponašanja koja nemaju osnov u homofobiji. Najzad, nasilje i pretnje se dešavaju i unutar homoseksualnih veza (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Ranije pomenuto istraživanje viktimizacije, sprovedeno 2004. godine u Kanadi, pokazalo je da su osobe koje su se identifikovale kao homoseksualne prijavele dva i po puta više viktimizacija nego one koje su se izjasnile kao heteroseksualne. Pri tome, posebno visok rizik je uočen kod mladih homoseksualnih osoba (Landau, 2006).

Homoseksualne i transrodne osobe su često u situaciji da moraju da kriju svoje seksualno opredeljenje, a nekada i da traže partnere na sumnjivim mestima na kojima se inače okupljaju i kriminalci. S druge strane, u želji za zadovoljavanjem svog seksualnog nagona, oni su nekada nesmotreni i naivni, što potencijalni delinkvent iskorističava. Takođe, u strahu od otkrivanja svog identiteta i očekivane stigmatizacije, često ne prijavljuju krivična dela, i tako čine svoj položaj još opasnijim, a potencijalnom delinkventu obezbeđuju sigurnost, odnosno nesmetan nastavak vršenja krivičnih dela.

Viktimizacija zasnovana na seksualnom opredeljenju nije samo napad na pojedinca, već i na njegov celokupni životni stil. Ona izaziva strah, beznadežnost i smanjuje samopouzdanje žrtve, ali i drugih homoseksualaca koji se takođe osećaju pogodenim i mogu da žive u strahu od napada (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Stavovi srednjoškolaca u Srbiji o manjinskim grupama, nasilju i diskriminaciji

Nevladine organizacije YUCOM i Beogradski centar za ljudska prava sproveli su 2012. godine istraživanje o stavovima srednjoškolaca širom Srbije o manjinskim grupama, nasilju i diskriminaciji. Istraživanje je rađeno na uzorku od preko 800 učenika završnih razreda srednjih škola u kojima je YUCOM držao treninge o diskriminaciji. Podjednako su bile zastupljene i srednje stručne škole i gimnazije. Istraživanje je pokazalo da su najtolerantniji srednjoškolci u Vojvodini, a da su tinejdžerima u Srbiji najmanje poželjni prijatelji pripadnici LGBT populacije, Albanci i muslimani. Gotovo 80 odsto srednjoškolaca odobrava neku vrstu diskriminacije LGBT osoba, a preovlađuje stav da homoseksualnost treba zadržati između «četiri zida» i da je kao pojavu treba sakriti od dece.⁸⁷

Homoseksualci su najčešće žrtve krađa, razbojništva i ucene. Takođe, oni postaju i žrtve fizičkog nasilja homofobičnih osoba. U našoj zemlji je rizik od ovog oblika viktimizacije posebno povezan sa manifestacijama poput Parade ponosa, kada LGBT populacija javnim okupljanjem nastoji da ostvari svoja prava i podigne svest javnosti.

Lakoverni, nesrećni, lakomi i škrti ljudi kao žrtve

Lakoverni ljudi često postaju žrtve raznih prevara. Oni posebno postaju skloni viktimizaciji kada se nađu u teškoj situaciji. Naivni ljudi lako postaju žrtve prevara od strane lica koja se lažno predstavljaju. Razočarane, odnosno osobe koje su prethodno već viktimirane ili nesrećne iz drugog razloga, lako postaju žrtve jer se nalaze u stanju omamljujućeg šoka. Takvo stanje smanjuje mogućnost blagovremenog uočavanja opasnosti i pružanja efikasnog otpora što povećava njihov rizik da postanu žrtve.⁸⁸

Studija slučaja

Ljuban Vulović (30) iz Čačka, koji je prevario najmanje 280 ljudi pre nego što ga je policija najzad uhapsila, samo je poslednji u nizu prevaranata, čiji broj raste vrtoglavom brzinom. Poznato je da se predstavljaо kao direktor kadrovske službe nepostojeće građevinske firme „Stelur“, te da je prevarenim nesrećnicima nudio posao u Libiji za platu od 1.600 evra mesečno. Na nesuđenim gastarbajterima bilo je jedino da mu donesu dokumenta i 8.500 dinara za troškove navodnog prevođenja, a Vulović je na taj način uspeo da zaradi više od dva i po miliona dinara.

⁸⁷ <http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vest&idSek=4&idSubSek=4&id=350&status=drugi>, pristupljeno 2.8.2012.

⁸⁸ Ellenberger (1954) opisuje prostitutke sa groblja („prostituées de cimetière“) koje su nekada postojale u Parizu. One su, obučene u crnину, šetale grobljem i prilazile nesrećnim udovcima nudeći im utehu i pomoć. Zaslepljeni svojim bolom, oni ne bi ništa posumnjali i postali bi žrtve raznih ucena i krađa od strane prostitutki.

„Žrtve veruju svačemu i svakome“, rekao je Vulović novinarima. „Treba im podrška, a kada im upravo prevarant pruži tu 'podršku', nasedaju na sva-kojake priče. U stvari, žrtva je obično svoja sopstvena žrtva, svoje halaplji-vosti ili želje da nešto uradi preko reda, da dobije nerealan posao, da na lak način ostvari nešto što drugi, možda, ne mogu. Nikada, recimo, neću zaboraviti jednog prevaranta koga sam pitao zašto, u stvari, to radi. Bukvalno mi je odgovorio da mu žrtve same prilaze, pa da se ponekad i sam čudi šta su sve u stanju da mu poveruju“.⁸⁹

Ljudi koji su lakomi na bogatstvo su posebno izloženi viktimizaciji. Velika želja za bogatstvom pomračuje inteligenciju, poslovno iskustvo i skrivene kočnice. Varalice na primer, tvrde da su bankari „dobre“ žrtve (Hentig, 1948).

Prevare bogatih i pohlepnih ljudi

Poznata britanska TV serija *Prevaranti (Hustle)* na zabavan način opisuje prevare bogatih i pohlepnih ljudi. Grupa elitnih prevaranata iz Londona izvodi komplikovane i velike pronevere novca. Njihove žrtve su bogati a pohlepni ljudi, uglavnom oni koji su novac zaradili na nepošten način ili su na bilo koji način negativne ličnosti.⁹⁰

Tvrdičluk takođe, može izložiti neko lice viktimizaciji. Ova karakteristika ličnosti deluje indirektno, stvarajući kod potencijalnog delinkventa prepostavku o posedovanju novca i na taj način usmeravajući njegov izbor. Po rečima Hentiga (1948), tvrdičluk predisponira, između ostalog, i zato jer izoluje takvu osobu i narušava njene odnose sa drugima.

VI.1.2. Društvene viktimogene predispozicije

Socijalna svojstva ličnosti koja mogu biti od uticaja na to da neko postane žrtva kriminaliteta su zanimanje, socio-ekonomski status, socijalna izolovanost, socijalna marginalizovanost, socijalna neadaptiranost, antisocijalno ponašanje i sl.

Zanimanje i viktimizacija

Zanimanje nekog lica može ga izlagati riziku viktimizacije. Još 1959. godine Cornil je skrenuo pažnju na izuzetnu opasnost od razbojništva koja preti vozačima taksija, dok je Fattah, na osnovu rezultata svog istraživanja ubistava iz kristoljublja, došao do zaključka da najveća opasnost od ovog zločina preti upravo taksistima (Fattah, 1971).

Između delinkventa i žrtve ne postoji nikakva prethodna veza. Delinkvent naprosto prepostavlja da taksista kod sebe ima velike količine novca, a uz to je i

⁸⁹ <http://www.pressonline.rs/info/hranika/177789/rodjeni-da-budu-prevareni.html>, pristupljeno 6.6.2013.

⁹⁰ <http://www.tvprogram.rs/serija/prevaranti-hustle.a70.html>, pristupljeno 6.6.2013.

sam u kolima. Stoga izlazi na ulicu noću, zaustavlja prvi taksi koji nađe i traži od vozača da ga odveze do neke mračne ulice. Tu ga napada s leđa i oduzima mu novac. Glavni kriterijum za njegov izbor je karakter zanimanja taksiste i činjenica da je osnovno sredstvo rada taksiste automobil. Za potencijalnog delinkventa koji želi da se domogne automobila najprivlačniji i najlakši put je taksi.

Ubistva taksista

Taksista Goran Momčilović ubijen je 1998. godine u Zaplanjskoj ulici, a nakon toga i njegov kolega Veljko Popović, hicem u potiljak. U avgustu 2000. ubijen je Zoran Kalabić u Gandijevoj ulici u Novom Beogradu. Siniša Novaković iz Novog Sada ubijen je 2002. u blizini Futoga. Ubijen je i čačanski tak-sista Milorad Prelić (55), te Miroslav Arsović (43) iz Kraljeva. Zbog automobila i računa, ubijeni su i beogradski taksisti Nazir Šišić i Zoran Juzbašić.⁹¹

Opasnosti da postanu žrtve silovanja ili razbojništva posebno su izložene žene koje se bave zanimanjima vezanim za noćni rad i kontakte sa nepoznatim ljudima. Ovo se posebno odnosi na konobarice, radnice koje rade u trećoj smeni i same se vraćaju kući, kafanske pevačice, žene koje rade na benzinskoj pumpi, soberice u hotelima itd. Blagajnici i druga lica koja su zadužena sa velikim sumama novca posebno privlače delinkvente i lako postaju žrtve krađa i razbojništva.

Policajci su takođe izloženi opasnosti da postanu žrtve telesnih povreda i ubistava, naročito kada održavaju red na sportskim događajima, prilikom hapšenja i kada vrše druge radnje prinudnog karaktera.

Studija slučaja

Policajac iz PU Palilula Slobodan Cvetić (41), rodom iz Vladimirovaca kod Alibunara, ranjen je u glavu i grudi 20.10. 2011. g. kada je pokušao da spreči pljačku ekspositure Komercijalne banke na Karaburmi. Vatreni obračun dogodio se oko 14.30 sati, kada su dvojica naoružanih mladića utrčali u banku u ulici Marijane Gregoran i naredili radnicima da im predaju novac, a u tom trenutku naišla je policijska patrola iz stanice Palilula, koja je pokušala da osujeti pljačku. Pljačkaši su potom zapucali na njih.⁹²

Riziku od nasilja izložene su i druge profesije. Tako, lekari bivaju viktimirani od strane nervoznih, frustriranih ili nezadovoljnih pacijenata, nastavnici viktimiraju učenici i ili njihovi roditelji, dok su novinari na meti različitih napada, uključujući i ubistva, zbog bavljenja temama čije otkrivanje ugrožava interes određenih pojedinaca i ili grupa.

⁹¹ <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/107948/Uibili-taksistu-i-ukrali-mu-BMW>, pristupljeno 2. 8.2012.

⁹² <http://www.naslovi.net/2011-10-21/e-novine/pljacka-banke-policajac-vrlo-kritično/2897369>, pristupljeno 3.6.2013.

Socio-ekonomski status i viktimizacija

Rezultati istraživanja pokazuju da socio-ekonomski status utiče pre svega na vrstu rizika, a manje na njegov stepen. Naime, imućniji ljudi su izloženiji riziku od viktimizacije imovinskim kriminalitetom, dok su osobe nižeg socio-ekonomskog statusa izloženije viktimizaciji nasiljem, uključujući seksualno nasilje i fizičko nasilje, kao i razbojništvo (Wemmers, 2003; Spalek, 2017). Ankete o viktimizaciji ukazuju i na visoko učešće nezaposlenih osoba među žrtvama kriminaliteta (Spalek, 2017).

Takođe, osobe koje žive u siromašnim oblastima izloženije su viktimizaciji, nezavisno od svog socio-ekonomskog statusa (Croal, 2007). Najzad, iako su osobe koje imaju viši socio-ekonomski status u većem riziku da postanu žrtve imovinskog kriminaliteta, jer su zbog imovine koju poseduju atraktivnije za kriminalce, one su u osnovi manje ugrožene od siromašnih jer, za razliku od njih, imaju materijalne mogućnosti da obezbede ili osiguraju svoju imovinu. Takođe, Nacionalna anketa o viktimizaciju u Velikoj Britaniji (British Crime Survey) pokazala je postojanje veze između izloženosti ljudi riziku od provale u stanove i nepostojanja mera obezbeđenja imovine, poput alarma, sigurnosnih vrata, kamere i sl. (Croal, 2007). S obzirom da su upravo siromašniji društveni slojevi ti koji nisu u mogućnosti da koriste mere obezbeđenja imovine, jasno je da su oni suštinski u većem riziku od provale u stanove.

Rizik od korporativnog kriminaliteta takođe ne pogađa jednako bogate i siromašne. To se posebno odnosi na različite oblike koji se vrše na štetu potrošača. Niža cena, koja je često jedina prihvatljiva za ljude slabog imovnog stanja, često znači proizvod opasan po zdravlje.

Studija slučaja: Afera „Silikoni“

Reč je o kompaniji "Poly Implant Prosthesis" (PIP), koja je dugo slovila za svetskog lidera u polju proizvodnje silikonskih grudi, sve do prošle godine kada je ceo skandal izašao na svetlo. Otkriveno je da je kompanija svake godine ušićevala oko milijardu evra tako što je veštačke grudi punila jeftinijim industrijskim silikonom, umesto skupljeg medicinskog. Da stvar bude gora, "pakovanje" za silikonsko punjenje je bilo falično i sklono pucanju i curenju. Kompanija je zatvorena, a oko 2.000 žena je dosad podnelo tužbu. Pokrenuta je i sudska istraga za krivično delo ubistva iz nehata povodom smrti jedne od žena sa takvim veštačkim grudima koja je umrla od raka. Žrtve ovog skandala su se okupile u udruženje i od vlade traže da kazni odgovorne, kao i da plati za uklanjanje veštačkih grudi koje mogu ozbiljno da im ugroze zdravlje. Revoltirane žene su prekjucuće održale protest ispred zgrade Ministarstva zdravlja, uzvikujući: "Hoćemo pravdu!" Iako većina ljudi na spomen „silikona“ prvo pomisli na estradne zvezde, protest u Parizu je otkrio da je zapravo reč o sasvim običnim ženama. Primer je predsednica udruženja, bivša konobarica iz istočne Francuske

Aleksandra Blašer, koja se na operaciju korekcije grudi odlučila posle tri trudnoće.⁹³

Advokat francuske kompanije „Poly Implant Prosthesis“ (PIP), koja je u centru skandala povodom ugrađivanja štetnih silikona koji mogu da izazovu rak, izjavio je da je većina implantata koje je firma prodavala od 1991. godine proizvedena od materijala koji je štetan po zdravlje.

– Bilo je kršenja propisa. Kompanija je prodavala takozvane proste implanate napravljene od silikona za koje nije imala odobrenje. Oni su bili namenjeni siromašnom sloju. S druge strane, prodavala je i kvalitetne, namenjeni mušterijama dubljeni džepi – priznao je advokat PIP-a.⁹⁴

Postoje i čitave društvene grupe koje su marginalizovane i imaju nizak društveno-ekonomski status koji utiče na visok nivo i viktimizacije i kriminalizacije njihovih članova. Pri tome, oni su viktimizirani i od strane zaposlenih u krivično-pravnom sistemu, koji ih lako etiketiraju kao kriminalce, teško im priznaje status žrtve, i tako ih na različite načine sekundarno viktimiziraju. Kod nas takvu grupu predstavljaju Romi, dok na Zapadu sličan društveni položaj imaju, na primer, crnci i druge etničke manjine (Francis, 2007; Spalek, 2017).

Socijalna neadaptiranost i marginalizovanost kao viktimogene predispozicije

Migranti i izbeglice predstavljaju posebne grupe marginalizovanih i socijalno neadaptiranih lica, i zbog toga su u većoj meri izloženi opasnosti da postanu žrtve kriminaliteta nego autohtono stanovništvo. Viktimogenu predisponiranost imigranata uočio je još Hentig (1948). On je ukazao na razliku koja postoji u ekonomskom statusu imigranata koji u evropske zemlje dolaze sa Zapada – iz SAD i dominiona i onih koji dolaze sa Istoka. Dok su prvi privlačne žrtve zbog svog bogatstva, drugi su siromašni i primljeni su sa nepoverenjem, pa se iz njihovih redova, pored žrtava, u značajnoj meri regrutuju i kriminalci.

Sklonost imigranata viktimizaciji Hentig objašnjava tako što kaže da jedan neiskusan, siromašan, ponekad i glup, imigrant lako postaje žrtva prevare. Njemu prevara nije mogla da se dogodi u malom i zatvorenom svetu iz kojeg dolazi i u kome ga formalna društvena situacija, rigidna ali istovremeno visoko zaštitna, nije pripremila za novu, konkurentnu okolinu. On u novu sredinu stiže pun nade i idealnih očekivanja, a njegova urođena seljačka sumnjičavost uklonjena je i razoružana njegovom verom u novi i bolje svet (Hentig, 1948).

Riziku viktimizacije posebno su izloženi ilegalni migranti. Oni su izloženi viktimizacijama od momenta regrutovanja, tokom transfera, i nakon dolaska u zemlju destinacije. Zbog svog ilegalnog statusa i loše ekonomске situacije, u zem-

⁹³ <http://www.vesti-online.com/Vesti/Svet/188155/Francuska-Hiljadama-zena-ugradi-li-otrovne-industrijske-silikone>, pristupljeno 26.9.2013.

⁹⁴ „Kompanija priznala krivicu“. *Press*, 29.12.2012.

lji destinacije podložni su najrazličitijim viktimizacijama, uključujući i trgovinu ljudima u cilju radne i seksualne eksploracije, prosjačenja i sl. (Nikolić-Ristanović, 2009).

Izbeglički status takođe predisponira na viktimizaciju. Izbeglice imaju problem da se adaptiraju na novu sredinu i marginalizovane su, a odbojnost i neprihvatanje od strane stanovnika zemlje domaćina još više povećavaju njihovu ranjivost. Izbeglice trpe različita viktimizirajuća ponašanja: od uvreda, provokacija i podsmeha zbog drugačijeg načina ponašanja, govora i sl, preko onemogućavanja u ostvarivanju prava i okrivljavanja da ugrožavaju standard stanovnika zemlje domaćina, do različitih oblika šikaniranja i nasilja od strane osoba od kojih su očekivali podršku i pomoć (Nikolić-Ristanović i dr., 1995 i 1996).

Istraživanja sprovedena u Srbiji su pokazala da su žene-izbeglice bile izložene seksualnom uznemiravanju u izbegličkim kampovima i prilikom ostvarivanja prava na pomoć koja im pripada, kao i da su posebno na udaru bile žene nesrpske nacionalnosti i žene čiji muževi su ostali na ratom zahvaćenoj teritoriji. Žene koje su u izbeglištvu bile sa svojim partnerima bile su izložene i riziku od partnerskog nasilja koje je bilo povezano sa frustracijama vezanim za rat i život u izbeglištvu (Nikolić-Ristanović i dr., 1995 i 1996; Nikolić-Ristanović, 2008).

Slično izbeglicama, i ljudi koji iz manjih mesta i sela dolaze u velike grade mogu lakše postati žrtve kriminaliteta od građana grada u koji su došli. Oni se razlikuju od starosedelaca svojim izgledom, govorom, ponašanjem, nepoverenjem i radoznalošću prema svemu i svačemu, nesnalažljivošću i strahom od podsmeha. Žive pretežno kao podstanari, slabog su imovnog stanja, rade često manje cenjene poslove. Oni su često žrtve prevara, krađa, naročito džeparoških, ucena, ali i trgovine ljudima u cilju seksualne ili radne eksploracije, vršenja krivičnih dela i sl.

Slično je i sa studentima i đacima koji dolaze iz unutrašnjosti u veliki grad. Željni „života“ oni često zapadaju u sumnjiva društva koja ih iskorišćavaju. Devojke postaju žrtve seksualnog uznemiravanja na ulici, u autobusu, bioskopu i sl. One, željne društva i provoda, često ne isključuju kontakte sa nepoznatim licima već stupaju sa njima u razgovor, prihvataju poziv za novo viđenje. To ih ponekad skupo košta – vodi ih u viktimizacije prevarama, seksualnim nasiljem, trgovinom ženama i sl.

Turisti su takođe izloženi viktimizaciji u većoj meri nego meštani turističkih mesta. Činjenica da su došli da se provedu, da imaju po pravilu kod sebe dosta gotovog novca, kao i činjenica da ne poznaju dobro običaje, svoja prava i obaveze i način funkcionisanja institucija, a nekada ne znaju ni jezik zemlje u kojoj se nalaze, čine da turisti budu posebno izloženi viktimizaciji silovanjem (žene, posebno mlade) i imovinskim krivičnim delima (i žene i muškarci).⁹⁵ Uz

⁹⁵ Carić (1979) je na našim prostorima prvi upotrebio pojam turistički kriminalitet obuhvatajući njime kako delikte čiji su učinioi turisti, tako i one čije su oni žrtve.

to, kada se dogodi viktimizacija, njihove šanse da dobiju odgovarajuću pomoć i zaštitu su male, jer oni obično ne znaju kome da se obrate za pomoć (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Socijalno izolovana i usamljena lica kao žrtve

Socijalno izolovana i usamljena lica lako postaju žrtve krivičnih dela. Posebno su ugrožena deca koja pobegnu od kuće, ljudi koji žive sami, kao i oni koji noću ili na nekom pustom ili opasnom mestu ostanu sami. Postoji velika opasnost za lice koje noću sedi samo u parku da postane žrtva razbojništva, jer potencijalni delinkvent može lako da savlada njegov otpor i da neopaženo pobegne. Usamljen položaj mami delinkventa i kada nema nikakve aktivne provokacije od strane žrtve. Ukoliko se radi o ženskom licu isti faktori mogu predisponirati na silovanje. Ankete o viktimizaciji ukazuju na veći rizik viktimizacije za neoženjene, odnosno neudate, i razvedene, u poređenju sa osobama u braku (Spalek, 2017).

Međutim, iako je rizik viktimizacije veći kad je čovek fizički usamljen, on nije zanemarljiv ni u grupi u kojoj je čovek isto tako usamljen, jer ne uspeva da uspostavi psihičke veze sa drugima. Između njega i drugih lica se zato ne uspostavlja nikakva komunikacija, nikakav zajednički interes ih ne vezuje. Oni su grupa anonymnih i međusobno nezainteresovanih ljudi koji su se slučajno sreli na određenom prostoru. Potencijalni napadač to zna i sa time računa.

Jedan ili dva drska kriminalaca u kupeu metroa, u čekaonici železničke stanice ili na drugom na sličan način izolovanom prostoru, u gluvo doba noći, mogu da maltretiraju svakog pojedinca iz te grupe. Članovi grupe će pružiti pojedinačan otpor, uglavnom verbalan, koji nije u stanju da spreči kriminalca već jedino može još više da ga razbesni. Kriminalci mogu vredati, tući i ponižavati pojedince ali će se uvek onaj kojeg još ne diraju nadati da će upravo on biti pošteđen. Uostalom, nisu nepoznati slučajevi u kojima stotine ljudi posmatra tuču neravnopravnih protivnika ništa ne preduzimajući da se spreče teške posledice. Znajući sve to, računajući sa pojavom masovne inhibicije, kriminalac nekada viktimizira i ljude koji se nalaze u ovakvoj, neorganizovanoj grupi (Nikolić-Ristanović, 1984).

Asocijalno ponašanje i rizik viktimizacije

Asocijalno ponašanje nekog lica takođe povećava njegove šanse da postane žrtva. Prostitutke, kriminalci, narkomani, beskućnici i prosjaci, na primer, u većoj meri su izloženi najraznovrsnijim oblicima viktimizacije. Njihova predisponiranost proističe iz sledećih činjenica: iz njihovog druženja sa kriminalcima i drugim sumnjivim licima, iz njihove stalne prisutnosti na mestima gde je opasnost od kriminala maksimalna, iz njihove angažovanosti u zabranjenim poslovima iz kojih često proizilaze međusobni konflikti (npr. pri podeli ukradenih stvari ili novca) i iz njihovog straha da se obrate policiji radi zaštite jer bi tako

i sebe izložili kažnjavanju (Fattah, 1970). Uz to, njima nedostaje i jaka socijalna mreža koja bi im omogućila uspešan oporavak nakon viktimizacije (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Hentig (1948) je to veoma dobro ilustrovaо na primeru prostitutki, čije vreme najveće aktivnosti je noć, za razliku od drugih ljudi koji noć obično provode zaključani u svojoj kući. Takođe, za razliku od nas koji izbegavamo mračne kvartove i približavanje potpuno nepoznatih lica, intoksiniranih ili na drugi način potencijalno ugrožavajućih, za prostitutke je to uobičajen kontekst njihove svakodnevne aktivnosti. One su izložene napadima raznih lica, uključujući tu i ženske suparnice, a često moraju da primaju klijente u kući ili bilo gde.

Novija istraživanja su potvrdila uticaj delinkventnog ponašanja na rizik viktimizacije. To se posebno odnosi na uticaj delinkventnog ponašanja mladih, koji su izloženi povećanom riziku viktimizacije upravo zbog svog delinkventnog ponašanja (Stevković i Nikolić-Ristanović, 2016). Takođe, istraživanja pokazuju da je uticaj delinkventnog ponašanja mladih na njihovu kasniju viktimizaciju izraženiji nego uticaj prethodne viktimizacije na njihovo delinkventno ponašanje (Cops i Pleysier, 2014).

VI.1.3. Situacione viktimogene predispozicije

Postoje određena vremena, mesta ili životne situacije u kojima postoji veća opasnost da se postane žrtva. Istraživanja su pokazala da postoji određeni vremen-ski ritam kriminaliteta kao i njegova prostorna raspoređenost koji nisu puka slučajnost. I tek njihovim saznavanjem, odnosno saznavanjem situacionih predispozicija u kombinaciji sa pojedinim karakteristikama potencijalne žrtve, možemo sagledati stepen rizika viktimizacije koji joj preti, i izgraditi efikasan sistem prevencije.

Rizik viktimizacije se, dakle, menja u zavisnosti od doba godine, odnosno meseca i dana u sedmici, a takođe i u zavisnosti od doba dana. Fattah (1971) je, na primer, utvrdio da je rizik da se postane žrtva ubistva iz koristoljublja najveći u novembru, a najmanji u junu. Wolfgang je za obična ubistva došao do obrnutog rezultata – najviše ubistava se vrši u letnjim mesecima a najmanje u zimskim (Wolfgang, 1958). Istraživanje ubistava u Beogradu, koje je sprovedla Simeunović-Patić, pokazalo je da je najviše ubistava izvršeno u septembru i oktobru (Simeunović-Patić, 2003).

Raspoređenost viktimizacija u toku sedmice takođe pokazuje izvesne tendencije. Krvni i seksualni delikti, kao i krivična dela protiv saobraćaja izazvana alkoholom se češće javljaju u dane vikenda. Tako, na primer, Fattah (1971) za ubistva iz koristoljublja ukazuje na postojanje najvećeg rizika subotom. Istraživanja ubistava u bivšoj Jugoslaviji (Pešić, 1972) i drugim zemljama, poput SAD (Doerner i Lab, 2017) pokazuju takođe da se najviše ubistava izvrši u dane vikenda. Povećani rizik viktimizacije u dane vikenda i noću se objašnjava slobodnim vreme-

nom i većom mogućnošću međusobnih interakcija potencijalnog delinkventa i potencijalne žrtve, kao i povećanom potrošnjom alkohola, što sve skupa dovodi do konfliktnih situacija koje se ponekad završavaju zločinom.

Sličan je odnos uočen vezano za godišnje doba i dane u sedmici i rizik viktimizacije seksualnim deliktima. Kao „vreme žrtava seksualnih krivičnih dela“ dominira letnje godišnje doba, a u toku sedmice nedelja (Pospišl-Završki, 1980). Kada su u pitanju krvni delicti, istraživanja ukazuju na izvesne razlike u pogledu vremena njihovog javljanja u zavisnosti od pola žrtve. Tako istraživanja ubistava i telesnih povreda pokazuju da se ova krivična dela prema ženama češće vrše u dane u toku nedelje, a prema muškarcima u dane vikenda (Wolfgang, 1958; Schafer, 1968).

Takođe, ubistva, razbojništva, seksualna krivična dela i druga nasilna krivična dela, ali i krađe, posebno krađe automobila, najčešće se vrše u večernjim časovima i noću. To je vreme izlazaka i odlazaka u kafanu gde se uživa alkohol, što povećava mogućnost susreta i međusobnih konflikata. Takođe, to vreme odgovara potencijalnom delinkventu, jer je zaštićen mrakom i jer su mogućnosti za nalaženje žrtve i brzo slamanje njenog otpora veće. Noć je posebno rizično doba dana za viktimizaciju ubistvom (Pešić, 1972; Scherr i Langlade, 2014). Istraživanja ubistava u svetu i u našoj zemlji ukazuju da se oko polovine svih ubistava vrši u periodu između 20.00 i 02.00 časova (Wolfgang, 1958; Simeunović-Patić, 2003).

Istraživanje Nikolić-Ristanović (1984) je pokazalo da je više od polovine ubistava, razbojništava, silovanja, teških i lakih telesnih povreda i krađa koje je ispitivala izvršeno uveče ili noću. Ukoliko su ubistva i telesne povrede vrštene danju, to je po pravilu činjeno u zatvorenom prostoru, odnosno u stanu žrtve ili delinkventa, pa se kao dominirajući situacioni faktor tu pojavljuje prostor, odnosno mesto na kojem je izvršeno krivično delo. Provalne krađe u stanovima se češće vrše u prepodnevnim časovima kada vlasnici nisu kod kuće.

Uz to, uočen je i uticaj pola žrtve i izvršioca. Muško nasilje nad ženama, uključujući i ubistva, češće se dešava u toku dana, posebno u popodnevnim časovima, a ređe noću. To se može objasniti činjenicom da nasilje nad ženama najčešće vrše njihovi bračni drugovi, rođaci i komšije i da se ono najčešće vrši u kućnom prostoru u kojem žene-domaćice provode veći deo dana same ili sa decom. Na taj način, one su dovoljno izolovane i lišene zaštite drugih i u toku dana što nasilnik zna i koristi ne čekajući da padne mrak (Nikolić-Ristanović, 1989). U skladu sa time, i viktimizacije muškaraca partnerskim i drugim ubistvima koja vrše žene a koja su povezana sa nasiljem u porodici, češće se dešavaju u toku dana nego noću. To se objašnjava okolnošću da su ta ubistva uglavnom usmerena na odbranu od nasilja koje žene trpe od strane muža ili drugog člana porodice obično u kućnom prostoru i u toku dana (Nikolić-Ristanović i Mrvić, 1992).

Na drugoj strani, kada su u pitanju ubistva i teške telesne povrede muškaraca od strane drugih muškaraca, ona se češće dešavaju u večernjim i noćnim časovima nego po danu, što se dovodi u vezu sa odlascima u kafane i sa konzumiranjem alkohola.

Hentig (1948) je ukazao na činjenicu, značajnu sa stanovišta rizika viktimizacije: nasilje može biti izvršeno tek pošto je žrtva izolovana. I zaista, najviše krivičnih dela događa se u zatvorenom prostoru, posebno u stanovima ili ako se radi o seoskom području, u šumi ili na polju. Tako je, na primer, Fattahovo istraživanje ubistava iz koristoljublja pokazalo da se ona najčešće vrše u zatvorenom prostoru i to najčešće u prostorijama žrtve, jer to omogućava delinkventu da nesmetano deluje i da uzme sve što želi a ne samo ono što se slučajno našlo kod žrtve u trenutku napada (Fattah, 1971). Do sličnih podataka došlo se i istraživanjima ubistava koja su vršena u našoj zemlji (Simeunović-Patić, 2003). Podaci za SAD pokazuju da se zatvoreni prostor pojavljuje i kao rizično mesto za viktimizaciju razbojništвом, dok ulica dolazi na drugo mesto (Doerner i Lab, 2017).

I žrtve silovanja su najčešće viktimizirane u kućnim prostorijama, a zatim u prostorima uz kuću – radionice, staje, podrumi, seoski putevi, šume i poljane, a zatim i u kamionu, automobilu i liftu (Pospišl-Završki, 1980; Nikolić-Ristanović, 1984). Najveća opasnost od viktimizacije silovanjem postoji u stanu žrtve i stanu učinioca, a zatim u stanu lica bliskih žrtvi (Holmes i Holmes, 2002). To je i logično s obzirom da samo prisustvo potencijalnog delinkventa u stanu žrtve, stvara pogodnu priliku da lako savlada otpor žrtve i to bez straha da će neko naići i otkriti njegovo delo. S druge strane, samo mesto gde se krivično delo odigralo uvek će moći da potkrepi glavnu tezu u njegovoj odbrani – žrtva je „sama htela“ obljudbu! Automobil predstavlja posebno opasno mesto jer žrtva, pritešnjena u njemu, ima jako malo mogućnosti da se brani, a delinkvent uvek može naći skrovito mesto gde će bez straha da će ga neko ometati, moći da zaustavi auto i izvrši silovanje. Iz sličnih razloga, jedno od opasnijih mesta može biti i lift.

I okolnosti vezane za uslove života pojedinih lica a koje su situacionog karaktera mogu uticati na povećanu izloženost viktimizaciji. Takva okolnost je, na primer, život u zajednici sa duševnim bolesnikom, narkomanom ili alkoholičarem.

VI.1.4. Viktimogene predispozicije pravnih lica

Određena svojstva pravnih lica ih čine manje zaštićenim, odnosno izloženijim viktimizaciji i predstavljaju njihove viktimogene predispozicije. Viktimogene predispozicije pravnih lica su njihova organizaciona svojstva, delatnost kojom se bave, broj zaposlenih, prihodi koje ostvaruju, mere obezbeđenja koje preduzimaju i sl.

Trgovinske organizacije su posebno ugrožene od raznih krađa, provala i pljački. Njih ne izlaže opasnosti samo delatnost kojom se bave već i moderan način izlaganja robe, moderna reklama i nedostatak radne snage. Male prodavnice su, pak, izložene većem riziku viktimizacije nego one sa većim prihodima i većim brojem zaposlenih, pre svega jer su slabije zaštićene. Posebna opasnost vreba male staklene prodavnice i trafike koje se nalaze van okvira neke veće zgrade. One mame potencijalnog delikventa jer su pregledne i jer se mogu neometano

i bez mnogo teškoća obiti. Neobezbeđena, odnosno nedovoljno čuvana gradišta i stovarišta izuzetno su primamljiva za vršenje imovinskih krivičnih dela, posebno kada su izolovana i nedovoljno osvetljena. Pravnim licima koja se bave privrednom delatnošću i bankarskim poslovima preti opasnost od privrednog kriminala, odnosno od kriminaliteta belog okovratnika, ali i od iznuda i zastrašivanja od strane pripadnika organizovanog kriminala (van Dijk, 2008).

Bankama preti i posebno izražena opasnost od pljački s obzirom na velike količine novca sa kojima raspolažu, dok apoteke mogu biti viktimizirane krađama od strane narkomana, koji, u apstinencijalnim krizama, nekada ne prezaju ni od obijanja apoteka kako bi došli do narkotika.

VI.1.5. Uticaj viktimogenih predispozicija na viktimizaciju

Suština uticaja koji vrše viktimogene predispozicije ogleda se u tome što one čine neko lice pogodnim, odnosno u većoj meri izloženim ili manje zaštićenim od (određenih oblika) viktimizacije (Fattah, 1971).

Mehanizam delovanja viktimogenih predispozicija može se razlikovati s obzirom na sledeće tri faze⁹⁶ kriminalnog procesa:

- faza nastanka ideje i stvaranje plana za izvršenje kriminalnog ponašanja;
- faza prelaska na izvršenje;
- faza izvršenja.

U fazi nastanka ideje i stvaranja plana za izvršenje kriminalnog ponašanja, viktimogene predispozicije mogu delovati na dva osnovna načina na potencijalnog delinkventa: **1. mogu ga inspirisati, odnosno stvoriti kod njega ideju za izvršenje kriminalnog ponašanja, iako pre toga nije doneo odluku da ga učini; 2. mogu uticati na njegov izbor žrtve kada je prethodno doneo odluku o izvršenju kriminalnog ponašanja.**

Na primer, pijan čovek koji nerazumno troši novac ili na drugi način pokazuje da ga ima u velikim količinama navodi potencijalnog delinkventa na pomisao da njegovim viktimiziranjem može na lak način doći do novca koji mu treba. Ovaj tip uticaja viktimogenih predispozicija tesno je povezan sa motivima delinkventa. Hentig s tim u vezi kaže: „Motivi se ne stvaraju ni iz čega. Oni su izazvani spoljnim uticajima istovremeno kada sami provociraju učinioca. Jedan od tih spoljnih uticaja, i ne najmanji, je često ličnost ili ponašanje žrtve“ (Hentig, 1948: 397).

U slučaju kada je delinkvent doneo odluku o izvršenju kriminalnog ponašanja nezavisno od konkretne žrtve, njegov izbor je retko slučajan. Naprotiv, često je usmeren njenim karakteristikama, odnosno, viktimogenim predispozicijama.

⁹⁶ Fattah je razlikovao delovanje viktimogenih predispozicija u trima fazama kriminalnog procesa u odnosu na problematiku ubistva iz koristoljublja. Mi usvajamo ovaj prilaz kao opšti, jer smatramo da može biti primenjen i na druge delikte (Fattah, 1971).

Tu ne spadaju slučajevi u kojima je između delinkventa i žrtve prethodno postojao neki odnos ili slučajevi u kojima je žrtva svojim ponašanjem izazvala delikt. Tako, na primer, za onoga ko hoće da obije prodavnici nije bez značaja činjenica gde se ona nalazi i u kojoj meri je zaštićena. Takođe, profesionalni zločinci svoju žrtvu brižljivo biraju prema kriterijumima stečenim dugom praksom u vršenju zločina.

U fazi prelaska na izvršenje, viktimogene predispozicije deluju na taj način što ubrzavaju i olakšavaju otpočinjanje viktimizujućeg ponašanja na koje se delinkvent prethodno odlučio. One otklanjaju eventualne dileme i dvoumljeњe delinkventa u periodu između formiranja ideje i samog izvršenja kriminalnog ponašanja. Takva viktimogena predispozicija je, na primer, stanje opijenosti usled alkoholisanosti ili dejstva narkotika. Tako, alkoholisanost jednog lica, ne samo da može da navede potencijalnog delinkventa na pomisao da izvrši prema njemu, na primer, razbojništvo, već utiče i na to da delinkvent brzo i lako pristupi realizaciji te svoje ideje.

U fazi samog izvršenja kriminalnog ponašanja viktimogene predispozicije takođe imaju važnu ulogu. One utiču tako što, ili čine mogućim izvršenje, ili ga čine lakšim.

Viktimogene predispozicije mogu učiniti mogućim izvršenje kriminalnog ponašanja stvaranjem prilike za njega, odnosno činjenjem jedne osobe pristupačnom delinkventu. Zanimanja kao što su vozač taksija, konobarica, kafanska pevačica i sl. čine da su lica koja ih obavljaju stalno na domaku potencijalnom delinkventu koji namerava da izvrši razbojništvo, krađu, silovanje ili neko slično kriminalno ponašanje.

Viktimogene predispozicije koje olakšavaju izvršenje kriminalnog ponašanja su one koje čine mogućnosti žrtve za pružanje otpora malim, a takođe na malu meru svode i mogućnost da joj bude pružena pomoć i zaštita od strane drugih lica. Starost, bolest, fizička slabost, invalidnost, stanje pijanstva – sve su to ona svojstva koja mogućnosti žrtve da pruži otpor svode na minimum ili ih potpuno uklanjaju. To, naravno, zadatak delinkventa u velikoj meri olakšava i omogućava mu da delo brzo i bez smetnje izvrši, vrlo često čak i upotrebotom samo svoje fizičke snage. Takođe, i prostorna izolovanost olakšava izvršenje kriminalnog ponašanja.

Neke viktimogene predispozicije ostvaruju svoje dejstvo i posle izvršenog kriminalnog ponašanja, tako što smanjuju na minimum opasnost za delinkventa da bude otkriven. Takve predispozicije su razni oblici asocijalnog ponašanja žrtve koji utiču da ona često radije ne prijavljuje krivično delo izvršeno nad njom, kako ne bi sebe kompromitovala ili čak izložila kažnjavanju. Sa tom okolnošću delinkvent i računa kada se odlučuje na viktimizaciju lica sa takvim svojstvima. U ovom pogledu su u posebno delikatnoj situaciji žrtve trgovine ljudima koje su prinuđene da se bave prostitucijom, prosjačenjem ili drugim nedozvoljenim aktivnostima.

VI.2. PONAŠANJE ŽRTVE U ODNOSU NA VIKTIMIZACIJU

Postojanje viktimogenih predispozicija u većem ili manjem obimu stvara veće ili manje mogućnosti da određeni subjekt postane žrtva. Ipak, svojstva nekog lica koja ga izlažu opasnosti da postane žrtva, ne moraju neminovno dovesti do viktimizacije.

Schneider je primetio da viktimizaciona kvota zavisi ne samo od karakteristika neke osobe, već i od njenog naprezanja da svoju viktimizaciju izbegne (Schneider, 1975). Drugim rečima, rizik viktimizacije je u funkciji ne samo viktimogenih predispozicija nekog lica već i sveukupnosti njegovog ponašanja. Pri tome, odnos ponašanja i opasnosti od viktimizacije može biti trojak. Ponašanje može:

1. biti bez uticaja na rizik viktimizacije
2. pojačavati rizik viktimizacije
3. slabiti rizik viktimizacije.

U prvom slučaju ključnu ulogu imaju viktimogene predispozicije ili se radi o slučajnom stičaju okolnosti. U drugom slučaju, kada ponašanje žrtve pojačava njen rizik viktimizacije, govorimo o doprinosećem ponašanju žrtve u odnosu na sopstvenu viktimizaciju. Najzad, u trećem slučaju, kada žrtva nastoji da izbegne ili spreči svoju viktimizaciju govorimo o sprečavajućem ili preventivnom ponašanju žrtve. Međutim, da bi žrtva preduzela potrebne mere za smanjenje svog rizika viktimizacije, potrebno je da bude svesna opasnosti i načina na koji je može izbeći ili savladati. Upravo znanja te prirode treba da joj pruži viktimologija.

VI.3. ODNOS IZVRŠILAC-ŽRTVA

Velika je zasluga Hentig-a (1948) i Ellenberger-a (1954) što su, gradeći svoj viktimološki pristup kriminalitetu, podvukli nepreciznost i promenljivost granica između delinkventa i žrtve (eng. *the doer-sufferer combination*). Ko jednom učini krivično delo povećava svoje mogućnosti da kasnije, a posebno tokom i nakon izdržavanja kazne postane žrtva raznih ucena, eksploatacije, diskriminišućih i nasilnih ponašanja. Jednom viktimizirano lice, na drugoj strani, može lako postati delinkvent, posebno ukoliko je nezadovoljno ostvarenom pravdom. Često je jedno lice istovremeno i delinkvent i žrtva (saobraćajna krivična dela) ili slučajnost određuje ko će između dva lica postati delinkvent a ko žrtva, jer njihova ponašanja vode i ka jednom i ka drugom (tuče i kafanske svade).

I u drugim slučajevima, u kojima nema kombinacije delinkvent – žrtva, postoje razne nijanse u ponašanju žrtve u odnosu na delinkventa koje se kreću od potpune pasivnosti do najdrastičnije provokacije. Da bi se moglo sagledati po-

našanje žrtve koje više ili manje doprinosi da krivično delo bude izvršeno, neophodno je sagledati ga u kontekstu ukupnog odnosa između nje i delinkventa i mehanizma međusobnih akcija koje rezultiraju viktimizacijom. Taj odnos je kod velikog broja kriminalnih ponašanja, naročito kod onih koja su uperena protiv ličnosti, glavni elemenat koji stvara opasnu situaciju za potencijalnu žrtvu.

Razlikujući odnose između delinkventa i žrtve s obzirom na njihovu prirodu, Fattah (1971) ih je podelio na dve velike grupe: **lični odnosi i odnosi koji nemaju lični karakter**. Prva grupa obuhvata one odnose koji povezuju mali i ograničen krug lica, a čiju osnovu čine emocije. Drugu grupu čine odnosi koji nemaju emocionalni naboj, odnosno oni koji su zasnovani na racionalnim elementima.

Imajući u vidu širi krug kriminalnih ponašanja, i polazeći od Fattah-ove podele **prema prirodi odnosa**, možemo razlikovati sledeće vrste odnosa delinkvent-žrtva: srodnički odnos, partnerski odnosi (heteroseksualni i homoseksualni), blisko prijateljstvo, poznanstvo, profesionalni odnos (odnos između poslodavca i radnika, odnosi nadređenih i podređenih na poslu, odnosi među kolegama na poslu, odnosi između lica koja su zajedno angažovana na nedozvoljenim poslovima), odnos zajedničkog stanovanja i nepoznati, tj. lica između kojih ne postoji nikakav odnos. Između istog delinkventa i iste žrtve može istovremeno postojati više vrsta odnosa (npr. profesionalni odnos i blisko prijateljstvo, susedstvo i srodstvo i sl.).

Odnosi između delinkventa i žrtve mogu se razlikovati i **prema dužini trajanja**. Postoje **trajni, prolazni i privremeni odnosi**. Prolazni i privremeni odnosi mogu postojati u vreme izvršenja kriminalnog ponašanja, ali mogu i pripadati prošlosti. Međutim, sa prekidanjem socijalnih kontakata između potencijalnog delinkventa i potencijalne žrtve često se ne uklanja i opasnost od kriminalnog ponašanja.

Raniji odnos može još dugo proizvoditi dejstvo i biti od uticaja na nastanak krivičnog dela. Posle razvoda, na primer, nasilni suprug može nastaviti da zlostavlja i ili proganja suprugu što se može završiti i lišenjem života jedne ili druge strane. Uz to, dotadašnji konflikti se često produbljuju a nastaju i novi. Ovi poslednji se po pravilu odnose na sporove oko podele imovine na kojoj postoji susvojina i u vezi izdržavanja i viđenja deteta. Kao rezultat konflikata koji nastaju po prestanku bračne, odnosno vanbračne zajednice, vrše se i teži oblici nasilja, i to posebno u slučajevima kada su supruzi primorani da i dalje žive u istom stanu.

Takođe, i raniji podstanarski i sustanarski odnos može usmeriti izbor potencijalnog delinkventa koji hoće da ukrade, s obzirom da je imao prilike da dobro upozna životne prilike potencijalne žrtve.

Da bismo mogli analizirati mehanizam uticaja odnosa između delinkventa i žrtve na nastanak kriminalnog ponašanja, neophodno je razlikovati ih s obzirom na **intenzitet i učestalost socijalnih kontakata, odnosno međusobnih interak-**

cija i komunikacija. S obzirom na ovaj kriterijum, odnosi između delinkventa i žrtve mogu biti **duboki i tesni ili labavi i površni** (Wolfgang, 1957).

Prva grupa obuhvata **stabilne, bliske i neformalne odnose koji obiluju čestim socijalnim kontaktima, interakcijama i komunikacijama i koji omogućavaju potencijalnom delinkventu da duboko uđe u intimni život žrtve.** S obzirom da su po prirodi trajniji, oni stvaraju čvrstu emocionalnu i afektivnu podlogu. Ovakvi mogu biti odnosi između roditelja i dece, partnerski odnosi, odnosi braće i sestara, bliskih prijatelja, ali i odnosi između suseda, kolega na poslu itd.

Površni odnosi karakterišu se distanciranošću, formalnim, slabijim i redim socijalnim kontaktima, komunikacijama i interakcijama između potencijalnog delinkventa i potencijalne žrtve. Oni su, po pravilu, lišeni emocija, ili su one veoma malo izražene. Takvi odnosi su, na primer, odnosi između poznanika, između poslodavca i radnika, ali takvi mogu biti i odnosi između rođaka. Najzad, **odnos između delinkventa i žrtve može imati razne stupnjeve, odnosno faze, s obzirom na intenzitet i učestalost socijalnih kontakta i interakcija.**

Partnerski odnosi i odnosi srodstva

Različiti oblici nasilja u porodici spadaju u najrašireniju nasilnu viktimizaciju prema partnerima i srodnicima, a opasnost od viktimizacije, kao što je već pomenuto, ostaje i posle prestanka bračne, odnosno vanbračne zajednice. Dobar deo ubistava, takođe se vrši između srodnika ili, bračnih i vanbračnih, partnera. Na primer, Wolfgang (1958) je, istražujući ubistva u Filadelfiji, našao da odnos srodstva između ubijenog i ubice predstavlja najčešći odnos žrtve i izvršioca ubistva posle odnosa bliskog prijateljstva. Do sličnih rezultata došlo se i istraživanjem ubistava u Beogradu (Simeunović-Patić, 2003), s tim što je u njemu uočena i jasna rodna razlika: žene su daleko češće nego muškarci ubijene od strane svojih partnera, dok su muškarci daleko češće od žena žrtve ubistva od strane daljih srodnika, prijatelja i poznanika.

Blizina i pristupačnost, kao i međusobno poverenje među srodnicima, mogu stvoriti povoljnju situaciju i za izvršenje seksualnih i imovinskih krivičnih dela. Otac se lakše može približiti svojoj čerci nego nepoznatoj devojci. On je za nju autoritet i ona se mora povinovati njegovim željama. Takođe, on bez izazivanja sumnje može ući u njenu sobu, izvršiti nad njom obljubu i, bez straha da će biti otkriven, iz nje izaći. Slično je i sa drugim srodnicima. Oni svoj plan za izvršenje krivičnog dela grade na poverenju koje na osnovu svog srodstva uživaju kod žrtve.

Dok trajnije ljubavne veze češće vode izvršenju krvnih delikata, one površne i prolazne lakše dovode do krađa i razbojništva. Fattah (1971) je, na primer, naveo slučaj odnosa između prostitutke i njenog klijenta koji je doveo do ubistva iz kristoljublja. Homoseksualna veza može na sličan način kao i heteroseksualna dovesti do viktimizacije. Posebno su karakteristični slučajevi prolaznih homoseksualnih veza koje partnera izlažu opasnosti od međusobnih krađa i razbojništva.

Odnos bliskog prijateljstva i poznanstva

Kriminalno ponašanje može proizići iz odnosa bliskog prijateljstva, bilo zato jer poznavanje prilika žrtve usmerava izbor delinkventa (primeri razbojništva koje navodi Fattah, 1971), bilo iz razlika u interesima koje se mogu među njima pojaviti i koje oni mogu pokušati da reše zločinom. Kada su u pitanju seksualni delikti onda prijateljska veza može biti pogodna prilika za onoga ko želi da zloupotrebi poverenje koje na osnovu nje uživa kod žrtve.

Izgleda da odnos poznanstva igra značajniju ulogu u genezi kriminalnog ponašanja nego odnos prijateljstva. Iako površniji i redi, socijalni kontakti iz ove kategorije odnosa na jedan specifičan način predstavljaju izvor vrlo raznovrsnih motiva za kriminalno ponašanje. Na drugoj strani, izgleda da je kod prijateljstva pretežniji uticaj njegovog emocionalnog sadržaja koji smanjuje opasnost od viktimizacije.

Odnos poznanstva, zbog manje učestalosti i zbog površnosti socijalnih kontakata između žrtve i delinkventa pogoduje izvršenju krivičnih dela krađe i razbojništva. Na jednoj strani, ova lica su u prilici da u izvesnoj meri imaju predstavu o imovnom stanju i načinu života žrtve, dok su na drugoj, manje sumnjiva od onih koji su u neposrednjem i češćem kontaktu sa njom.

Odnosi među susedima, zajedničko stanovanje i profesionalni odnosi

Geografska bliskost suseda, naročito u seoskim područjima, rađa razne imovinske sporove i nesuglasice – svađe oko međa, sprovođenja otoka vode, službenosti, napasanja stoke i sl., koje dovode do međusobnog vređanja, fizičkog obračunavanja pa čak i lišenja života. Blizina, takođe, omogućava susedima međusobni uvid u životne prilike. Potencijalni delinkvent koji ima namjeru da ukrade, pre će izabrati za žrtvu suseda nego nekog drugog, upravo s obzirom na tu okolnost, kao i na daleko veću mogućnost da brzo, neometano i bez izazivanja sumnje ukradene stvari sakrije na sigurno mesto.

Zajedničko stanovanje kao i veze koje se stvaraju između ljudi na profesionalnom planu predstavljaju takođe odnose koji mogu dovesti do viktimizacije. Određene životne situacije i potrebe dovode dva lica u vezu i među njima se razvijaju socijalni kontakti. Zajedničko stanovanje podrazumeva, u većoj meri nego susedstvo, pristupačnost žrtve i poznavanje njenih životnih prilika. Za potencijalnog delinkventa ono stvara idealnu priliku za izvršenje imovinskih delikata. Najzad, odnosi na profesionalnom planu, budući da se često odvijaju između lica koja imaju suprotne interese i nalaze se na različitim pozicijama moći, takođe dovode do konflikata koji nekada mogu biti razrešavani i nasiljem.

Između žrtve i delinkventa ne postoji raniji odnos

Jedan broj kriminalnih ponašanja vrši se i prema licima sa kojima delinkvent ne stoji ni u kakvom odnosu. Ovakvi slučajevi su česti kod imovinskih krivičnih dela, posebno kod krađa i razbojništva. Jedan deo krivičnih dela krađe vrši se i prema pravnim licima sa kojima delinkvent ne stoji ni u kakvom odnosu.

Krađe prema nepoznatom fizičkom licu najčešće su kada se radi o džeparenju i obijanju stanova i automobila. Ono što određuje žrtvu nije odnos sa određenim licima već izbor zasnovan na karakteristikama kako željenog predmeta tako i same žrtve. Slična situacija postoji i kod krivičnog dela razbojništva i razbojničke krađe. Ubistva i telesne povrede prema nepoznatim licima najčešće se vrše iz obesti, iz koristoljublja i u svađi, posebno ako je delinkvent ili žrtva u alkoholisanom stanju.

Silovanja prema nepoznatim osobama takođe se najviše vrše iz obesti. Žurba, nervosa, posebno kada su u pitanju vozači motornih vozila, česti su izvori uvreda pa i fizičkog nasilja među nepoznatim licima, a i sami saobraćajni delikti se po pravilu vrše prema nepoznatim licima.

VI.4. TEORIJSKA OBJAŠNJENJA RIZIKA VIKTIMIZACIJE

Tokom svog razvoja, viktimologija je na različite načine pokušavala da objasni rizike viktimizacije i razlike u izloženosti viktimizaciji različitih ljudi.

VI.4.1. Objašnjenje viktimizacije doprinosom žrtve

Rana viktimoška teorija bila je koncentrisana na odgovornost žrtve za izvršeno kriminalno ponašanje i viktimizaciju koju je u vezi njega doživela. Fokus je, u tesnoj vezi sa krivičnim pravom, bio na individualnom krivičnom delu i ulogama njegovih aktera (izvršioca i žrtve), pri čemu je bilo centralno odrediti stepen krivice, odnosno nevinosti, obe strane. Hentig (1948) i Mendelsohn (1956) bili su prvi viktimalozi koji su proučavali lične karakteristike i ponašanja žrtava kao faktore koji mogu objasniti stepen izloženosti ljudi viktimizaciji. Mendelsohn je svoju tipologiju žrtava zasnovao na razlikovanju žrtava s obzirom na stepen njihove krivice.

Ove teorijske postavke je dalje razvio Wolfgang (1957, 1958) svojim proučavanjem koncepta *victim precipitation*, koji se u osnovi svodi na merenje doprinos, odnosno krivice žrtve (Goodey, 2005). U istraživanju ubistava koje je vršio na osnovu podataka iz policijske statistike, Wolfgang je utvrdio da je u čak 26% slučajeva žrtva svojim ponašanjem izazvala ubistvo. Iako je ova teorija bazirana

veoma usko na individualni događaj ubistva, bez sagledavanja istorije odnosa između izvršioca i žrtve, ona je kasnije prihvaćena i od strane Amira (1968), koji ju je primenio na slučajeve silovanja. Primena koncepta *victim precipitation* je kritikovana, i to posebno u vezi sa njenom primenom na slučajeve silovanja gde je doprinela ojačavanju već postojećih patrijarhalnih stereotipa i predrasuda o krivici žrtve (Spalek, 2017).

VI.4.2. Teorija oportuniteta

U svom kasnjem razvoju, viktimalogija je u potpunosti napustila pristup kojim se uzroci i efekti viktimalizacije vezuju za krivicu žrtve. Međutim, krivično-pravni sistem je nastavio da okriviljuje žrtvu i koristi ideju o krivici žrtve za dokazivanje nevinosti izvršioca. Ovo posebno dolazi do izražaja u slučajevima silovanja i drugih seksualnih delikata. Takođe, u slučajevima nasilja u porodici i ubistava koja iz njega proisteknu, nesagledavanje istorije nasilja, odnosno usko fokusiranje na postupanje oba aktera samo u poslednjem nasilnom incidentu, vodi u neadekvatan odnos prema (primarnoj) žrtvi, koji uključuje i njeno kažnjavanje.⁹⁷

Šire objašnjenje izloženosti viktimalizaciji ponudile su novije viktimaloške teorije, poput **teorije stila života** (Hindelang i dr., 1978) i **teorije rutinskih aktivnosti** (Cohen i Felson, 1979). Te dve teorije predstavljaju dve varijante teorije oportuniteta (Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018). Fattah je ove teorije dopunio i tako razvio teorijsko objašnjenje pod nazivom **model diferencijalnog rizika kriminalne viktimalne viktimalizacije**.

Osnovna teza teorije oportuniteta jeste da kriminalci vrše racionalan izbor i to tako što biraju žrtvu koja omogućava veliku dobit uz malo napora i rizika. Drugim rečima, lice koje je odlučilo da izvrši krivično delo, nastoji da to učini na što lakši način pa stoga bira zgodnu priliku, odnosno mogućnost – da-kle, ponaša se oportuno.

Pojam stil života odnosi se na način života, odnosno aktivnosti koje ljudi obavljaju u svom svakodnevnom životu na predvidljiv način. On obuhvata način na koji ljudi provode vreme i troše novac na poslu i u slobodno vreme, kao i društvene uloge koje imaju (na primer, profesorke, studenti, poslovni ljudi koji putuju).

Stilovi života su pod jakim uticajem strukturalnih ograničenja (na primer, neophodnost svakodnevnog korišćenja gradskog prevoza, nemanje sredstava za obezbeđenje imovine i sl.) i očekivanja vezanih za društvene uloge (na primer, očekivanje u pogledu toga u koje vreme mladi treba da idu u večernje izlaska i kako treba da ih provode). Stil života nekog lica u velikoj meri određuje broj i kvalitet kontakata između potencijalnih žrtava i osoba koje mogu da ih povrede.

⁹⁷ O nepravljenju razlike između primarnog nasilnika i primarne žrtve u sudskoj praksi u Srbiji videti detaljnije u Nikolić-Ristanović, 2013a.

Prema teoriji stila života, razlike u stilu života vode u razlike u riziku viktimizacije. Dodatni faktori koji utiču na rizik viktimizacije jedne osobe, prema ovoj teoriji, su i odgovori pojedinca na opasnost od kriminala (na primer, spremnost da preduzme mere opreza), kao i lične osobine i navike (na primer, govor tela, odnosno neverbalna komunikacija) (Hindelang i dr., 1978; Garofalo, 1986).

Teorija rutinskih aktivnosti se bavi ranjivošću ljudi koja je povezana sa njihovim odsustvom iz kuće i porodice. Viktimizacija od strane nepoznatih lica koja žele da izvrše kriminalno ponašanje može se dogoditi **kada potencijalni (motivisani) delinkvent uspe da izoluje pogodnu žrtvu, koja nije na adekvatni način obezbeđena (nema adekvatnog čuvara)** (Cohen i Felson, 1979).

Ova teorija je značajna jer povezuje nekoliko najbitnijih tema u oblasti kriminologije i viktimologije i to:

- da društveni uslovi stalno stvaraju izvršioce motivisane da povrede druge;
- da se mogućnosti za izvršenje kriminalnog ponašanja uvećavaju sa povećanjem imovine koja se može ukrasti;
- da mere za otežavanje pristupa žrtvi, odgovarajuće postupanje policije i neformalno čuvanje imovine mogu sprečiti izvršioca da ostvari svoju namenu;
- da određeni stilovi života izlažu ljude povećanim rizicima od viktimizacije.

Prema raspoloživim saznanjima, najveći broj viktimizacija se dešava na ograničenom broju lokacija u urbanim sredinama (Sherman, Gartin i Buerger, 1989). Za ove teorije je karakteristično da objašnjenje rizika viktimizacije ne traže u krivici žrtve već u povezanom delovanju različitih okolnosti, koje deluju u određenom vremenu i na određenom prostoru, i koje se mogu manifestovati u obliku verovatnog izvršioca ili verovatne žrtve. Ove teorije su od pomoći za razumevanje rizika koji postoji za određene grupe ljudi da postanu žrtve.

Model diferencijalnog rizika kriminalne viktimizacije, koji je razvio Fattah (navedeno prema Takahashi i James, 2019), dopunjuje ove teorije tako što, pored faktora viktimizacije na koje one ukazuju, skreće pažnju i na značaj sagledavanja ostalih faktora, poput: ponašanja žrtve, koje može da je izloži većem riziku ili da doprinese izbegavanju rizika; mesta i vremena kada su rizici od viktimizacije veći; i strukturalne i kulturne izloženosti viktimizaciji (korelacija između viktimizacije i socijalne deprivacije, odnosno viktimizacije i marginalizacije i stigmatizacije, koje čine određene osobe legitimnim žrtvama).

Za razliku od **victim precipitation** teorija, ove teorije se bave viktimizacijom kao delom životne realnosti ljudi, i ohrabruju uzimanje u obzir mogućnosti i ograničenja koja ljudi imaju vezano za svoje mesto u društvenoj strukturi. Takođe, za razliku od ranijih teorija, koje uglavnom nisu bile empirijski utemeljene, ove teorije svoje uporište i stalnu proveru nalaze u anketama o viktimizaciji koje se rade na reprezentativnim uzorcima.

VI.4.3. Kritika teorije oportuniteta – radikalna, kritička i feministička viktimalogija

Osnovna kritika koja se upućuje teoriji oportuniteta dolazi od radikalne, kritičke i feminističke viktimalogije, i odnosi se na njeno ograničavanje na konvencionalni kriminalitet, na jednoj strani, i nesagledavanje uticaja razlika u moći, koje proističu iz mesta koje ljudi imaju u različitim društvenim strukturama (na primer, s obzirom na rasu, klasu ili rod), na njihovu izloženost viktimalizaciji, na drugoj strani. To se posebno odnosi na neuočavanje rizika kojima su žene izložene u privatnom prostoru, niti uloge koju odnosi moći igraju u održavanju muškog nasilja prema ženama, kao i nasilja i drugih kriminalnih ponašanja prema drugim ranjivim grupama u društvu.⁹⁸

Rezultati istraživanja pokazuju da mlade žene i muškarci (22-35 godina) vode sličan način života pa je u tom periodu i najsličniji njihov rizik viktimalizacije. U srednjim i starijim godinama muškarci su podložniji viktimalizaciji nego žene, pri čemu se to odnosi prvenstveno na rizike van kuće. Na drugoj strani, istraživanja pokazuju da su žene ugroženije kriminalitetom, posebno nasilnim, kada su udate, nezaposlene i domaćice, tj. kada najveći deo svojih aktivnosti obavljaju u kući, koja, po svemu sudeći, predstavlja jedno od najopasnijih mesta za njih (Nikolić-Ristanović, 1993b). Upravo u pravcu uočavanja ovih rodnih specifičnosti veze stila života, odnosno rutinskih aktivnosti, i rizika viktimalizacije išli su i predlozi za unapređenje ovih teorija (Nikolić-Ristanović, 1993b; Goodey, 2005; Spalek, 2017). Ipak, moglo bi se reći da su ovu prazninu zapravo popunile feminističke teorije nasilja nad ženama koje imaju veliki značaj za viktimalogiju.⁹⁹

⁹⁸ Detaljnije o ovoj kritici videti u delu ove knjige koji se odnosi na različita shvatanja predmeta viktimalogije.

⁹⁹ Detaljnije o ovim teorijama videti u: Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018.

VII. POSLEDICE VIKTIMIZACIJE, OPORAVAK I POTREBE ŽRTAVA

VII.1. POSLEDICE VIKTIMIZACIJE

Posledice viktimizacije pogađaju žrtve na različite načine. Žrtva trpi materijalnu štetu, fizičke povrede, zdravstvene probleme, psihičke patnje i-ili različite socioekonomski teškoće. Stoga sve posledice viktimizacije možemo svrstati u pet grupa:

- **Fizičke posledice** (povrede, narušeno fizičko zdravlje, smrt)
- **Ekonomski posledice** (materijalna šteta, izgubljena zarada i sl.)
- **Društvene posledice** (prekidanje veza sa drugim ljudima, obeleženost/stigmatizacija, odbacivanje od strane porodice ili šire okoline, pogoršanje rodičnih odnosa, okriviljavanje, gubitak ili problemi na poslu i sl.)
- **Praktični problemi**
- **Psihičke posledice**

Posledice mogu da budu privremene ili da traju duže vreme. Viktimizaciju obično prati više posledica, pri čemu se psihičke posledice, u manjoj ili većoj meri, javljaju gotovo uvek. Psihičke posledice su često tesno povezane sa telesnim povredama, što je obično u vezi sa njihovom težinom ili sa načinom na koji su nanete. Takođe, psihičke posledice mogu nastati i kao posledica nenasilnih kriminalnih dela. Od svih posledica, emotivne reakcije, koje mogu da se javi nakon viktimizacije, su često najizraženije (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Sve ove posledice predstavljaju posledice primarne viktimizacije i one stvaraju čitav niz dodatnih problema za žrtvu (npr. finansijski, zdravstveni i sl.) (Nikolić-Ristanović, 2007). Uz to, mnoge psihičke i društvene posledice mogu nastati i kao rezultat sekundarne viktimizacije od strane institucija, organizacija i pojedinaca kojima se žrtva obraća za pomoć.

VII.1.1. Fizičke posledice

Fizičke posledice obično nastaju kao rezultat nasilnih kriminalnih ponašanja, i mogu se manifestovati kao telesne povrede i kao, u manjoj ili većoj meri, narušeno fizičko zdravlje, a u slučaju najtežih kriminalnih ponašanja, i kao smrt žrtve. Pri tome, primenjeno nasilje može da se manifestuje kao fizičko, psihičko ili seksualno. Međutim, s obzirom da se fizičke posledice mogu manifestovati i kao

narušeno fizičko zdravlje, možemo ih posmatrati i šire i reći da fizičke posledice mogu da budu rezultat praktično svakog kriminalnog ponašanja. Pri tome ne treba zanemariti ni emocionalni uticaj pretrpljene viktimizacije, koji može da izazove psihosomatske probleme, o čemu će biti reči u delu o psihičkim posledicama.

Fizičke povrede

Fizičke povrede se mogu manifestovati na različite načine – od modrica do povreda opasnih po život. Mogu biti nanete upotreboru fizičke sile, hladnog ili vatrene oružja, odnosno oruđa, ali i različitih drugih predmeta.

Ankete o viktimizaciji pokazuju da veliki broj žrtava kriminaliteta trpi povrede za koje je neophodna medicinska pomoć. Tako, na primer, podaci Nacionalne ankete o viktimizaciji kriminalitetom koja je 2014. godine sprovedena u SAD pokazuju da je skoro polovina žrtava silovanja, trećina žrtava razbojništva i teških telesnih povreda, kao i petina žrtava lakših oblika nasilja, pretrpelo fizičke povrede. Više od 20% žrtava razbojništva i oko 15% žrtava silovanja i teških povreda zatražilo je medicinsku pomoć. Medicinsku pomoć je zatražilo i manje od 10% žrtava lakših oblika nasilja (Doerner i Lab, 2017).

Kada se radi o nasilju bez upotrebe oružja i oruđa, kao što su, na primer, udaranje i šutiranje, uglavnom se radi o posekotinama, modricama, otocima i frakturama na licu, glavi, rukama, nogama i grudima. Davljenje i jaki udarci po glavi mogu da dovedu do povreda opasnih po život. Istraživanje sprovedeno u Švedskoj, na primer, na uzorku od 1158 lica, koja su bila izložena napadima u centralnom delu Štokholma, pokazalo je da je 82% njih bilo žrtva neposrednog nasilja (udaraca i šutiranja) u lice i glavu (Boström, navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). Studija o žrtvama kojima su povrede nanete nožem, a koje su dobole medicinsku pomoć u bolnici Serafimer u centru Štokholma, pokazala je da se povrede najvećim delom nalaze na rukama i grudima, dok ostale povrede u jednakoj meri postoje između abdomena i predela glave/grkljana (Blomqvist i dr., navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). Istraživanja sprovedena u Švedskoj koja su se bavila osobama ranjenim iz vatrene oružja, pokazala su da su povrede ekstremiteta najrasprostranjenije, ali da ni povrede glave i torza nisu retke (Botsröm i dr., 1994; Boström i Nilsson, 1999, navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Istraživanja sprovedena u Švedskoj pokazuju da većina žrtava nije teško povređena, ali da i u slučajevima u kojima povrede nisu dovele do ozbiljnih fizičkih povreda, mogu da ostanu oštećenja koja narušavaju estetski izgled i mogu da umanju kvalitet života povređene osobe (na primer, ožiljci) (Boström i dr; Carlsson Sanz – navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Kada su u pitanju fizičke povrede nastale usled viktimizacije seksualnim nasiljem, istraživanja su pokazala da je najčešća povreda bol u donjem delu abdomena (Danielsson i dr., navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Istraživanje povreda nastalih usled silovanja, koje je uključilo i grupna silovanja, pokazalo je da su najčešće povrede genitalija praćene bolovima u uterusu i vagini. Druge po učestalosti su negenitalne povrede koje su se javile u nešto više od 60% slučajeva, najčešće u formi posekotina i modrica u predelu grudi i grudnog koša. Pri tome, kada su u pitanju žrtve grupnog silovanja, do negenitalnih povreda je dolazilo čak u oko 80% slučajeva (Cederholm i Heimer, navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

VII.1.2. Ekonomске posledice

Viktimizacija kriminalitetom često rezultira različitim vidovima neposredne i posredne materijalne štete za žrtvu. Neposredna šteta je obično direktna posledica izvršenog kriminalnog ponašanja (na primer, gubitak novca ili imovine koji su oduzeti ili uništeni), dok posredna šteta stoji u indirektnoj vezi sa samim kriminalnim ponašanjem (na primer, troškovi koji nastaju usled oštećenja imovine, troškovi lečenja ili gubitak zarade zbog nastalih povreda).

Direktna materijalna šteta varira u zavisnosti od konkretnog kriminalnog ponašanja – neka kriminalna ponašanja rezultiraju velikom direktnom materijalnom štetom, dok je kod drugih ta šteta manja. Takođe, posredna materijalna šteta, koja često nije dovoljno društveno vidljiva i prepoznata, može biti veoma velika. Dobar primer za to su troškovi promene brave i broja telefona, kao i troškovi preseljenja u drugo mesto u cilju zaštite od nasilnika. Ova vrsta štete može da obuhvati i troškove terapije u slučaju psihičkih problema nastalih kao posledica silovanja ili razbojništva, gubitak zarade za žrtvu koja je pretrpela nasilje i slično, ali i troškove vezane za sprečavanje budućih viktimizacija, poput kupovine alarma ili sigurnosnih vrata (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Treba imati u vidu da, kao i sve druge posledice viktimizacije, i ekonomске posledice pogađaju različite ljude na različit način. Mnoge žrtve su osobe koje su u teškoj ekonomskoj situaciji tako da njih i (objektivno) manja šteta teško pogađa. Takođe, dobar deo žrtava, posebno onih slabijeg imovnog stanja, obično nema osiguranje koje bi im pokrilo štetu. Ali čak i žrtve koje imaju osiguranje često ne mogu da dobiju naknadu određene štete jer ona nije pokrivena njihovim osiguranjem (Doerner i Lab, 2017).

VII.1.3. Socijalne i praktične posledice

Viktimizacija može da utiče negativno i na socijalno funkcionisanje žrtve. Socijalne posledice su obično u tesnoj vezi sa ostalim posledicama koje u manjoj ili većoj meri utiču na promene u svakodnevnom životu žrtve. Te promene mogu biti manje značajne, poput promene broja telefona u slučaju proganjanja, ali mogu i u potpunosti da promene život žrtve. Ovo poslednje se obično dešava kada je

žrtva prinuđena na velike i suštinske promene, poput promene posla ili zanimanja (na primer, zbog nasilja koje trpi na poslu ili straha da radi noću), ili promene mesta stanovanja (na primer, zbog nasilja koje trpi u porodici ili zbog osećaja nesigurnosti nakon drugog oblika nasilne viktimizacije). Ovakve promene iz osnova menjaju život žrtve i stvaraju velike socijalne, praktične i finansijske probleme.

Kriminalna viktimizacija može negativno da utiče i na odnose žrtve sa drugim ljudima. Naime, često se dešava da žrtva prekida kontakte sa drugim ljudima kako bi izbegla da priča o onome što joj se desilo – zbog sramote ili jer joj je teško da o tome priče, ili pak zato što više nikome ne veruje. Sa druge strane, do prekida odnosa može da dođe i zbog toga što drugim ljudima može da bude nepriyatno da sa žrtvom razgovaraju o njenom iskustvu, bilo zbog toga što to može da ih podseti na njihovo sopstveno slično iskustvo, zato što ne znaju kako treba da se postave, jer ne žele da narušavaju sopstveni mir i sl. Iako taj prekid može biti samo privremen, on može teško pogoditi žrtvu jer do njega dolazi u periodu kada su joj kontakti sa drugim ljudima i njihova podrška najpotrebniji. U ovom pogledu je iskustvo žrtava kriminaliteta veoma slično sa iskustvom veoma širokog kruga lica koja prolaze kroz različite traumatične periodu u životu, uključujući tu i osobe sa zdravstvenim problemima (Nikolić-Ristanović, 2015) i osobe kojima je blisko lice preminulo a ne radi se o kriminalnoj viktimizaciji (Genc i dr., 2018). Sve to, uz dodatne probleme i uobičajenu stigmatizaciju (Leymann, 1989), koja je posebno izražena kod žrtava seksualnog nasilja, može da pojača osećaj žrtve da нико не razume njenu situaciju i da je napuštena, što obično rezultira njenom socijalnom izolacijom koja dodatno pojačava psihičke posledice viktimizacije.

Krivično delo gotovo uvek dovodi do najrazličitijih praktičnih problema za žrtvu. Jedna od socijalnih i praktičnih posledica viktimizacije, koja često ostaje neprepoznata, jeste izgubljeno vreme (Doerner i Lab, 2017). Žrtve odsustvuju sa posla, ili škole, odnosno fakulteta. Moraju da troše vreme na odlaske kod lekara, na oporavak od povreda, na odlazak u policiju i-ili u javno tužilaštvo i sud, odnosno druge institucije, na zamenu ukradenih stvari, promenu brave, razne popravke i druge poslove koji su povezani sa rešavanjem problema nastalih viktimizacijom. Prema podacima američkog zavoda za pravosudnu statistiku (Bureau of Justice Statistics, 2010, navedeno prema Dearner i Lab, 2017), preko 75% žrtava razbojništva i preko dve trećine žrtava napada, provalne krađe u stanu i krađe motornog vozila, prijavljuju da su izgubile bar jedan dan svog vremena zbog viktimizacije. Pri tome, prateća posledica izgubljenog radnog vremena jeste i izgubljena zarada. Najzad, kako dobro primećuju Doerner i Lab (2017), veoma je teško, a možda i nemoguće, proceniti uticaj viktimizacije na radni učinak žrtve, čak i kada se vrati na posao.

Rezultati istraživanja pokazuju i da žrtve troše puno vremena na rešavanje raznih problema. Tako, prema podacima jednog američkog istraživanja, 18% domaćinstava prijavilo je probleme koji traju duže vreme, dok je za 17,2% bilo

potrebno više od jednog meseca da reše probleme nastale viktimizacijom (Baum, navedeno prema Doerner i Lab, 2017). Pri tome, žrtve doživljavaju i razne neprijatnosti i dodatno povređivanje tokom nastojanja da reše probleme.

Istraživanje viktimizacije prevarom, koju je sprovela američka Federalna trgovinska komisija (Federal Trade Commission) pokazalo je da se žrtvama odbija izdavanje novih kreditnih kartica i odobravanje kredita, zamrzavaju im se računi u banci, imaju probleme sa osiguranjem a čak se dešava i da se protiv njih povede krivični ili građanski postupak (Synovate, navedeno prema Doerner i Lab, 2017). Takođe, jedno drugo istraživanje, sprovedeno u SAD, pokazuje da su privredni subjekti (pravna lica) prijavili skoro 324 000 časova izgubljenog radnog vremena zbog nekog oblika kompjuterskog kriminaliteta čije su žrtve bili, od čega je dve trećine tog vremena izgubljeno zbog sajber napada (Rantala, navedeno prema Doerner i Lab, 2017). Uz to, rešavanje raznih praktičnih problema, ne samo što iziskuje vreme i što dodatno iscrpljuje žrtvu, već zahteva i rešavanje drugih pitanja, poput brige o deci, drugaćije organizacije svakodnevnog funkcionisanja, transporta do policijske stanice ili zdravstvene ustanove i sl.

Pitanja i zadaci

1. Na primerima slučajeva nasilne i nenasilne viktimizacije opisanih u medijima analizirajte koje posledice su žrtve pretrpele.

VII.1.4. Psihičke i psihosocijalne posledice viktimizacije

Iako su često nevidljive pa se teško prepoznaju i priznaju, psihičke reakcije i posledice prate, u manjoj ili većoj meri, praktično svaku viktimizaciju i mogu naneti više štete žrtvi nego druge posledice (Doerner i Lab, 2017). Uz to, psihičke posledice su ne tako retko i kompleksnije i manje vidljive od fizičkih i materijalnih, pa je teže razumeti ih i na odgovarajući način baviti se njima i pomoći žrtvi (Hagemann, 1992; Lindgren, 1999; Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). Tako, na primer, mnogo je lakše prepoznati kao žrtvu dete koje ima modrice ili druge vidljive znake fizičkih povreda, nego dete koje je izloženo „samo“ šikaniranju, učenama i drugim oblicima psihičkog nasilja od strane svojih vršnjaka ili roditelja.

Nekada su psihičke posledice jedine posledice (kao na primer u slučaju nasilja koje se odvija samo na psihičkom nivou), a nekada se one udružuju sa fizičkim, materijalnim i ili socijalnim posledicama. Rezultati istraživanja ukazuju na visok nivo psihičkih posledica, kako kod žrtava teških, tako i kod žrtava lakših oblika kriminaliteta. Tako, na primer, istraživanja sprovedena u SAD pokazuju da preko dve trećine žrtava teških oblika nasilja, uključujući seksualno nasilje i razbojništvo, i oko polovine žrtava lakših oblika nasilja, ima socio-emocionalne probleme u vezi sa viktimizacijom (Langton i Truman, navedeno prema Doerner i Lab, 2017). Uz to, rezultati postojećih istraživanja pokazuju da kriminalna vik-

timizacija pogarda i lica bliska žrtvi, tako da porodice žrtava kriminaliteta često imaju psihičke simptome slične onima koje ima i sama žrtva – osećaju zabrinutost i anksioznost, osećaju se depresivno, a samopouzdanje im je smanjeno (Amick i dr., 1989). Ova saznanja su veoma važna, s obzirom da davanje odgovarajućih informacija ovim osobama može da im bude od velike pomoći, kako da smanje svoju zabrinutost i strah, tako i da, kroz bolje razumevanje situacije u kojoj se nalazi žrtva, pomognu samoj žrtvi (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Kada je reč o psihičkim posledicama viktimizacije, treba imati u vidu da žrtve nisu homogena grupa koja pokazuje iste reakcije, kako su inače u javnom diskursu često predstavljene. Naprotiv, vrsta i jačina reakcije na viktimizaciju je krajnje individualna.

VII.1.4.1. Psihičke reakcije na viktimizaciju – oblici, intenzitet i trajanje

Psihički efekti viktimizacije se mogu ispoljiti na **kognitivnom i emocionalnom planu**.

Kognitivni uticaj viktimizacije

Kognitivni uticaj viktimizacije ogleda se, pre svega, u dovođenju u pitanje ili u potpunom gubljenju slike koju žrtve imaju o sebi i svetu oko sebe, u gubljenju osećaja kontrole i u samookriviljavanju. Osim toga, žrtve reaguju nekada i na način koji im psihički olakšava nošenje sa viktimizacijom, poput poređenja sopstvenog iskustva sa iskustvom drugih i traženja smisla u onome što im se dogodilo (Spalek, 2017).

Kako dobro uočavaju socijalni psiholozi, ljudi funkcionišu u svom svakodnevnom životu u skladu sa kognitivnim značenjima koja daju sebi i svetu oko sebe, i u skladu sa kojima formiraju i svoja očekivanja. Ta kognitivna značenja obuhvataju tri ključna uverenja, odnosno perspektive: verovanje u sopstvenu neranjivost, odnosno snagu; verovanje da svet oko njih ima smisla, da je pravedan i siguran-predvidiv, i da ga razumeju; pozitivnu sliku o sebi (Janoff-Bulman i Hanson-Frieze, 1983; Janoff-Bulman, 1985). Kada se desi viktimizacija, ova uverenja se mogu iz osnova promeniti tako da povređena osoba počne sebe da doživljava kao bespomoćnu i ranjivu, ne razume šta se dogodilo i počinje sebe i svet oko sebe da doživljava u negativnom smislu. Viktimizacija, najjednostavnije rečeno, za nju „nema smisla“, jer se ne uklapa u njena prethodna verovanja o sebi i svetu oko nje (Spalek, 2017). Tako, na primer, žrtve provalne krađe u stanu i žrtve nasilnih imovinskih krivičnih dela često bivaju potpuno razočarane i gube veru u ljude, postaju sumnjičave prema ljudima u svojoj okolini ukoliko se ne otkrije ko je izvršilac i sl. (Maguire i Mawby, navedeno prema Spalek, 2017). Tačke, istraživanja pokazuju da preko 90% žena, žrtava silovanja, incesta i nasilja

u porodici, doživjava promenu odnosa prema muškarcima u smislu da postaju nepoverljive ili imaju negativne stavove prema muškarcima uopšte, ili prema određenim grupama muškaraca (Spalek, 2017).

Bez obzira da li se viktimalizacija desila u sopstvenoj kući ili van nje, javlja se povećan osećaj nesigurnosti i zabrinutosti koji zahvata sve aspekte svakodnevног života. Kada se viktimalizacija desila u sopstvenom domu taj osećaj može biti posebno izražen jer je to mesto u kojem se očekuje sigurnost, pa se žrtva neizbežno pita gde može da se oseća sigurnom ako ne može u sopstvenom domu (Doerner i Lab, 2017).

Veliki broj istraživanja, takođe, pokazuje da viktimalizacija, posebno viktimalizacija nasiljem, utiče na javljanje osećaja gubitka kontrole nad sopstvenim životom koji može da traje dosta dugo vremena i koji može da dovede i do gubitka samopouzdanja (Spalek, 2017). Ovo se odnosi kako na neposredne tako i na posredne žrtve, poput članova porodica ubijenih žrtava.

Mnoge žrtve reaguju i procesom samookrivljavanja. Istraživanja su identifikovala dva oblika samookrivljavanja: pripisivanje odgovornosti, odnosno krivice za viktimalizaciju sopstvenom ponašanju (bihevioralno samookrivljavanje) i pripisivanje krivice sopstvenim ličnim karakteristikama (karakterno okrivljavanje) (Miller i Porter, naveden prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011; Spalek, 2017). Bihevioralno samookrivljavanje postoji kada žrtva posmatra viktimalizaciju kao posledicu svog ponašanja u određenoj situaciji: na primer, kada žrtva silovanja smatra da je silovana zato što je šetala sama u naruštenom delu grada ili kada žrtva razbojništva smatra da je viktimalizirana jer je bila pod dejstvom alkohola. Smatra se da, okrivljujući sebe umesto učinioca, nad kojim nema kontrolu, žrtva uspeva da povrati sopstveni osećaj kontrole i to kroz sposobnost da ubuduće promeni ponašanje i izbegne ponovnu viktimalizaciju. U slučajevima karakternog samookrivljavanja, žrtva razloge viktimalizacije traži u svojih ličnim osobinama. U prvom slučaju, samookrivljavanje je korisno, doprinosi ponovnom uspostavljanju osećaja samokontrole i ne dovodi do smanjivanja, već do povećanja samopouzdanja. Naime, žrtva se oseća bolje kada zna da promenom sopstvenog ponašanja može u budućnosti da predupredi viktimalizaciju. Međutim, u slučaju kada žrtva za ono što joj se desilo krivi sopstvene lične crte, koje nije lako promeniti, dolazi do pojačavanja njenog osećaja gubitka kontrole i do smanjivanja samopouzdanja, što sve skupa može voditi i u depresiju (Janoff-Bulman, 1985).

Istraživanja koja su se bavila uticajem silovanja na žrtve otkrila su obe ova obrasca uticaja samookrivljavanja na osećaj kontrole i samopouzdanje žrtava (Kelly, 1988). Uticaj nasilja u porodici je nešto kompleksniji jer žrtva preispituje svoju odgovornost ne za jedan viktimalizujući događaj već za više povezanih viktimalizacija (kontinuirana viktimalizacija). Zato i ne čudi što rezultati istraživanja pokazuju da žene žrtve partnerskog nasilja u porodici često nalaze krivicu u sopstvenoj ličnosti, što je dodatno pojačano njihovim okrivljavanjem od strane nasilnika,

neadekvatnim reakcijama institucija i rasprostranjenim stereotipima o odgovornosti žena za nasilje koje trpe. Slična situacija je i sa decom koja su zlostavljana od strane roditelja i koja, tražeći smisao u onome što im se dešava, objašnjenje nalaze u sopstvenoj rđavosti (Herman, 2010). U tome ih podržavaju zlostavljači, a nekada i institucije koje nisu u stanju da prepoznaju mehanizme preživljavanja zlostavljanog deteta koje je često prinuđeno da se bavi i delinkventnim ponašanjem.¹⁰⁰ Doživljavanje sebe kao rđavog daje detetu osećaj nade da će, ako se promeni, nasilje prestati. Upravo zato, mnoga zlostavljana deca ulažu veliki napor da budu poslušna i pokažu da su dobra, uprkos unutrašnjem osećaju rđavosti. Kada je u pitanju partnersko nasilje nad ženama u porodici, istraživanja su otkrila i druge faktore koji utiču na samookriviljavanje i samopouzdanje žrtava. Tako, na primer, pokazuje se da što je nasilje teže to žene manje krive sebe a više nasilnika. Takođe, viktimizacija manje pogoda ženino samopouzdanje kada žena svoju odgovornost za nasilje povezuje sa onom crtom ličnosti koju kod sebe ceni, na primer sa svojom nezavisnošću, ili sa crtama ličnosti za koje veruje da ih više ne poseduje. U takvim situacijama žena se oseća sigurnijom i optimističnijom u pogledu kontrole događaja u budućnosti (Miller i Porter, navedeno prema Spalek, 2017).

Uticaj okriviljavanja sopstvene ličnosti na osećaj kontrole i samopouzdanje posebno dolazi do izražaja u slučajevima nasilne viktimizacije pripadnika LGBT populacije s obzirom da oni imaju tendenciju da krivicu za viktimizaciju vide u svojoj seksualnosti, što ima veliki uticaj na način na koji u celini reaguju na viktimizaciju (Curry i Stanko, navedeno prema Spalek, 2017).

Okriviljavanje žrtve, kao što je već pomenuto, je, takođe, nešto sa čime se žrtve susreću u svom užem i širem okruženju, i može se opisati kao proces u kome se viktimizacija objašnjava ponašanjem, stavovima ili karakteristikama žrtve po kojima se ona razlikuje od „nežrtava“. To praktično znači da se veruje da je viktimizaciju moguće izbeći ako se promeni ono što se smatra „pogrešnim“ ili „negativnim“ kod žrtve. (Ryan, 1971). Taj proces, kao i proces samookriviljavanja od strane same žrtve, potrebno je razumeti kako bi se na njega pravilno reagovalo. Naime, okriviljavanje je često pokušaj da se, kao i u slučaju drugih iznenadnih tragedija, poput teških bolesti, pogibija i drugih iznenadnih smrti, ljudi zaštite od straha da i oni mogu da budu pogodeni na sličan način, i to je nešto što postoji kod većine ljudi. Naime, „kada čujemo nešto o užasnim događajima, koji su se desili ljudima iz našeg neposrednog okruženja, to nas zapravo podseća na jednu opštu ranjivost, bespomoćnost i nemoć, i tako prekida naše iluzije o sigurnom i pravednom svetu. Svaljivanje krivice na žrtvu omogućava jednostavan, praktičan i direkstan odgovor na pitanje „Zašto se ovo dogodilo?“ i „Zašto on, a ne ja?“. Ako, sa druge strane, ništa u vezi sa ponašanjem žrtve, njenim izgledom ili stavom nije prouzrokovalo krivično delo, onda je ono moglo da se dogodi bilo kome i mora da se doživljava drugačije“ (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011: 84).

¹⁰⁰ Dobri primeri za to mogu se naći u knjigama Dejva Pelcera *Dete zvano to* i *Izgubljeni dečak*.

Kao što je već pomenuto, uočena su i neka druga kognitivna reagovanja žrtve na viktimizaciju koja mogu pozitivno da deluju na njihovo suočavanje sa viktimizacijom. Tako, na primer, primećeno je da žrtve često kreiraju hipotetički svet u kome je viktimizacija teža nego u njihovom slučaju, što može imati pozitivan uticaj jer dovodi do toga da veruju da su imali sreće pošto su posledice mogle biti i gore (na primer, žrtva silovanja ili žrtva razbojništva koja veruje da je „dobro prošla“ jer je mogla da bude i teže povređena ili ubijena).

Pored toga, od pomoći može biti i nalaženje smisla u iskustvu viktimizacije. To se odnosi na verovanje da se viktimizacija desila „sa razlogom“, u razumevanju zbog čega je do nje došlo. Poznato je, naime, da ljudi imaju jaku potrebu da neočekivane, negativne događaje smeste u uzročno-posledični okvir (Silver i Wortman, 1980). Stoga nije neobično da veliki deo svoje energije, neposredno nakon krivičnog dela, žrtva usmerava na traženje objašnjenja zašto se to baš njoj desilo. Ako žrtva uspe da pronađe smisao u onome što se desilo, to može biti od pomoći u uspostavljanju kontrole nad sopstvenim životom kroz obnavljanje vere u postojanje uređenog, pravednog sveta. U nekim slučajevima to podrazumeva i delimično ili potpuno preuzimanje krivice za ono što se desilo, kao što je napred izloženo, ali se ne svodi nužno na to (Janoff-Bulman, 1988; Silver i Wortman, 1980). U nekim slučajevima, čak i kada se radi o teškim oblicima nasilja (Spalek, 2017), rezultat može biti i pomirenje sa izvršiocem.

Istraživanja incesta očeva nad čerkama su pokazala da je traženje smisla u iskustvu viktimizacije ovim žrtvama veoma važno i da je dužina traganja za njim proporcionalna dužini trajanja nasilja. Takođe, čerke, žrtve incesta od strane svojih očeva, koje su uspele da razumeju zašto se to dogodilo, manje su bile psihički pogodjene od onih koje nisu mogle da pronađu nikakav smisao. Na žalost, većina žrtava incesta ne uspe da pronađe smisao u sopstvenoj viktimizaciji pa su i psihičke posledice koje trpe obično dugotrajne i intenzivne (Janoff-Bullman, 1985).

Najzad, žrtva može razumeti ono što joj se dogodilo kao neku vrstu „opomene“ u spiritualnom smislu (tipa „ništa se ne dešava bez razloga“ ili „u svakom zlu ima i nešto dobro“ ili izazova tipa „što me ne ubije to me ojača“), što kod nje može da dovede do pozitivne životne promene kroz usmeravanje njenog celokupnog životnog toka u novom, pozitivnom pravcu u kom slučaju se može govoriti o posttraumatskom rastu.¹⁰¹

Emocionalni uticaj viktimizacije

Među prvim psihičkim reakcijama žrtava dominiraju: šok, neverica, osećaj paralisanosti, strah, strepnja da će se viktimizacija ponoviti, osećaj izgubljene sigurnosti i kontrole nad događajima u sopstvenom životu, gubitak samopouzdanja i poverenja u ljude, bespomoćnost, ljutnja, bes, zabrinutost, osećaj krivice i strah od

¹⁰¹ Definicija posttraumatskog rasta data je u delu koji se odnosi na psihički oporavak od viktimizacije.

okriviljavanja drugih, tuga, stid, ranjivost, osećaj isključenosti iz društva, intenzivno preživljavanje, odnosno prisećanje detalja viktimizacije, a nekada se javlja i želja za osvetom. Određene vrste kriminalnih ponašanja, poput seksualnog nasilja ili provalne krađe u stanu, mogu da dovedu i do toga da se žrtva oseća prljavo.

Neposredno nakon viktimizacije, osoba usmerava svoju psihičku energiju na pokušaje da se izbori sa jakim emocijama i u tom stanju nekada ne može da se ponaša racionalno. Žrtva može da pati od ponovljenih napada plača, panike i osećaja praznine, a njena svesnost može da bude difuzna jer često pokušava da se zaštiti od stvarnosti (Cullberg, 1989). Upravo stoga, nije neuobičajeno da se službenici policije, zaposleni u sistemu zdravstvene zaštite, volonteri službi za žrtve i drugi profesionalci nekada suočavaju sa teškoćama u komunikaciji sa osobama koje su nedavno bile izložene viktimizaciji. Neke žrtve se nejasno sećaju događaja pa nisu u stanju da daju njegov detaljan opis, dok druge mogu da imaju teškoće u primanju informacija koje im se daju (Mandler i Christianson, navedeno prema Lingren i Nikolić-Ristanović, 2011). Međutim, nakon nekog vremena, kada nastupi manje haotičan period i žrtva se smiri od početne preplavljenosti emocijama, počinje jasnije da se seća detalja i u stanju je da prima informacije.

Primeri bihevioralnih promena i fizičkih reakcija primećenih kod žrtava kriminaliteta¹⁰²

- Osećaj odbačenosti
- Bes i nadraženost
- Teškoće pri koncentrisanju
- Osećaj neverice
- Smanjeno samopouzdanje
- Povećana sumnja
- Potreba za brigom i ličnim kontaktom
- Fizička slabost
- Osećaj paralisanosti
- Pritisak u grudima
- Teškoće pri disanju
- Lupanje srca

Prva reakcija je obično osećaj neverice tipa „ne mogu da verujem da se to desilo baš meni“ (Blomberg, 2000). Anksioznost, praćena poremećajem sna i problemima u ishrani, je krajnje ubičajena posledica viktimizacije. Neposredno nakon viktimizacije ili kasnije, žrtve mogu da ispolje i razne psihosomatske reakcije – simptome poput glavobolje, fizičke slabosti, tenzije mišića, trešenja, znojenja, lupanja srca, mučnina i problema sa stomakom, poremećaja sna, osećaja paralisanosti i sl. Nekada mogu i da obole, čak i od veoma teških bolesti. Iza ovih psihosomatskih simptoma može da se krije veliki broj različitih viktimizacija.

¹⁰² Preuzeto iz Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011.

Pri tome, psihički aspekt viktimizacije obično ostane zanemaren čak i kada žrtva dobije odgovarajuću pomoć za fizičke aspekte problema. To se posebno odnosi na žene žrtve nasilja od strane bliske osobe i obično je posledica nedostatka znanja zdravstvenih radnika da prepoznaju žrtvu, ali i nastojanja žrtve da prikrije šta joj se dogodilo (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Za suočavanje sa anksioznošću žrtve koriste odbrambene mehanizme, posebno poricanje, potiskivanje i intelektualizaciju. Najčešći odbrambeni mehanizam je potiskivanje. Žrtve dožive olakšanje kroz potiskivanje određenih osećanja (ili i događaja i osećanja) povezanih sa traumatičnim događajem. Odbrambeni mehanizmi su normalni i potrebni za psihološko preživljavanje, jer razlažu anksioznost vezanu za konflikte u pojedincu ili između njega i okoline na manje delove, i tako omogućavaju žrtvi da održi ravnotežu (Cullberg, 1989). Međutim, ovaj metod kontrole tuge, patnje i besa deluje negativno na svakodnevni život žrtve jer umanjuje energiju koja joj je potrebna za obavljanje uobičajenih aktivnosti (Lindgren i Lagerbäck, 1996). Takođe, ovi mehanizmi odbrane mogu da budu i pogrešno razvijeni, i budu smetnja adaptaciji. Drugim rečima, oni su neophodan deo prilagođavanja stvarnosti nakon traume, ali mogu da budu i prepreka tom istom procesu prilagođavanja (Cullberg, 1989).

Postojeća saznanja pokazuju da se kod relativno malog broja žrtava razvije **posttraumatski stresni poremećaj** – PTSP, ali da veliki broj žrtava ima neke od njegovih simptoma. PTSP, prema Američkom vodiču za dijagnostiku DSM-V (American Psychiatric Association, 2013) podrazumeva opstajanje sledećih simptoma u periodu dužem od mesec dana:

1. Intenzivno preživljavanje (misli, snovi, kod dece opsativna igra)
2. Paralisanost, predaja, poricanje
3. Negativne promene kognicije i raspoloženja
4. Hiperpobuđenost – stanje uzbune, psihičke pripravnosti, straha od novog napada.

Američki vodič za dijagnostiku DSM-IV pravio je razliku između **akutnog PTSP** (kada simptomi traju manje od tri meseca) i **hroničnog PTSP** (kada je trajanje simptoma duže od tri meseca), ali nova verzija (DSM-V) ne pravi ovu razliku (Vidaković, 2016). Ipak, razlikovanje ova dva tipa PTSP, kao što je pokazano malo dalje u tekstu, i dalje je itekako relevantno za razumevanje psihičkih posledica viktimizacije na žrtve i njihovih potreba. PTSP može da se pojavi u neposrednoj vezi sa traumatičnim događajem, ali može da se razvije i godinama nakon tog iskustva (Flannery, 1992). U ovom poslednjem slučaju, tj. ako se javi nakon šest meseci od traumatskog događaja, radiće se o **PTSP sa odloženim početkom** (Vidaković, 2016).

Američki vodič za dijagnostiku DSM-V specifikuje reakcije i simptome koji se razvijaju u pojedincu nakon traumatičnog iskustva. Da bi se reakcija klasifikovala kao PTSP, potrebno je da uključi sledeće:

A. Izloženost aktuelnoj ili pretećoj smrti, ozbiljnoj povredi, ili seksualnom nasilju kroz jedan (ili više) od sledećih načina: direktno doživljavanje, prisustvovanje traumatskom događaju koji se dogodio drugima, saznanje da se događaj dogodio članu porodice ili bliskom prijatelju, i višestruko ili ekstremno izlaganje izrazito neugodnim detaljima traumatskog događaja (na primer, zaposleni u hitnoj pomoći ili pripadnici policije).

B. Ponovno proživljavanje događaja makar na jedan od sledećih načina:

- Ponavljača, nametljiva i neprijatna sećanja na događaj (predstave-slike, razmišljanja, misli i opažanja),
- Košmarni snovi,
- Ponašanje ili osećaj kao da se traumatski događaj ponavlja kroz: uživljavanje u traumu, halucinacije, i disocijativne epizode vraćanja na traumatski događaj (flešbekovi),
- Jaki osećaji anksioznosti: intenzivna ili produžena psihička patnja i fiziološko reagovanje povezano sa događajima koji simbolizuju ili podsećaju na traumu (kao što su rođendani ili godišnjice).

C. Opšta emocionalna hladnoća ili kontinuirano izbegavanje događaja ili predmeta koji simbolizuju ili podsećaju na traumu. Treba da postoji najmanje jedno od sledećeg:

- Izbegavanje ili napor da se izbegnu uznemirujuća sećanja, misli i osećanja u vezi sa događajem,
- Izbegavanje ili napor da se izbegnu spoljašnji podsetnici (ljudi, mesta, razgovori, aktivnosti, situacije, objekti) koji podsećaju na traumatski događaj ili su blisko povezani sa njim.

D. Negativne promene kognicije i raspoloženja koje su povezane s traumatskim događajem a koje se pojavljuju ili pogoršavaju nakon traumatskog događaja (dve ili više):

- Nejasna sećanja delova događaja,
- Uporna, preterano negativna uverenja ili očekivanja od sebe, drugih ili sveta („Ja sam loš“, „Nikome se ne može verovati“, „Ceo svet je opasan“),
- Uporna, iskrivljena shvatanja o uzrocima ili posledicama traumatskog događaja koji dovode osobu do toga da okriviljuje sebe ili druge,
- Uporna stanja negativnih emocija (na primer, straha, užasa, ljutnje, krvive ili srama),
- Upadljivo smanjeno interesovanje za važne aktivnosti,
- Osećaj distanciranosti od drugih,
- Trajna nemogućnost doživljavanja pozitivnih emocija (na primer, nemogućnost doživljavanja sreće, zadovoljstva, ljubavi).

E. Konstantno stanje opreza u kome je telo u položaju „bežanja ili borbe“.

Najmanje dve stvari od navedenih treba da su prisutne:

- Razdražljivost ili osećaj besa,
  - Nesmotreno ili samouništavajuće ponašanje,
  - Ekstremni oprez,
  - Preterana reakcija na iznenadni događaj (lako se uplaši),
  - Teškoće u koncentraciji,
  - Poremećaj sna (problemi sa uspavljivanjem ili buđenjem).
- Simptomi pod B, C, D i E treba da traju najmanje mesec dana.**

Žrtve obično imaju pojedinačne simptome intenzivnog preživljavanja događaja, hiperpobuđenosti ili paralisanosti, koji traju kraće vreme nakon viktimizujućeg događaja. Smenjivanje intenzivnog preživljavanja i poricanja zapravo predstavlja uobičajenu dijalektiku traume koja traje do uspostavljanja ravnoteže-izlečenja, i koja je posebno izražena kod dece i žrtava silovanja (Herman, 2010).

Treba imati na umu **razliku koja postoji u psihičkim posledicama jednoratne i kontinuirane viktimizacije**. Šanse da se razvije PTSP su daleko veće u slučajevima kontinuirane viktimizacije, poput viktimizacije nasiljem u porodici, torturom, držanjem u zatočeništvu nakon otmice, ili seksualnom i-ili ne-kom drugom eksploracijom u okviru trgovine ljudima. Tako, na primer, rezultati istraživanja nasilja u porodici pokazuju da iskustvo višestruke kontinuirane viktimizacije tokom života (zlostavljanje u detinjstvu, adolescenciji i odrasлом dobu) povećava verovatnoću razvoja PTSP, kao i da izloženost različitim oblicima kontinuirane viktimizacije tokom života (na primer, seksualno i fizičko zlostavljanje u detinjstvu i odrasлом dobu) ima kumulativno dejstvo na razvoj simptoma PTSP. Istraživanja dosledno ukazuju na pozitivnu korelaciju između težine i učestalosti partnerskog zlostavljanja, na jednoj strani, i težine psihopatoloških reakcija žrtava, na drugoj strani (Padejski, 2012).

U slučajevima kontinuirane viktimizacije nasilnik uspostavlja totalnu kontrolu nad žrtvom ponavljanjem nasilja i pretnji nasiljem što dovodi do toga da se i psihička trauma stalno ponavlja i da ne dolazi do uspostavljanja ravnoteže i oporavka. Upravo stoga, nije retkost da se u ovim slučajevima često javlja **sin-drom hronične traume** (Herman, 2010), koji predstavlja progresivni oblik PTSP. Njega karakteriše sledeće:

- Strah da će se nasilje ponoviti se ostvaruje;
- Uporno zadržavanje simptoma intruzije i nakon prestanka viktimizacije;
- Izraženo poricanje i disocijacija – dvomisao¹⁰³ kao način preživljavanja;

¹⁰³ „Hronično traumatizovani ljudi postaju vešti u umetnosti izazivanja izmenjenih stanja svesti tako što „pomoću disociranja, voljnog potiskivanja misli, minimizovanja, a ponekad i otvorenenog poricanja, oni nauče da menjaju nepodnošljivu stvarnost.” Prema Orvelu, dvomisao znači „moći da se u glavi istovremeno drže dva oprečna uverenja i da se oba prihvataju. Osoba zna u kom pravcu mora da izmeni svoje uspomene; ona stoga zna da obmanjuje stvarnost; ali na taj način ona takođe sebe zadovoljava, jer ne narušava stvarnost.“ (Herman, 2010: 151)

- Sužavanje inicijative – Žrtva prestaje da misli kako da pobegne, ne zato što se predala, već zato što mora da misli kako da preživi ili da viktimizaciju učini podnošljivom s obzirom da „za hronično traumatizovanu osobu svaka delatnost ima potencijalno kobne posledice“ (kritika teorije naučene bespomoćnosti, Herman, 2010:156);
- Traumatsko vezivanje za nasilnika;
- Potpuna promena identiteta – kontaminirani identitet;
- Trajna depresija;
- Osećaj da je nasilnik prisutan i posle oslobođanja od njega;
- Intenzivni bes (prema svima jer su ostali ravnodušni prema njenoj-njegovoj sudbini);
- Psihosomatske reakcije;
- Samoubistvo, samopovređivanje (Herman, 2010: 148-163)

Vezano za trajnost i učestalost viktimizacije, u viktimološkoj literaturi se sreće i razlikovanje tri stepena traume. Smatra se da u slučajevima jednokratne viktimizacije obično postoji trauma I stepena, dok se trauma II stepena vezuje za slučajeve interpersonalne kontinuirane viktimizacije. Najteža, trauma III stepena, javlja se u slučajevima dugotrajne kontinuirane viktimizacije koja se vrši od strane sistema ili grupe i pri kojoj je na udaru i identitet žrtve vezan za pripadnost određenoj grupi (na primer, viktimizacija povezana sa dugotrajnim oružanim konfliktima ili sa marginalizacijom određenih društvenih grupa) (Spalek, 2017).

Zamislite snežnu kuglu – ukras. Protresete je i ona se ispuni uskomešanim snegom. Posle nekog vremena sneg se slegne. Koliko vremena će trebati snegu da se slegne prvenstveno zavisi od toga koliko snažno je kugla bila potresena. Tako isto je i sa iskustvom viktimizacije koje potrese mentalni svet žrtve.¹⁰⁴

Kontinuirana viktimizacija vodi u kontinuirano obesnaživanje žrtve kroz psihološku nadmoć zlostavljača, koja kod nje stvara uverenje u njegovu svemoć i izaziva istovremeno i strah od smrti i zahvalnost prema zlostavljaču što joj dopušta da živi. Za ove oblike kontinuirane viktimizacije karakteristična je i potpuna izolacija, odnosno društvena isključenost žrtve koja dodatno komplikuje njen oporavak, jer su mogućnosti da dobije pomoć i podršku svedene na minimum ili ih uopšte nema. Žrtva je često prepuštena samoj sebi i sopstvenim kapacitetima izlaženja na kraj i sa situacijom u kojoj se nalazi i sa njenim traumatskim efektima, što je izuzetno zahtevno u svakom pogledu. Ipak, mnoge žrtve uspele su da se spasu i oporave nakon veoma teških oblika kontinuiranog nasilja.

¹⁰⁴ Prilagođeno na osnovu Joseph, 2011.

VII.1.4.2. Faktori koji utiču na intenzitet i trajanje psihičkih posledica

Psihičke posledice se na različite načine ispoljavaju kod različitih osoba. Kod nekih osoba viktimizacija ne mora nužno da dovede do emocionalnih reakcija, ili su one blage i kratko traju, poput onih koje se javljaju gotovo kod svakog iznenadnog neprijatnog događaja. Druge osobe, pak, mogu da je dožive kao ekstremno traumatično iskustvo, koje uključuje kognitivni i emotivni stres. Takođe, čak i neka manje teška povređivanja mogu da uzrokuju ozbiljnu stresnu reakciju kod nekih osoba. Iako nije moguće predvideti kako će određena osoba da reaguje na viktimizaciju, uočeno je postojanje nekoliko faktora koji utiču na to da li će reakcija biti slabija ili jača: karakteristike viktimizacije i njene posledice, lične osobine i socio-ekonomski položaj žrtve, kao i socijalna mreža i podrška koju je u situaciji da koristi (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Karakteristike viktimizacije

Raspoloživa saznanja pokazuju da žrtve nasilnih kriminalnih ponašanja trpe teže psihičke posledice u poređenju sa žrtvama nenasilnih kriminalnih ponašanja (Bard i Sangrey, 1986; Everstine i Everstine, 1986; Lurigio, 1987; Lurigio i Davis, 1989). Takođe, žrtve seksualnog nasilja obično imaju ozbiljnije reakcije nego žrtve drugih nasilnih kriminalnih ponašanja (Lurigio i Resick, 1990; Goethals i Peters, 1991; Norris i Kaniasty, 1991, 1994). Psihičke posledice su izraženije i kompleksnije kod žrtava koje su prethodno poznavale osobu koja ih je povredila, i to posebno kada je žrtva u nju imala poverenje (Everstine i Everstine, 1986). Pri tome, posebno ranjive grupe u ovom pogledu su deca i žene žrtve nasilja u porodici za koje je izvor opasnosti osoba od koje bi u normalnim okolnostima mogli da potraže sigurnost i zaštitu (Herman, 2010). Najzad, na težinu psihičke reakcije utiče i to da li je neko pritekao u pomoć žrtvi ili ne. Dok su psihičke posledice blaže kod onih kojima je pomoći pružena, žrtve kojima osobe koje su bile prisutne nisu pružile pomoći osećaju se lošije nakon viktimizacije.

Lične osobine i socioekonomski položaj žrtve

Istraživanja su pokazala da na sposobnost obrade traumatičnog događaja utiču i lične osobine i socioekonomski položaj žrtve. Kada su u pitanju lične osobine, posebno se izdvaja uticaj uzrasta, pola, ranija iskustva sa traumatičnim događajima, psihičke osobine, posebno nivo samopoštovanja i reziliijentnost.

Mladi ljudi lakše psihički podnose viktimizaciju nego stariji (Sales i dr., 1984; Dahlbäck, 1988; Goethals i Peters, 1991). Međutim, deca imaju veći rizik od dugotrajnih psihičkih posledica u poređenju sa tinejdžerima i odraslim osobama (Katz i Mazur, 1979). Takođe, istraživanja su pokazala da krivična dela

teže psihički pogadaju žene nego muškarce (van den Bogaard i Wiegman, 1992; Lindgren, 1999; Lurigio i Davis, 1989; Walklate, 1989). Uz to, postoje i podaci koji pokazuju da pojedinci sa niskim nivoom samopoštovanja teže psihički podnose viktimizaciju i druge traumatične događaje (Lurigio i Resick, 1990).

Kada je u pitanju uticaj prethodnog iskustva sa viktimizacijom ili drugim traumatičnim događajima postoje dva različita shvatanja, odnosno perspektive. Shvatanje koje uticaj ranijeg iskustva posmatra iz perspektive ranjivosti smatra da osobe koje su ranije bile izložene viktimizaciji ili nekom drugom traumatičnom iskustvu imaju intenzivnije psihičke reakcije u odnosu na one koji takva iskustva nisu imali (Carlsson i Frost, 1980; Goethals i Peters, 1991). Smatra se da prethodno iskustvo čini žrtvu ranjivijom kada ponovo biva izložena jakom stresu. Na drugoj strani, prema shvatanju koje ovaj problem posmatra iz perspektive oporavka, osobe sa prethodnim traumatičnim iskustvom mogu da se suoče sa novim iskustvom sa povećanom snagom. Naime kako pokazuje jedna finska studija, kod jednog dela žrtava kriminaliteta sam događaj zapravo rezultira u povećanom samopouzdanju (Aromaa, 1991). Slično je pokazalo i istraživanje sprovedeno u Švedskoj, rađeno na uzorku zaposlenih u bankama, koji su doživeli pljačku. Rezultati su pokazali da je svaka četvrta osoba rekla da joj se samopouzdanje povećalo nakon pljačke (Leymann, navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Rezilijentnost se definiše kao efikasna adaptacija koja se ostvaruje uprkos značajnim traumatskim pretnjama po sopstveni psihološki i fizički integritet (Wilson, navedeno prema Padejski, 2012). Rezilijentne osobe imaju veliki potencijal adaptacije na promene tako da lakše podnose viktimizaciju i lakše se sa njom suočavaju. Takođe, one imaju veći potencijal za pozitivnu promenu i ličnu transformaciju nakon viktimizacije. Nivo rezilijentnosti jedne osobe zavisi od njenih kapaciteta ili resursa za uspostavljanje kontrole nad sopstvenim reakcijama na povređujuće ponašanje (Green i Pemberton, 2018).

Najzad, na psihičku reakciju žrtve utiče i njena socioekonomска situacija. Istraživanja pokazuju da krivično delo teže doživljavaju oni koji su pre viktimizacije imali različite probleme (na primer, porodični problemi, nezaposlenost, teška ekonomski situacija, i/ili zdravstveni problemi) (Eriksson i dr., navedeno prema Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011).

Socijalna mreža i podrška

Na to kakve će psihičke posledice viktimizacije žrtva imati utiče i širina i kvalitet socijalne mreže koju ima, odnosno koja joj je na raspolaganju. Pod socijalnom mrežom se obično podrazumevaju žrtvi bliske osobe (porodica, prijatelji, poznanici, kolege i sl.) kao izvori podrške i pomoći. Međutim, u njihovom odsustvu ili kao njihova dopuna, od velike koristi mogu biti i službe za žrtve. Za žrtvu je od velikog značaja da ima sa kim da priča o onome što joj se dogodilo, jer joj to

pomaže da smesti traumu pod kognitivnu kontrolu (Harber i Pennebaker, 1992). Uz to, osobe bliske žrtvi mogu da joj pomognu i oko rešavanja različitih praktičnih problema koji su posledica viktimizacije.

Istraživanja pokazuju da društvena podrška nakon kriminalne viktimizacije stoji u pozitivnoj korelaciji sa fizičkim i psihičkim zdravljem (Cohen i Willis, 1985). Tako je, na primer, jedno američko istraživanje o osobama koje su bile izložene razbojništvu, napadu i provalnoj krađi pokazalo da su žrtve, koje su nakon događaja doatile podršku svoje sredine, imale više šansi za oporavak od traume nego oni kojima podrška nije pružena (Friedman i dr., 1982).

VII.1.5. Posledice sekundarne viktimizacije

Pored posledica primarne, žrtve trpe i posledice sekundarne viktimizacije. Te posledice su najčešće psihičke, socijalne i praktične, ali mogu imati i ekonomski aspekt.

Na zabrinutost, strah, zbumjenost i generalno pojačavanje psihičkih posledica primarne viktimizacije već sam skrenula pažnju u delu u kome je obrađena sekundarna viktimizacija. Nedobijanje pomoći i ili neadekvatan odnos od strane onih od kojih žrtva očekuje pomoći dodatno pojačavaju njen osećaj bespomoćnosti, nesigurnosti, socijalne izolovanosti i nepoverenja prema drugim ludima i društvu u celini. Pri tome, za žrtvu je obično posebno frustrirajući položaj koji ima kao svedok u krivičnom postupku, a koji za nju proizvodi veliko trošenje energije, vremena, novca, praktične probleme i izvor je ozbiljne dodatne traumatizacije, posebno u odsustvu posebnih čekaonica za žrtve i njihove zaštite od uvredljivih komentara i pretnji okriviljenog i njemu bliskih lica.

Žrtve, kao i svi drugi svedoci, imaju obavezu da svedoče. Pri tome, česta odlaganja suđenja stavljaju ih u situaciju da dolaze na sud više puta i provode puno vremena na njemu čekajući na svedočenje. Žrtve gube vreme od posla i moraju uvek ponovo da preorganizuju sve svoje svakodnevne aktivnosti kako bi se pojatile u određeno vreme na sudu. Uz to, troškovi, koje njihovo pojavljivanje pred sudom iziskuje, uglavnom im se ili uopšte ne isplaćuju ili se isplaćuju naknadno, i to u potpuno neadekvatno niskim iznosima. Ovo se odnosi kako na našu zemlju tako i na druge, bogatije zemlje poput SAD (Ash, navedeno prema Doerner i Lab, 2017). To posebno pogarda one žrtve koje se već nalaze u teškoj ekonomskoj situaciji.

Nije stoga teško razumeti zašto žrtve oklevaju da traže pomoći od krivičnopopravnog sistema. Naime, one se obraćaju za pomoći sistemu kako bi umanjile svoje gubitke, da bi na kraju shvatile da su ih zapravo znatno uvećale. Zato ne čudi što izjavljuju da će ubuduće izbegavati sistem kad god je moguće, kako bi smanjile izlaganje daljim teškoćama (Doerner i Lab, 2017).

Imajući u vidu napred naveden primer posledica sekundarne viktimizacije po žrtvu kao svedoka, treba imati u vidu da je, pored konkretnih mera koje treba

da budu preduzete za zaštitu žrtava od sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku, neophodno stvoriti i povoljnije opšte uslove. Ti povoljniji uslovi bi trebalo da budu osnova ukupnog boljeg položaja svedoka na sudu i jačanja poverenja građana u institucije sistema u celini. Samo na taj način se sekundarna viktimizacije može svesti na minimum, uz istovremeno pojačavanje kooperativnosti građana sa državom u suzbijanju i prevenciji kriminalnih ponašanja.

Pitanja i zadaci:

1. U čemu se ogleda razlika između bihevijornog i karakternog samookrivljavanja žrtava?
2. Koji faktori utiču na intenzitet psihičke reakcije žrtve na viktimizaciju?
3. Na konkretnom (stvarnom ili izmišljenom) primeru analizirajte moguće pozitivne efekte prihvatanja odgovornosti od strane žrtve za ono što joj se desilo.
4. Na primerima iskustava opisanih u knjigama Nataše Kampuš¹⁰⁵ i Dejva Pelcera¹⁰⁶ analizirajte psihičke posledice kontinuirane viktimizacije i primere za dvomisao kao način preživljavanja.

VII.2. OD HAOSA DO KOSMOSA: PSIHIČKI OPORAVAK NAKON VIKTIMIZACIJE

U prethodnim izlaganjima bilo je reči o psihičkim reakcijama žrtve na preživljenu viktimizaciju. Te reakcije se smatraju normalnim ljudskim reakcijama na događaje koji izlaze iz okvira normalnosti. Vremenom, ove reakcije postepeno iščezavaju sve do momenta kada se žrtva vraća normalnom, aktivnom životu. U tom procesu od pomoći mogu biti kako samostalni naporovi žrtve, tako i podrška bliskih osoba ili stručnjaka. U nekim slučajevima, pak, ove reakcije mogu da traju i duže vreme – mesecima, čak i godinama – nakon preživljene viktimizacije (Kilpatrick i Veronen, 1983; Sales i dr., 1984; Shapland, 1984; Walklate, 1989; Goethals i Peters, 1991).

VII.2.1. Faze procesa oporavka

Praksa službi za pomoći žrtvama ukazuje na postojanje sličnosti i pravilnosti u reakcijama žrtava koje predstavljaju osnovu za postavljanje ključnih pristupa u pružanju pomoći žrtvama (Vidaković, 2002). Ipak, među stručnjacima postoje različita shvatanja o tome kroz koliko faza oporavka žrtve prolaze. Uz to, ističe se da faze oporavka ne treba shvatiti doslovno jer nijedna žrtva ne prolazi kroz faze oporavka na isti način i u istom linearном sledu. Međutim, ono što se čini

---

¹⁰⁵ Kampusch, N (2011) *3096 dana*. Beograd: Alnari

¹⁰⁶ Pelcer, D. (2002) *Dete zvano To*. Beograd: Laguna

zajedničko svim žrtvama jeste da uspešni oporavak treba da se kreće postepeno od „nepredvidljive opasnosti do pouzdane sigurnosti, od disocirane traume do prihvачene uspomene i od žigosane usamljenosti do obnovljene socijalne povezanosti.“ (Herman, 2010:252).

Ipak, razlikovanje faza oporavka važno je jer je to način da se u jedan složen proces unese red i jednostavnost, i, na taj način, omogući njihovo lakše prepoznavanje kao osnova adekvatne podrške žrtvi. Imajući to u vidu, organizacije za pomoć žrtvama ukazuju na značaj prepoznavanja pet ključnih faza procesa oporavljanja od viktimizacije (Vidaković, 2002) kroz koje većina žrtava prolazi:

- **Šok**
- **Negacija**
- **Suočavanje**
- **Obrada i prihvatanje realnosti**
- **Nova orijentacija.**

Šok

U prvoj fazi žrtva je u šoku i prolazi kroz akutnu reakciju na stres koja je opisana u delu koji se odnosi na emocionalne posledice viktimizacije. Ova faza obično traje od nekoliko sati do nekoliko dana od događaja (Vidaković, 2002).

Negacija

Nakon inicijalnog šoka, sledi faza negacije u kojoj žrtva pokušava da se zaštiti od stresnog događaja i njegovih posledica, prolazeći kroz različita emotivna stanja i koristeći različite odbrambene mehanizme: poricanje, potiskivanje, ponašanje kao da se trauma nije ni desila, intruzivne misli i košmarni snovi o dogadaju, zakočeno žaljenje, oplakivanje, gubitak samopoštovanja, osećaj izolovanosti iz porodičnih i širih socijalnih kontakata, preterana aktivnost, poremećaj ishrane i ili spavanja, ogorčenost, zbumjenost, osećaj upravljanosti ili oštećenosti, frustriranost, neopravdani optimizam. Poricanje, intelektualizacija i potiskivanje omogućuju žrtvi da izbegava ili umanji bol, tugu ili ljutnju. Međutim, kroz ove odbrambene mehanizme žrtva troši mnogo mentalne energije tako da se povlači iz raznih dnevних aktivnosti i odnosa koji su za nju ranije bili uobičajeni. Nijedan od ovih simptoma obično ne traje dugo.

Suočavanje

Treću fazu oporavka karakteriše suočavanje sa događajem, nakon što žrtva nije uspela da poništi neprijatni događaj. Žrtva se u ovoj fazi spontano priseća događaja. U ovoj fazi se često javlja i osećaj krivice, odnosno osećaj sopstvene odgovornosti za ono što se dogodilo. Javljuju se i preokupiranost događajem, ponavljanje, pričanje, intruzivne misli i snovi, ali i hronična uzbudjenost, strah da će se

poludeti, ljutnja i bes. Okolina i stručnjaci bi ljutnju i bes kod žrtve trebalo da prepoznaјu kao deo kompleksne emotivne reakcije, i, u skladu sa time, treba da podrže njenu potrebu da se izbori sa negativnim emocijama: „da ih prepozna, iskaže i prihvati kao socijalno prihvatljive pod datim okolnostima“ (Vidaković, 2001: 41).

Obrada i prihvatanje realnosti

U fazi obrade žrtva prihvata realnost, odnosno ono što joj se dogodilo, što je od ključnog značaja za njen oporavak. U ovoj fazi dešava se prihvatanje i oplakivanje gubitka. Najznačajnija promena ogleda se u tome što ona više ne krije sebe i ne bavi se pokušajima da ispravi ono što se dogodilo, odnosno da promeni prošlost koju je nemoguće promeniti. Umesto toga, žrtva počinje da radi na obnavljanju svog života. Ona prihvata da se viktimizacija desila i pokušava da se zaštiti od ponovne viktimizacije. Uz to, ona počinje da posmatra iskustvo viktimizacije kao deo šireg životnog konteksta, daje mu značenje i u stanju je da traži i prima pomoć od drugih. Ovaj proces može nekada biti spor, i može se dešavati regresija u vidu vraćanja u prethodne faze. Posebno kritični momenti u tom pogledu mogu biti događaji koji su posredno ili neposredno povezani sa viktimizacijom, poput pokretanja sudskog postupka i donošenja presude protiv učinioca, svedočenja žrtve na sudu, izlaska učinioca iz zatvora i slični događaji drugih ljudi, pisanje medija i sl. (Vidaković, 2002).

Nova orijentacija

Sa petom fazom se završava psihički oporavak žrtve od viktimizacije. Žrtva prevazilazi iskustvo viktimizacije i nastavlja sa svojim normalnim životom, okretnuta ka budućnosti. Da bi to ostvarila, žrtva mora prethodno da povrati samopoštovanje i pozitivnu sliku o sebi, da prihvati novu realnost i razvije optimističnija očekivanja od budućnosti. Iako njen život nije isti kao ranije, viktimizacija koju je žrtva doživela ne ometa više njeno svakodnevno funkcionisanje. Traumatični događaj sada je našao svoje mesto u žrtvinom životu.

Smatra se da se žrtva oporavila od viktimizacije ukoliko ispunjava sledeće kriterijume:

- **oseća sigurnost i zaštićenost od ponavljanja viktimizacije;**
- **osnažena je u smislu jačanja samopoštovanja i samopouzdanja;**
- **uspostavila je kontrolu nad sopstvenim životom;**
- **ponovo se uključila u društvo kroz ponovno izgradњу pozitivne slike o sebi i obnavljanje odnosa sa drugima;**
- **ponovo je uspostavila odnose poverenja.**

Smatra se da se većina žrtava kriminaliteta oporavi nakon par dana ili nedelja, dok manji broj nije u stanju da prevaziđe posledice i ostaje „zaglavljen” u trau-

matičnom iskustvu, kada se, kao što je u delu o psihičkim posledicama detaljnije opisano, razvija PTSP. Uz to, nekim žrtvama život može biti trajno promenjen zbog fizičkih povreda, ožiljaka, onesposobljenosti ili gubitka drage osobe, što ujedno i otežava njihov psihički oporavak (Vidaković, 2002).

VII.2.2. Oproštaj i oporavak žrtve

Nasuprot rasprostranjenom uverenju da praštanje izvršiocu vodi njegovom oslobađanju od odgovornosti i dodatno otežava situaciju u kojoj se našla žrtva, novija istraživanja su pokazala suprotno. Naime, kako ističe Luskin (2002)¹⁰⁷, oprostiti znači prihvati da se ne može uticati na ponašanje drugog i da se prošlost ne može promeniti. Stalno vraćanje na povređujuće ponašanje i na krivicu izvršioca, kao i na sopstvenu odgovornost za ono što se desilo, ne donosi olakšanje već produbljuje patnju žrtve. Stoga oprostiti (izvršiocu i-ili sebi) znači ne živeti u prošlosti, koja se ne može promeniti, već u sadašnjem trenutku menjati ono što se može promeniti a to su sadašnjost i budućnost.

Drugim rečima, to znači oslobođiti se prošlosti i okrenuti se budućnosti, kroz definisanje svoje pozitivne životne misije i izgradnju slike o sebi kao aktivnom akteru – sliku sebe kao heroja, odnosno preživele osobe koja se hrabro i uspešno suočila sa iskustvom viktimizacije umesto slike o sebi kao (pasivnoj) žrtvi. Prema Luskinu (2002:69), „opraštanje znači da, i pored toga što ste ranjeni, birate da vaš bol i patnja budu manji. Praštanje znači da vi postajete deo rešenja. Praštanje je nešto što činite zbog sebe, ne zbog drugih. Možete da oprostite i obnovite odnos sa osobom koja vas je povredila, a možete i da oprostite i nikada više ne komunicirate sa tom osobom ponovo.“

Opraštanje znači ne podrazumeva opravdavanje povređujućeg ponašanja, njegovo zaboravljanje ili pomirenje između izvršioca i žrtve. To je lični čin, nešto što žrtva radi za sebe, kako bi se oslobođila psihičke patnje i olakšala sopstveni oporavak. Na tom putu žrtvama može biti od velike pomoći adekvatna podrška bliskih lica i službi za žrtve, uključujući i programe koji su specifično usmereni na edukaciju ljudi kako da se putem praštanja oslobose patnje.

Luskin-ova primena programa opraštanja u praksi ukazuje na njihovu efikasnu primenljivost na širok spektar viktimizacija, uključujući i one najteže, poput ubistva bliskog člana porodice. Pri tome, pokazalo se da je rad sa slučajevima lakših viktimizacija i onih koje se mogu razumeti lakši u poređenju sa težim i manje razumljivim viktimizacijama. Takođe, rad na samopraštanju se pokazao uspešnim u prevladavanju psihičkih posledica viktimizacija za koje žrtva krivi sebe. Žrtve uče da prevladavaju osećanja stida i krivice kroz razumevanje da smo svi ljudska bića koja greše, kao i da greške prihvataju kao priliku za učenje, rast i razvoj.

¹⁰⁷ Istraživanja i praktični programi vezani za praštanje detaljno su opisani u Luskin, 2002.

VII.2. 3. Posttraumatski rast

Kod nekih žrtava može se dogoditi i dugoročna pozitivna promena koja se naziva posttraumatski rast. Viktimizacija se doživljava kao situacija kroz koju je došlo do testiranja kapaciteta žrtve, razvoja novih zaštitnih mehanizama, promene u načinu razmišljanja i odnosu prema životu, što je sve zajedno doprinelo ličnom rastu i razvoju (Vidaković, 2002). Te žrtve nakon viktimizacije više cene život, imaju pojačan osećaj unutrašnje snage, religioznosti ili duhovnosti, toplije odnose sa drugima i prepoznavaju nove mogućnosti za sopstveni razvoj (Joseph, 2011). Naime, oporavak se sastoji u nalaženju novog smisla, novog načina razumevanja stvarnosti kao i u pronalaženju načina obnavljanja kroz deljenje našeg sećanja sa drugima. Kako dobro uočava Joseph, „trauma u nama izaziva potrebu za pričanjem priča kako bismo pronašli smisao onoga što se dogodilo... a priče koje konstruišu značenja tako da vidimo sebe kao prezivele, čak kao uspešne, i koje usađuju sreću u nas, će dovesti do rasta” (Joseph, 2011:XVII i 135). Zapravo, u toj borbi za nalaženje smisla traumatičnog događaja, u kojoj žrtva bira priču o sebi koja čini da se oseća dobro, nastaje posttraumatski rast.

Ili, kako je u svojim radovima pokazao Frankl, smisao imaju ne samo stvaranje i uživanje, već i patnja:

„Nikada ne smemo zaboraviti da smisao u životu možemo naći i kad se nađemo oči u oči sa beznadežnom situacijom kao njene bespomoćne žrtve, kada se suočimo sa sudbinom koja se ne može promeniti. U takvom je trenutku jedino važno uveriti se u jedinstvene ljudske mogućnosti u njihovom najboljem svetlu, što znači tragediju preokrenuti u sopstveni trijumf, nesreću pretvoriti u veliko ljudsko dostignuće“ (Frankl, 2014:31).

Drugim rečima, kada čovek ne može da promeni situaciju u kojoj se našao, može da izmeni stav prema njoj, odnosno da dobije ideju kako može da promeni sebe. Na taj način patnja dobija smisao, a onaj ko ga otkrije priliku za lični rast i razvoj (Frankl, 1994).

Studija slučaja

Marija, dvadesetogodišnja devojka, doživela je pokušaj silovanja kada se vraćala kući u ranim jutarnjim satima. Muškarac, koji ju je verovatno pratio, ušao je za njom u zgradu. Ona ga je pustila unutra misleći da tu stanuje, ali je on krenuo za njom. Napao ju je, preteći joj nožem. Uspela je da ga se oslobodi tako što je razbila staklo unutar kojeg je bio požarni alarm. Pošto su stanari počeli da dolaze, napadač je pobegao. Policija je brzo došla. Marija je imala modrice po telu, bila je u šoku i uplakana. U to vreme radila je na recepciji stomatološke ordinacije i bila u vezi sa mladićem sa kojim je planirala brak. Pokušaj silovanja koji je doživela u potpunosti joj je poremetio svakodnevni život. Tek nakon šest godina bila je u stanju da o događaju priča bez besa prema napadaču i suza. Mada još uvek krivi sebe što je

pustila napadača da uđe u zgradu, istovremeno je i ponosna na sebe jer je uspela da se spase od još težeg nasilja. Takođe, kaže da joj je to neprijatno iskustvo, na neobičan način, pomoglo da se promeni kao osoba. Veruje da je sada mnogo mudrija nego ranije i da može više da učini za druge ljudе. Nakon nasilja koje je doživela, završila je trening za rad sa ženama koje su imale slično iskustvo kao ona, i počela da radi u jednoj organizaciji koja im pruža podršku. Ljudi koji je znaju opisuju je kao zrelu, mudru i saosećajnu osobu (prema Joseph, 2011).

Postoje empirijski dokazi da nakon povređujućeg događaja ljudi češće dožive posttraumatski rast nego posttraumatski poremećaj (Green i Pemberton, 2018). Istraživanja su pokazala da veće šanse za razvijanje posttraumatskog rasta imaju žrtve sa većim resursima za aktivno, religiozno i duhovno suočavanje sa nedaćama, kao i žrtve koje imaju socijalnu podršku (Brooks i dr, 2016). Kada su u pitanju žrtve partnerskog nasilja, kao najrelevantniji prediktor izdvaja se kontakt sa osobom koja ima iskustvo posttraumatskog rasta (koje se koristi kao model ponašanja). Takođe, šanse za posttraumatski rast se povećavaju sa napuštanjem nasilne veze (Cobb i dr, 2006).

Postojanje posttraumatskog rasta procenjuje se na osnovu indikatora poput „lične snage“, ostvarene „duhovne promene“, „odnosa sa drugim ljudima,“ „odnosa prema životu“ i otkrivenih „novih mogućnosti“, koji ujedno predstavljaju korisne indikatore za procenu uspešnosti prevladavanja traume (Tedeschi & Calhoun, navedeno prema Valdez i Lilly, 2016). Pri tome, centralno mesto u posttraumatskom rastu imaju promene pogleda na život povezane sa tri egzistencijalne teme: **neizvesnost** – prihvatanje da je život neizvestan i da se stvari menjaju; **život sa punom svešću** (eng. *mindfulness*) – svest o sebi, sopstvenim psihičkim procesima, mislima, osećanjima i ponašanjima i njihovoј povezanosti, kao i fleksibilan odnos prema ličnoj promeni; **prihvatanje sopstvenog aktiviteta**, koja uključuje osećaj odgovornosti za sopstvene izbore i svest da izbori imaju posledice (Joseph, 2011).

Najzad, treba pomenuti i činjenicu na koju ukazuju kako istraživači tako i aktivisti organizacija za pomoć žrtvama: najbolji način uključivanja žrtava u društvo je njihov aktivizam u pružanju pomoći drugim žrtvama. Pri tome se polazi od toga da su žrtve, kada jednom uspešno završe proces oporavka, najveći eksperti za pružanje pomoći upravo zbog svog iskustvenog razumevanja viktimizacije, njenih posledica i potreba žrtava. Uz to, činjenica da su u poziciji da budu od pomoći drugima, „da su otkrile neki smisao u svom iskustvu koji nadilazi granice lične tragedije“ (Herman, 2010:130) od velikog je značaja za jačanje njihovog samopouzdanja i obnavljanje pozitivne slike o sebi, a može biti i deo njihove novoproneđene životne misije, odnosno oblik posttraumatskog rasta.

VII.2.4. Joga i oporavak žrtava¹⁰⁸

U novije vreme sve više ima dokaza o blagotvornom delovanju fizičkih vežbi, relaksacije i aktivnog fokusa na pozitivno, sadašnji trenutak i stvari koje se cene (za koje se oseća zahvalnost) na emocionalni oporavak žrtava (Joseph, 2011). Posebno mesto u tome sve više zauzima joga.

Reč joga potiče od staroindijske (sanskrtske) korenske reči koja znači ujediniti. Jedinstvo koje se postiže jogom odnosi se na različite komponente ličnosti i postizanje dinamičke harmonije u sebi, a upravo to dovodi do unutrašnjeg spokojstva. Holistički pristup joge doprineo je njenoj sve većoj popularnosti u Evropi i SAD. Ona se koristi kao preventivni, terapeutski i antistresni metod vežbanja (Nikolić, 2011), i uključuje fizičke vežbe (asane), vežbe disanja (pranajame), meditaciju, relaksaciju i koncentraciju.

Svi aspekti joge, primjenjeni pojedinačno ili u kombinaciji, mogu biti korisni za traumatizovane osobe, pa samim tim i za žrtve. Svaki od njih utiče na određene aspekte fizičkog i psihičkog zdravlja čoveka. Fizičke vežbe podstiču aktivitet, jačaju fizičku i mentalnu stabilnost i samokontrolu, i doprinose uspostavljanju balansa između tela i duha, ponovnom povezivanju sa sopstvenim telom i emocijama, koncentracijom, centriranosti i prepoznavanju sopstvenih granica. Tehnike disanja i relaksacije same po sebi utiču na smirivanje i postizanje unutrašnjeg mira, a kada se rade zajedno sa fizičkim vežbama, ujedno i potpomažu navedene efekte samih fizičkih vežbi. Meditacija doprinosi kontroli uma, pa samim tim i ukupnoj samokontroli, uči ljude da žive sa punom svešću ma šta da rade (život u sadašnjem trenutku), kao i da ostvare ponovno jedinstvo ili restrukturiranje svog fragmentiranog/haotičnog JA i poremećenih odnosa sa drugima.

Kao što je već pomenuto u delu o psihičkim posledicama viktimizacije, žrtve često imaju problem da se fokusiraju, povrate kontrolu nad sopstvenim životom i struktuiraju i obuzdaju svoje misli. Zato im joga može pomoći da usredsrede i saberu raspršene misli i zaustave mentalne funkcije kako bi olakšale oporavak. Uz to, za žrtve je od značaja i aktivni pristup prema životu koji je imantan jogi i kome posebno doprinose fizičke vežbe i meditacija. Pored toga, meditacija im može pomoći da na nov način sagledaju sebe u odnosu na druge što može biti deo procesa nove orientacije i reintegracije nakon traumatskih događaja. U tom smislu, meditacija ima važno mesto i u posttraumatskom rastu, s obzirom da se nov način sagledavanja sebe u odnosu na druge, kao oblik samonadilaženja i proširenja svesti o sebi, često sreće kod ljudi koji su stradanje prihvatili kao izazov za promenu, za jačanje sopstvenih potencijala i podizanje kvaliteta sopstvenog života.

Joga se u svetu koristi u terapiji veoma teških traumatskih iskustava poput onih koja se javljaju kod žrtava torture (Franklin, 2001), žrtava nasilja u porodici kao i

¹⁰⁸ Ovaj odeljak je većim delom baziran na radu Nikolić-Ristanović (2014), u kome se mogu naći detaljniji opisi iskustava primene joge u radu sa žrtvama u svetu i Srbiji.

žrtava najsurovijih ratnih silovanja i drugih oblika mučenja u ratu (npr. u Ruandi). Joga se pokazala kao uspešna i u smanjivanju posttraumatskog stresnog poremećaja kod žrtava cunamija (Descilo i dr., 2010) i u radu sa zatvorenicima koji su i žrtve i izvršioci nasilja (Spalek, 2017). Najzad, joga pomaže i u sprečavanju ili prevazilaženju emocionalnog iscrpljivanja osoba koje pomažu žrtvama (pregorevanje, eng. *burn-out*), i doprinosi poboljšanju kvaliteta pružene podrške i ukupnog odnosa pomagača sa žrtvama (Nikolić-Ristanović, 2010b).

Instruktorke joge koje rade sa žrtvama nasilja ističu da je za osobe koje su trpele nasilje upečatljivo njihovo odvajanje od tela. Da bi preživele, one se odvajaju od tela i sanjuju da su na drugom mestu. Upravo stoga, izlečenje je kasnije nemoguće jer je ljubav prema sebi nestala ili možda nikada nije ni postojala. Uz to, osobe koje primenjuju jogu u radu sa žrtvama su primeštate i da su i sami zlostavljači osobe koje su nekada bile traumirane – kao deca ili kao odrasli. I za žrtve i za zlostavljače je, dakle, bitno da je ljubav prema sebi *condition sine qua non* ljubavi prema drugima. Ali da bi neko počeo da voli sebe potrebno je da najpre uspostavi kontakt sa svojim telom. Ukoliko se joga praktikuje na podržavajući način ona upravo to omogućuje. Tako, na primer, instruktorka koja, u saradnji sa organizacijama koje pružaju pomoć žrtvama u SAD, daje časove joge žrtvama nasilja u porodici i seksualnog nasilja, za sebe kaže da, iako nije licencirana terapeutkinja, zna kako da vodi polaznike kroz podržavajuće joga pozne tako da se osećaju podržano i sigurno.¹⁰⁹

A instruktorka joge, koja je radila u Ruandi sa žrtvama koje su preživele najteže oblike seksualnog nasilja u ratu, uključujući i HIV infekciju, ovako je opisala svoje iskustvo:

„Ali uprkos tome (patnjama), izgledalo je da su nekako zadržale volju za još jednu, pa još jednu, pa još jednu šansu. Joga, koja je u početku bila toliko daleko od njih, bila je jedna od tih šansi i ovog puta izgledalo je kao da se život smeje na njih, jer im se joga zaista dopala. Smejale su se i jecale, provele su dosta vremena sa širom otvorenim ustima i nisu odustajale. A joga im je uzvraćala osmeh, prelazila preko podela da ih sretne, dajući im noć spavajući bez prekida, kakvu mnoge od njih nisu imale poslednjih petnaest godina. Ili vraćajući im smisao da još uvek imaju neiskorišćene rezerve života, mladosti i zdravlja u sebi – da nisu stare, namučene i bolesne, već da su još uvek veoma žive.“ (prema Nelson, 2013)

Joga nidra predstavlja poseban oblik joge, koji objedinjuje meditaciju, relaksaciju, sankalpu-odluku o promeni, vizuelizaciju i odvajanje svesnosti od spoљašnjeg sveta, odnosno čula. Naziv joga nidra vodi poreklo od dve sanskrtske reči: joga (upregnuće, sjedinjenje ili svesnost usmerena na jednu tačku) i nidra (spavanje). Smatra se naučnim načinom otklanjanja svih nagomilanih napetosti: mišićne, emocionalne i mentalne (Saraswati, 1990).¹¹⁰ Uz to, radeći joga nidru, čovek restrukturira i preoblikuje celu svoju ličnost. Stoga joga nidra ima veliki

¹⁰⁹ Serving abused victims of violence through yoga, <http://womenssavvy.org/>, pristupljeno 15.4. 2017.

¹¹⁰ Više o *joga nidri* videti u Saraswati, S. (1990)

potencijal u podsticanju oporavka žrtava. Od posebnog značaja je pomoć u prebacivanju fokusa oporavka sa (obično izneverenih) očekivanja od drugih na sopstvene resurse i njihovo osvešćivanje i jačanje. Joga nidra omogućava žrtvama da brže povrate kontrolu nad sopstvenim životom, da se brže oslobole frustracija i negativnih emocija, pa samim tim i da lakše i brže pronađu rešenja za svoje probleme. Joga nidra može se raditi u grupi, pod vodstvom iskusnog instruktora/instruktorke, ali i samostalno.

Kada se jednom ovlada njenim korišćenjem, joga (posebno joga nidra, vežbe disanja, relaksacije i meditacije) se može koristiti i kao veoma efektan oblik samopomoći. Stoga bi obučavanje žrtava za praktikovanje joge moglo otvoriti velike prostore, najpre za njihov oporavak od traumatskih posledica viktimizacije, a zatim i za njihove dugoročne promene i lični razvoj (posttraumatski rast). Moje lično iskustvo obučavanja žena (žrtava i izvršiteljki) u zatvoru (Nikolić-Ristanović, 2014; Čopić i Nikolić-Ristanović, 2018) za primenu joga nidre, fokusa na sadašnji trenutak i meditacije nedvosmisleno ukazuje na delotvornost ovog pristupa. Slična iskustva u radu sa zatvorenicima u Engleskoj navela su proforskiju Basiju Spalek da ukaže na potrebu obuke tipa „trening za trenere“ osoba koje rade sa žrtvama, koje bi onda svoja znanja i veštine prenosile dalje na žrtve kojima pružaju pomoći i podršku (Spalek, 2017). Najzad, treba ukazati i na značaj korišćenja meditacije za psihičko preživljavanje same viktimizacije ili drugog traumatskog iskustva. To praktično znači da obučenost za korišćenje meditacije može biti od pomoći za ovladavanje mislima i emocijama, ali i za disociranje od teškog iskustva, uključujući tu i fizički bol i poniženje (Herman, 2010; Kabat-Zinn, 2013).

Pitanja i zadaci

1. Na konkretnom primeru (lično iskustvo, iskustvo neke osobe koju poznate ili iskustvo za koje ste saznali na neki drugi način) analizirajte faze oporavka od viktimizacije.
2. Potražite primere posttraumatskog rasta koji su opisani u medijskim sadržajima, stručnoj ili popularnoj literaturi. Da li ste vi lično ili neko vama poznat imali takvo iskustvo? Šta vam takva iskustva govore o žrtvama i viktimizaciji?
3. Da li ste vi lično ili neko koga poznajete imali iskustvo sa pozitivnim efektima oproštaja i joge na oporavak nakon viktimizacije? Ukoliko je odgovor potvrđan, analizirajte na koji način je to iskustvo uticalo na vas, odnosno drugu osobu koju poznajete.

VII.3. POTREBE ŽRTAVA I ZNAČAJ ODGOVARAJUĆE PODRŠKE

VII.3.1. Potrebe žrtava

Imajući u vidu sve što je već rečeno o viktimizaciji i njenim posledicama, mogu se uočiti ključne potrebe žrtava. Te potrebe mogu da obuhvate sledeće:

- Emocionalna podrška
- Informacije
- Upućivanje na službe ili pojedince koji mogu biti od pomoći
- Stručna pomoć (psihološka, pravna, medicinska)
- Sigurnost – Zaštita
- Razne vrste praktične pomoći
- Materijalna pomoć, naknada štete
- Razumevanje zbog čega su povređene, izvinjenje i-ili pomirenje sa izvršiocem.

Jedno švedsko istraživanje o žrtvama provalne krađe i telesnih povreda je pokazalo da je primarna potreba žrtve da ima osobu kojoj bi mogla da priča o događaju. Veliki broj žrtava je pomenuo i potrebu za preduzimanjem preventivnih mera, prevashodno u smislu zaštite od provale (Lindgren i Litzén, 1998).

Neka druga strana istraživanja su pokazala da je žrtvama često potrebna i pomoć za rešavanje praktičnih problema, kao što su kontaktiranje državnih službi, pozivanje bravara, obezbedivanje privremenog smeštaja ili finansijska pomoć (Friedman i dr., 1982; Maguire i Corbett, 1987; Skogan i dr., 1990). Na drugoj strani, međutim, jedno istraživanje sprovedeno u SAD je pokazalo da su poboljšanje sigurnosti i finansijska pomoć usluge koje žrtvama pruža mali broj organizacija. Od 184 organizacije, koje su bile obuhvaćene istraživanjem, samo 24 pružaju pomoć u vezi sa pitanjima bezbednosti, dok 44 pružaju finansijsku pomoć (Roberts, 1987, 1990).

Međutim, treba imati u vidu da, kao što na različite žrtve viktimizacija ostavlja različite posledice, i njihove potrebe za pružanjem pomoći i podrške se razlikuju. Nekim žrtvama neće biti potrebna nikakva pomoć ni podrška, nekim je potrebna sasvim minimalna i-ili kratkotrajna pomoć, dok će drugim žrtvama biti potrebno više vrsta pomoći, kraće ili duže vreme.

Važno je imati na umu da žrtvama treba pružiti pomoć onda kada im je ona zaista potrebna, i to na način koji im odgovara. Kako dobro primećuje Joseph (2011: XV), „kada se ljudima kaže da su ranjivi i da im je potrebna pomoć, to postaje samoispunjavajuće proročanstvo. Međutim, istraživanja pokazuju da je većina onih koji dožive potencijalno traumatična iskustva relativno rezilijentna,

sposobna ili da se odupre stresorima ili da se brzo oporavi i održi relativno visok stepen funkcionalnosti.“

Neke žrtve bolje od drugih razumeju procese koji se u njima odvijaju nakon viktimizacije i u stanju su da same sebi pomognu da prevaziđu krizu i ojačaju. Neke žrtve su rezilijentnije od drugih, tako da podršku i pomoć treba prilagoditi svakoj konkretnoj žrtvi. Drugim rečima, potrebno je ponuditi pomoć, odnosno informisati žrtvu o mogućnostima podrške, ali je na žrtvi da odluči da li joj je pomoć potrebna i kada. Takođe, žrtvi treba najpre pružiti pomoć koja je urgentna, a tek kasnije, kada za to bude spremna i ukoliko želi, podržati je i u traženju smisla u viktimizujućem događaju, odnosno u njenom posttraumatskom rastu (Joseph, 2011).

VII.3.2. Emocionalna podrška i stručna pomoć

Nakon pretrpljene viktimizacije žrtvama je od velikog značaja emocionalna podrška. Emocionalna podrška podrazumeva davanje mogućnosti žrtvama da o događaju pričaju i iskažu svoje emocije osobi koja ih razume, ne osuđuje, podržava, i osnažuje. Naime, svaka osoba koja preživi traumatski događaj ima potrebu da o njemu priča. Kroz razgovor sa podržavajućom osobom, žrtva dobija priliku da transformiše perspektivu iz koje posmatra viktimizaciju i značenja koja joj daje, kao i da ispravi eventualne pogrešne percepcije (na primer, o sopstvenoj krivici). Štaviše, razgovor sa osobom koja zadovoljava potrebu žrtve za autonomijom, kompetentnošću i povezanošću omogućava žrtvi da svoje povređujuće iskustvo transformiše u posttraumatski rast (Joseph, 2011).

Iako saslušati osobu koja se suočava sa posledicama viktimizacije može izgledati kao mala i nedovoljna pomoć, nekada je dovoljno i samo prisustvo podržavajuće osobe pa da se žrtva bolje oseća. Od posebnog značaja je da se žrtva pažljivo i sa uvažavanjem sasluša, da se zajedno sa njom razmotre različite mogućnosti za rešavanje problema, da se uveri da joj se veruje i da nema razloga da sebe krivi za ono što joj se dogodilo. To podrazumeva posedovanje određenih socijalnih veština od strane osobe koja pruža podršku, i to, pre svega, veština aktivnog slušanja, prepoznavanja emotivnih stanja druge osobe, empatije i sl. (Vidaković, 2002). Takođe, istraživanja su pokazala da, iako su za adekvatnu podršku značajni i ljudska toplina i kompetentnost pružalaca podrške, toplina ima veći značaj za uspešno preživljavanje traumatskih efekata viktimizacije. Ovaj nalaz je od velikog značaja za koncipiranje podrške i obuku za njen pružanje na način na koji ona prija ljudima i uliva im poverenje (Spalek, 2017).

Emocionalna podrška je zapravo antipod negativnim emocijama koje mogu da preplave žrtvu nakon viktimizacije, kao i neadekvatnom odnosu opisanom kao sekundarna viktimizacija a koji takva osećanja pojačava. Za razliku od neprijateljnosti i negativnih osećanja koje izaziva sekundarna viktimizacija, emocionalna podrška izaziva prijatnost, osećaj sigurnosti, poverenja, prihvaćenosti i otvorenosti

ka nalaženju rešenja. Emocionalna podrška podrazumeva posmatranje žrtve kao subjekta, kroz jačanje, odnosno obnavljanje njenog aktiviteta uopšte, i posebno kroz uključivanjem žrtve u rešavanje sopstvenih problema. Iako je za žrtvu korisno i da dobije savete u pogledu onoga što bi mogla da uradi, uvek je daleko bolje da joj se predoče alternativne mogućnosti, umesto nametanja određenih rešenja koja možda nisu prihvatljiva za nju. „Prvo načelo oporavka preživele osoobe“, kako ističe Judith Herman, „je njeno osnaživanje. Ona mora da bude tvorac i arbitar sopstvenog oporavka. Drugi mogu da je savetuju, podržavaju, pomažu, da budu ljubazni i brižljivi prema njoj, ali ne mogu da je izleče.“ (Herman, 2010: 219).

Većini žrtava je emocionalna podrška sasvim dovoljna za prevazilaženje posledica viktimizacije. Jedan deo žrtava ima potrebu i za stručnom, psihološkom ili psihijatrijskom, pomoći. Osim toga, nekim žrtvama može biti potrebna i druga stručna pomoć, poput pravne i medicinske pomoći. U cilju sprečavanja ili umanjivanja sekundarne viktimizacije i reviktimizacije, žrtvama je potrebna i emocionalna podrška kada se pojavljuju na sudu (pre, u toku, između i posle suđenja).

VII.3.3. Informacije, upućivanje, zaštita i obeštećenje

Da bi rešile različite probleme nastale nakon viktimizacije i lakše povratile kontrolu nad sopstvenim životom, žrtvama su veoma često potrebne i različite informacije: informacije o pravima i kako mogu da ih ostvare, o službama i stručnjacima raznog profila (npr. advokati, psiholozi, socijalni radnici, specijalni pedagozi, psihijatri i sl.), koji im mogu biti od pomoći, o tome šta će se dalje dešavati, informacije o sudnici, krivičnom postupku, o tome šta mogu da očekuju i koja su njihova prava, o satnici, ali i o izvršiocu, posebno informacija o tome da li je uhapšen, kada izlazi iz pritvora, odnosno zatvora i sl. Pored davanja informacija o tome ko im može biti od pomoći, žrtvama je od velikog značaja i mogućnost da budu direktno upućene na odgovarajuću organizaciju, instituciju ili pojedinca koji im može biti od pomoći.

Kada se radi o krivičnim delima koja se vrše primenom nasilja, žrtvama može biti potrebna i zaštita (fizička, zdravstvena, zabrana prilaska i sl.), kao i smeštaj na sigurnom mestu (sigurna kuća, privremeni boravak u drugom stanu ili mestu, i sl.). U slučaju da je žrtva pretrpela materijalnu štetu biće joj potrebna naknada pretrpljene štete, povraćaj stvari i sl. Uz to, žrtvama je ne tako retko potrebna i pomoć u vezi raznih praktičnih stvari, poput promena brave, popravke oštećene imovine, privremenog smeštaja, urgencne novčane pomoći ili pomoći u hrani, odeći, pri pribavljanju novih dokumenata i sl. Najzad, nekim žrtvama će biti korisna i mogućnost da se, uz korišćenje mehanizama restorativne pravde (na primer, posredovanje, restorativni krug i-ili dijalog) sretnu sa izvršiocem i tako dobiju priliku da razumeju zbog čega su povređene i eventualno nađu rešenje za konflikt sa njim.

VII.3.4. Pružaoci podrške: značaj društvene mreže

Za žrtvu je od velikog značaja i pravilan odgovor šire društvene zajednice koji podrazumeva:

- priznanje da je žrtva patila,
- osudu nasilnika,
- naknadu pričinjene štete,
- podršku države i civilnog društva.

Za uspešan proces oporavka žrtve i vraćanje njenog poverenja u sebe i svoje okruženje od velikog značaja je adekvatan odnos i podrška, kako od strane bliskih osoba tako i od strane njene lokalne zajednice i društva u celini. Prema rezultatima istraživanja, pomoći žrtvama mahom pružaju prijatelji i porodica, ali postoje i žrtve sa slabom socijalnom mrežom, koje ne dobijaju nikakvu pomoć (Roberts, 1987, 1990). Rezultati istraživanja nasilja u porodici u Vojvodini, koje je sprovedeno 2009. godine, pokazali su da su članovi porodice žrtve, kao potencijalni pružaoci podrške, bili upoznati sa nasiljem koje žene trpe u preko polovine slučajeva, ali i da u 8, 3% slučajeva niko nije znao da žena trpi nasilje. Takođe, veoma mali broj žena je prijavio nasilje policiji (23,3%) ili se obratio za pomoći centru za socijalni rad (18, 2%) ili organizaciji civilnog društva (4,4%) (Nikolić-Ristanović, Stevković, 2010; Čopić, Nikolić-Ristanović i Petrović, 2010). Upravo stoga je važno prepoznati odgovornost koju ima država za razvoj i podršku funkcionisanju službi za žrtve, kao i za obezbeđivanje pristupa njihovim uslugama svim žrtvama.

Kao što je već pomenuto u delu o razvoju pokreta za prava žrtava, postoje dve osnovne grupe službi za žrtve: opšte i specijalizovane. Opšte službe nude širok spektar usluga svim žrtvama, nezavisno od njihovih svojstava i oblika viktimizacije. Ove službe nastoje da izađu u susret osnovnim potrebama koje su zajedničke svim žrtvama (informacije, emocionalna podrška, praktična pomoć, neki oblici stručne pomoći). Pomoći se pruža na različite načine: telefonski, u neposrednom razgovoru, putem elektronske pošte i sl.

Neke od ovih organizacija opštег tipa imaju i posebne programe za određene oblike viktimizacije ili za određene grupe žrtava. Tako, na primer, Nacionalna mreža organizacija za pomoći žrtvama kriminaliteta u Engleskoj i Velsu, pored besplatne i poverljive osnovne podrške koju nudi svim žrtvama, obezbeđuje i specijalizovanu podršku porodicama ubijenih, žrtvama nasilja (uključujući seksualno), žrtvama nasilja u porodici, prevara, zločina iz mržnje, i antisocijalnog ponašanja, kao i posebno ranjivim kategorijama žrtava, uključujući decu i mlade (Dinisman i Moroz, 2017). Žrtve, kojima je potrebna specijalizovana podrška upućuju se na specijalizovane programe u okviru opšte službe, ukoliko postoje, ili, ako je potrebno, na druge, specijalizovane organizacije.

U nekim zemljama postoje specijalizovane službe za podršku (posrednim) žrtvama ubistva. Organizacija ASSIST Trauma Care (UK) je 2011. godine, u partnerstvu sa organizacijom Victim Support – odeljenjem za žrtve ubistva, osnovala specijalizovanu službu za terapeutsku podršku članovima porodice žrtava ubistva. Cilj je bio da se smanje simptomi posttraumatskog stresnog poremećaja, anksioznosti i drugi traumatski efekti procesa žaljenja kod članova porodice žrtava ubistva. U periodu između avgusta 2010. i decembra 2013. godine 1253 žrtava je upućeno ovoj službi. Pri tome, većina (1096) žrtava je upućena od strane opšte službe za žrtve kriminaliteta (Victim Support), pa ovaj primer može poslužiti kao dobar model saradnje jedne opšte i jedne specijalizovane organizacije (Mac i Goodfellow, 2014).

Specijalizovane organizacije su organizacije koje su fokusirane na podršku određenim grupama žrtava ili žrtvama određenih kriminalnih ponašanja (ženama, deci, muškarcima, žrtvama nasilja u porodici, nasilja na radnom mestu, zločina iz mržnje, seksualnog nasilja, žrtvama koje učestvuju u krivičnom postupku, porodicama ubijenih i sl.) ili na pružanje određenih oblika pomoći (naknade štete, usluga baziranih na restorativnoj pravdi i sl.) (Spalek, 2017). Oblici podrške koje obično nude specijalizovane organizacije za žene i decu žrtve nasilja su: telefonske SOS linije, sigurni smeštaj, informacije, emocionalna i psihosocijalna podrška, pravna pomoć i podrška na sudu. Postojanje specijalizovanih službi za pomoć ženama i deci žrtvama nasilja je od velikog značaja zbog postojanja brojnih faktora koji otežavaju odluku žrtve da traži i dobije pomoć od strane državnih organa. Stoga je veoma značajno da se mogu obratiti nekome ko razume: svu kompleksnost situacije u kojoj se žrtve nalaze jer je nasilnik bliska osoba koju doživljavaju kao moćniju od sebe i koja ih kontinuirano obesnažuje; posledice koje nasilje ostavlja na žrtvu i njene potrebe; brojne stereotipe i predrasude koje društvo i državni organi, koji treba da pomognu žrtvi, vezuju za nasilje, njegove žrtve i izvršioce.

Prema raspoloživim podacima, u Srbiji postoji jedna opšta služba namenjena žrtvama kriminaliteta i oko 70 specijalizovanih službi za žrtve (Nikolić-Ristanović i dr., 2018). Opšta služba za žrtve kriminaliteta VDS info i podrška žrtvama koja deluje u okviru Viktimološkog društva Srbije, nudi informacije, emocionalnu podršku, psihološku i pravnu pomoć, praktičnu pomoć, kao i podršku na sudu i u postupcima medijacije svim žrtvama kriminaliteta, bez obzira na njihova svojstva, vrstu viktimizacije i da li su prijavile krivično delo. Takođe, VDS info i podrška žrtvama je razvila i specijalizovane usluge pomoći žrtvama nasilja u porodici (uključujući i žrtve koje su izvršile krivično delo u vezi sa nasiljem koje su trpele) i nasilja na radnom mestu. Specijalizovane organizacije u Srbiji nude podršku koja je prilagođena potrebama pojedinih kategorija žrtava i to: žrtava nasilja u porodici, žrtava seksualnog nasilja, žrtava trgovine ljudima, žrtava zlostavljanja na radu, žrtava kršenja ljudskih prava, žrtava koje učestvuju u krivičnom postupku i sl. Organizacije namenjene žrtvama nasilja obično su

namenjene određenim grupama žrtava poput žena i dece, uopšte, ili određenih svojstava (na primer, žene sa invaliditetom, Romkinje.) Takođe, službe koje pružaju podršku žrtvama koje učestvuju u krivičnom postupku i koje deluju u okviru sudova i javnih tužilaštava namenjene su žrtvama svih ili pojedinih krivičnih dela (na primer, žrtvama ratnih zločina i žrtvama organizovanog kriminaliteta) (Viktimološko društvo Srbije, 2018). Viktimološko društvo Srbije vodi i redovno ažurira bazu podataka i interaktivnu mapu sa osnovnim informacijama o svim postojećim službama za žrtve u Srbiji.¹¹¹

Pitanja i zadaci

1. Da li sve žrtve imaju iste potrebe?
2. Kako saznati šta je konkretnoj žrtvi potrebno?
3. Šta biste savetovali žrtvi koja je neodlučna kojoj službi za žrtve da se obrati za pomoć?
4. Šta biste savetovali volonterima službi za žrtve u pogledu oblika podrške i načina njenog pružanja žrtvama?

---

¹¹¹ Baza podataka o službama za žrtve je dostupna na linku: <http://www.vds.rs/OrgIIInstKojePruzajuPomocZrtvama.htm>, a interaktivna mapa na <http://victimservices.eu>, pristupljeno 20.8.2019.

VIII. PRAVNI POLOŽAJ I PRAVA ŽRTAVA

VIII.1. ISTORIJAT PRAVNOG POLOŽAJA ŽRTAVA KRIMINALITETA

Pravni položaj žrtava kriminaliteta nije oduvek bio onakav kakav je danas. Pre svega, krivičnopravni sistem, kao oblik državne intervencije u slučajevima kada je izvršeno krivično delo kojim je povređena neka osoba, u obliku u kojem danas postoji, nije postao sve do Srednjeg veka. Do tada je, kako neki autori ističu, na snazi bila **pravda žrtve** (Doerner i Lab, 2017), odnosno period koji neki autori nazivaju i „**zlatno doba za žrtve**“ (Schafer, navedeno prema Wemmers, 2003:15). U tom periodu žrtva je imala važnu ulogu u krivičnom postupku u kome je akcenat bio na njenom obeštećenju.

U cilju boljeg razumevanja položaja i uloge žrtve u savremenom krivičnopravnom sistemu i otklanjanja nerealnih očekivanja od tog sistema, u narednom tekstu će biti ukratko opisan period kada je pravda bila u rukama žrtve, kao i proces njenog preuzimanja od strane države, koji je išao ka postepenom istiskivanju žrtve kao aktivnog aktera.

Za primitivna društva bilo je karakteristično da porodice ili klanovi kontrolišu međuljudske odnose. Iako u to vreme nije još postojao pojam krivičnog dela i kazne, postojala su ponašanja koja je običajno pravo smatralo društveno neprihvatljivim (na primer, ubistvo i krađa). Pri tome, takva ponašanja su se smatrala povredom ili štetom koju porodica izvršioca vrši prema porodici žrtve, što je za posledicu imalo pravo žrtve na osvetu i preuzimanje odgovornosti od strane cele porodice žrtve. Drugim rečima, žrtva nije mogla da se obrati državi za pomoć, jer nisu postojali ni sudovi ni javni tužioci niti zatvori, već je jedino mogla da sama, uz pomoć svoje porodice, obezbedi odgovornost izvršioca (Doerner i Lab, 2017).

Vremenom, sa trajnjim nastanjivanjem nomadskih plemena, osveta je počela da se doživljava kao pretnja bezbednosti i stabilnosti zajednice, tako da je najpre ograničena zahtevom za striktnom proporcionalnošću između nanete štete i osvete (princip *taliona*: oko za oko, Zub za Zub). Značaj ovog ograničenja je bio pre svega u tome što je njime bilo jasno stavljen do znanja da nije sve dozvoljeno, tj. da je osveta dozvoljena samo u određenim granicama (Wemmers, 2003). Drugim rečima, to znači da je društvo uspostavilo osnovu sistema kazni (retribucija) i naknade štete (restitucija), kao sankcija za izvršioce kriminalnih ponašanja. Naime, na ovaj način retribucija se ostvaruje tako što izvršilac trpi proporcionalno šteti koju je pričinio. Međutim, retribucija je često dobijala formu

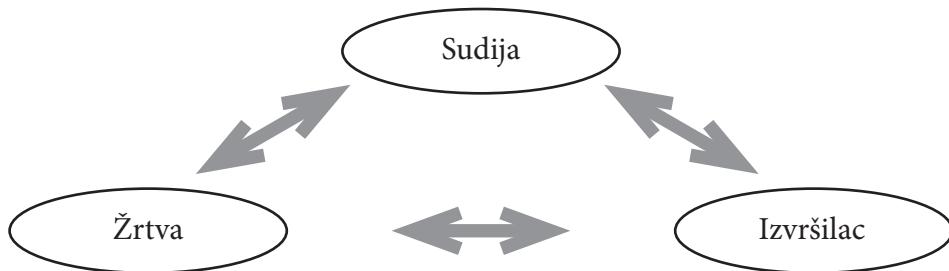
restitucije – plaćanja žrtvi kako bi se nadoknadiла šteta koja joj je pričinjena. U slučaju da izvršilac nije bio u mogućnosti da plati naknadu štete, članovi njegove porodice su bili u obavezi da preuzmu njegovu odgovornost. U suštini, to je značilo da je kazna bila izjednačena sa štetom koja je pričinjena žrtvi.

Kako dobro primećuju Doerner i Lab (2017), jedna od ključnih karakteristika tog sistema, koja ga je činila zaista sistemom „pravde za žrtve,” jeste to da su žrtve i članovi njihovih porodica:

- imali aktivnu ulogu u rešavanju problema nastalog izvršenjem kriminalnog ponašanja i
- bili direktni korisnici svih plaćanja od strane izvršioca.

Žrtve kojima je pričinjena materijalna šteta su imale i mogućnost pregovaranja sa izvršiocem u cilju obezbeđenja naknade štete. Pri tome, postignuti sporazum je značio prestanak daljih zahteva za odgovornošću izvršioca, a nepostupanje izvršioca po njemu imalo je za posledicu njegovu stigmatizaciju i isključivanje iz zajednice (Schafer, 1968). Drugim rečima, žrtva je bila u centru pažnje krivičnog postupka i imala je pravo da podnosi zahteve u vezi sankcionisanja ponašanja delinkventa i sopstvenog obeštećenja. Štaviše, **žrtva ne samo da je imala aktivnu ulogu u postupku, već je njen položaj bio izjednačen sa položajem izvršioca**, a osim njih i sudije nikو više nije učestvovao u postupku.

Grafikon 1. Zlatno doba za žrtve (prilagođeno prema Wemmers, 2003)

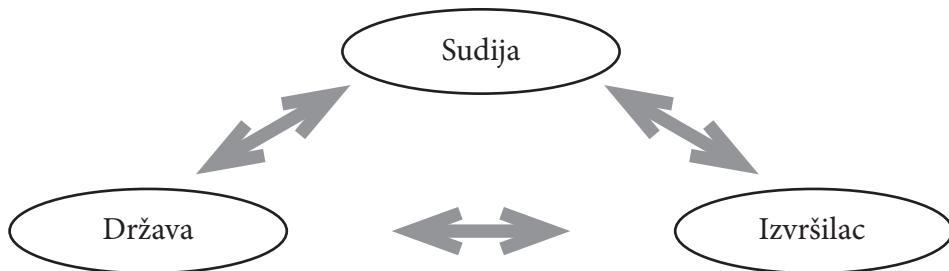
Žrtva je imala obavezu da nađe dokaze i svedoke i da ih podnese суду. Nakon saslušanja obe strane, судija je donosio odluku, чime je стварни duel bio заменjen изношенијем туžбе и противтуžбе. При томе, жртва је често била suočена са немогућношћу или неволјношћу изvršioca да надокнади штету, а многи izvršioci су остали некаžnjeni ili bili izloženi osveti od strane žrtve ili njene porodice (Wemmers, 2003).

Ovaj prvobitni sistem bavljenja kriminalnim ponašanjem наšao je svoje место у првим pisanim zakonima, попут Hamurabijevog zakonika u drevnoj Mezopotamiji (2200 god. pre nove ere) i Zakona 12 tablica (500 god. pre nove ere) u rimskom carstvu. I retribucija i restitucija koje su ovi zakoni predviđali imale

su za cilj zastrašivanje potencijalnih izvršilaca i prevenciju budućih kriminalnih ponašanja. Glavni cilj je bio ponovno uspostavljanje stanja koje je postojalo pre izvršenja krivičnog dela, kako bi se njihovo vršenje učinilo neprivlačnim potencijalnim delinkventima (na primer, oduzimanje materijalne dobiti slalo je poruku da se ne isplati vršiti kriminalna ponašanja) (Doerner i Lab, 2017).

Promene do kojih je došlo u Srednjem veku nagovestile su kraj „zlatnog doba za žrtve“. Feudalni vladari su u novcu koji je izvršilac plaćao žrtvi na ime naknade štete videli mogućnost uvećanja sopstvenog bogatstva, pa su promenili krivične zakone tako da su krivična dela preimenovali iz radnji protiv žrtve u radnje protiv države (Schafer, 1968). Krivični postupak je tako postao odnos između izvršioca i države, što je imalo za posledicu umanjivanje uloge žrtve u krivičnom postupku i njeno svođenje na ulogu svedoka (Wemmers, 2003).

Grafikon 2. Savremeni krivični postupak (prilagođeno prema Wemmers, 2003)

Uместо žrtve, nasuprot izvršiocu sada je stajao javni tužilac kao zastupnik interesa države, a povreda interesa države je sada smatrana glavnim razlogom za propisivanje nedozvoljenih ponašanja, tj. krivičnih dela. Postepeno je nestajao sistem u čijem centru je bila pravda za žrtvu (eng. *victim justice system*), što je neke autore navelo da novonastali krivičnopravni sistem (eng. *criminal justice system*) nazovu i sistemom nepravde za žrtvu (eng. *victim injustice system*) (Doerner i Lab, 2017). U skladu sa tim, naknada štete žrtvi je potpuno istisnuta iz krivičnog postupka, da bi tek krajem 19. veka, nakon mnogo debata na kriminološkim skupovima, bila ponovo omogućena (sa bitnim ograničenjima) u okviru njega (Schafer, 1968).

Razvoj institucija, poput policije, suda, tužilaštva i ustanova za izvršenje krivičnih sankcija, reflektovao je interes zaštite države a ne onih koji su neposredno pogodjeni – žrtava. Kako dobro primećuju Doerner i Lab (2017), krivičnopravni sistem uglavnom zaboravlja na žrtve i njihove interese. Nasuprot tome, njegov centralni fokus već dugo vremena je na zaštiti prava okrivljenih. Štaviše, kako ističe Judith Herman, potrebe žrtava su često dijametralno suprotne zahtevima krivičnog postupka (Herman, navedeno prema Daly, 2011). Takođe, krivičnopravni sistem, onako kako sada izgleda, nema kapaciteta da utiče na promenu ponašanja

i stavova ljudi (Daly, 2011), što je naročito relevantno za žrtve rodno baziranog nasilja i zločina iz mržnje. Međutim, građani, posebno oni koji su imali iskušto viktinizacije kriminalnim ponašanjem, uglavnom ne razumeju ovaj ključni princip funkcionisanja savremenog krivičnopravnog sistema. Upravo to je razlog što obično imaju nerealna očekivanja od njega, posebno od javnog tužioca, za koga pogrešno veruju da štiti njihove interese (Wemmers, 2003). Nažalost, javni tužilac je predstavnik države a ne zastupnik žrtve, pa stoga i ne čudi što često ne vodi računa o interesima žrtve u meri u kojoj je njoj potrebno.

Žrtvama je potrebno društveno priznanje i podrška; sud od njih zahteva da podnesu javni izazov verodostojnosti svog iskaza. Žrtvama je potrebno da ponovo uspostave osećaj moći i kontrole nad svojim životom; sud zahteva da se potčine pravilima i procedurama koje one možda ne razumeju... Žrtvama je potrebna prilika da ispričaju šta im se dogodilo na svoj način, u prostoru koji same izaberu; sud od njih zahteva da odgovore na mnoga DANE pitanja, koja ne odražavaju na celovit i smislen način njihovo iskustvo; Žrtve često imaju potrebu da kontrolišu ili ograniče svoje izlaganje podsećanju na sopstvenu traumu; sud od njih zahteva da ponovo preživljavaju traumatsko iskustvo. Žrtve se često boje suočavanja sa izvršiocem, a sud upravo to zahteva od njih (Herman, navedeno prema Daly, 2011: 8).

Takođe, tokom razvoja krivičnopravnog sistema, intervencija države se više menjala od uloge žrtve (Wemmers, 2003: 19). Nekadašnja orijentacija na uspostavljanje ravnoteže koja je narušena krivičnim delom (restitucija) „zamenjena je orijentacijom na suzbijanje ponašanja koja su protiv interesa države (represija) kojoj je naknadno dodat još jedan cilj: rehabilitacija ili resocijalizacija izvršioca“ (Wemmers, 2003: 19-20).

Kako dobro primećuju Doerner i Lab (2017), žrtva je ponovo „otkrivena“ u godinama nakon II svetskog rada, ali na jedan neočekivan način: kroz sagledavanje njene uloge u izvršenju krivičnog dela koja je bila centralna tema tzv. prve viktimalogije. Tek u poslednjim decenijama XX veka, zahvaljujući pokretu za prava žrtava i skretanju pažnje viktimalogije (tzv. druga viktimalogija) na prava i zaštitu žrtava, započeo je dugotrajan i mukotrpan proces izmena zakona i prakse sa ciljem poboljšanja položaja žrtve, koji još uvek traje. Za taj proces, od velikog značaja su međunarodni dokumenti, posebno oni koji su obavezujući za države.

VIII.2. MEĐUNARODNO PRAVO I ŽRTVE

Razvoj viktimalogije i pokreta za prava žrtava uticao je, između ostalog, i na usvajanje međunarodnih dokumenata koji su važan pokretač promena zakonodavstva i prakse širom sveta. Međunarodni dokumenti, koji su doneti na svetskom (od strane Ujedinjenih nacija) i evropskom nivou (Savet Evrope i Evropska unija), uspostavili su ključne standarde u pogledu položaja, tretmana i zaštite

žrtava kriminaliteta (Groenhuijsen, 2015). Takođe, od značaja su i dokumenti – preporuke koje je donela organizacija Evropski forum službi za pomoći žrtvama (današnji naziv Evropska podrška žrtvama) (Evropski forum službi za pomoći žrtvama, 1998).

Za ovaj razvoj od velikog značaja je donošenje međunarodnih dokumenata koji uspostavljaju opšte standarde za postupanje za žrtvama, nezavisno od vrste kriminalne viktimizacije, ali i onih koji se detaljnije bave posebno ugroženim kategorijama žrtava, poput žena i dece žrtava nasilja, žrtava trgovine ljudima, ratnih zločina i sl. Prvi međunarodni dokumenti opštег tipa doneti su sredinom 1980-tih godina, ali oni nisu imali obavezujući karakter. Zato je od posebne važnosti upravo donošenje međunarodnih dokumenata koji imaju obavezujući karakter u odnosu na države članice međunarodne organizacije (Evropske unije) koja ih je donela a do čega je došlo nakon 2000. godine.

Međunarodni dokumenti doneti od strane Ujedinjenih nacija

Najvažniji međunarodni dokument o pravima žrtava koji su donele Ujedinjene nacije, *Deklaracija o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći*, usvojena od strane Ujedinjenih nacija 1985. godine, ujedno je i prvi i za sada jedini međunarodni dokument koji se odnosi ne samo na prava svih žrtava kriminaliteta, već u pojam žrtve uključuje i žrtve zloupotreba moći i kada one nisu predviđene kao krivično delo. Donošenje ove Deklaracije imalo je veliki značaj za podizanje svesti na globalnom nivou o potrebama i pravima žrtava, pa se ona sa razlogom naziva *Magna Carta*¹¹² za oblast prava žrtava (Groenhuijsen, 2015).

U *Deklaraciji o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći*, zahteva se od država da preduzmu mere kojima se obezbeđuje da se prema žrtvama postupa sa saosećanjem i uz poštovanje njihovog dostojanstva. Takođe, države su dužne da obezbede ostvarivanje sledećih prava žrtava: pravo na naknadu štete od učinioca, a kada naknada nije u potpunosti dostupna od učinioca i iz drugih izvora, onda naknadu štete žrtvama krivičnih dela sa teškim posledicama i njihovim porodicama treba da obezbedi država (kroz osnivanje, jačanje i širenje nacionalnih fondova za naknadu štete žrtvama); pravo na pomoći u procesu oporavka; pravo na pravedan tretman pred zakonom; pravo na pravnu pomoći; pravo na informisanost o činjenicama koje se tiču krivičnog dela; pravo na aktivnu ulogu u svim važnijim fazama krivičnog postupka; i pravo na zaštitu i preventivne mere.

Mogući putevi reforme u vezi sa pravima žrtava koji treba da dovedu do poboljšanja u njihovom položaju i da omoguće efikasnu primenu Deklaracije izneti su u Uputstvima za implementaciju ove Deklaracije, koja su usvojena 1998. go-

¹¹² *Magna Carta* je predstavljala prvi pisani ustavni dokument u engleskoj istoriji i presedan kojim je ustanovljen princip ljudskih i građanskih prava u anglosaksonskoj pravnoj tradiciji.

dine. Najvažniji zahtevi iz Uputstava odnose se na: osnivanje komiteta koji će se brinuti o pravima žrtava; potrebu pružanja pomoći žrtvama; periodično preispitivanje zakonskih rešenja; obuku policije i drugih učesnika krivičnopravnog sistema; razvijanje istraživanja viktimizacije i programe prevencije. Uputstva sadrže i primere koji mogu služiti kao uzor. Ti primeri se, između ostalog, odnose na informisanje žrtava putem distribucije brošura o njihovim pravima, i na službe za pomoć žrtvama i svedocima tokom trajanja sudskog postupka.¹¹³

Pored *Deklaracije*, UN su donele i čitav niz drugih dokumenata koji su od značaja za žrtve pojedinih oblika kriminaliteta: Konvenciju UN o eliminaciji svih vidova diskriminacije žena (CEDAW) (1979) i Opštu preporuku br. 19 Komiteta UN za eliminaciju svih oblika diskriminacije žena; Konvenciju o pravima deteta (1989) i Opcioni protokol o prodaji dece, dečijoj prostituciji i dečijoj pornografiji; Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dodatni Protokol o prevenciji, eliminisanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom (2000); Smernice UN o pravdi u slučajevima koji uključuju decu kao žrtve i svedoke krivičnih dela (2005); Osnovne principe i Uputstva o pravu na pravni lek i obeštećenje za žrtve teških kršenja ljudskih prava i ozbiljnih povreda međunarodnog humanitarnog prava, kao i Statute Međunarodnih *ad hoc* tribunalâ (za bivšu Jugoslaviju i Ruandu) i Međunarodnog krivičnog suda.

Međunarodni dokumenti doneti od strane Saveta Evrope

Savet Evrope (SE) je iste godine (1985) kada je UN doneo *Deklaraciju o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći*, doneo i prvi evropski dokument o pravima žrtava opštег tipa: *Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope R (85) 11 o položaju žrtava u okviru krivičnog prava i postupka*.

Preporuka Komiteta ministara Saveta Evrope R (85) 11 je ukazala državama članicama Saveta Evrope na potrebu preispitivanja zakonodavstva i prakse. Posebno se ukazuje da je važno da policijski budu obučeni za blagonaklon i konstruktivan odnos, koji neće dovoditi u sumnju njihovu spremnost da pomognu žrtvi. U toku krivičnog postupka, u svim njegovim fazama, žrtva mora da se saslušava pažljivo, tj. vodeći računa o njenoj/njegovoj ličnoj situaciji, pravima i dostojanstvu. Kad god je moguće, deca i mentalno obolela ili hendikepirana lica trebalo bi da se ispituju u prisustvu roditelja ili staratelja, ili druge osobe koja je obučena da im pruža odgovarajuću pomoć.

Posebno se ukazuje na potrebu pružanja zaštite privatnosti žrtve u situacijama kada su ugroženi njen privatni život ili dostojanstvo. Tako, ako priroda izvršenog krivičnog dela, lična situacija žrtve, njena bezbednost i slično zahtevaju takvu zaštitu, sugeriše se korišćenje kamera (video linka) u toku suđenja ili što je više moguće isključivanje davanja ličnih informacija, što se odnosi i na njih-

¹¹³ O tome detaljnije videti u: Nikolić-Ristanović, V. (2001).

vo objavljuvanje. Pored toga, kada god je to neophodno, a posebno u situacijama kada se radi o organizovanom kriminalitetu, žrtvi i njenoj porodici mora da se obezbedi efikasna zaštita od uznemiravanja, pretnji i rizika od osvete učinioca (Nikolić-Ristanović, 2001).

Ova *Preporuka* je imala značajan uticaj na reforme zakonodavstva u evropskim zemljama, što je potvrđeno komparativnim istraživanjem koje je sprovedeno u 22 evropske zemlje. Istraživanje je pokazalo da se nakon donošenja *Preporuke* broj zemalja koje su donele više od jednog zakona ili preporuke u pogledu žrtava popeo sa 18% na 66%. Ukupno posmatrano, najviše pravnih reformi relevantnih za žrtve krivičnih dela zabeleženo je u Belgiji, Engleskoj i Velsu, Francuskoj i Holandiji (Brienen i Hoegen, 2000).

Nakon pomenute preporuke iz 1985. godine, Savet Evrope je doneo i druge međunarodne dokumente od značaja, kako za žrtve uopšte, tako i za žrtve pojedinih kriminalnih ponašanja, odnosno tipova kriminaliteta.

Međunarodni dokumenti o pravima žrtve SE opšteg tipa uključuju: Preporuku Komiteta ministara SE R (87) 21 o pomoći žrtvama i prevenciji viktimizacije (1987); Preporuku Komiteta ministara SE R (97) 13 o zastrašivanju svedoka i pravu odbrane (1997); Preporuku Komiteta ministara Saveta Evrope R (99) 19 o primeni posredovanja u krivičnim stvarima (1999); Preporuku Komiteta ministara SE R (2006) 8 o pomoći žrtvama kriminaliteta (2006).

Kada su u pitanju dokumenti ove organizacije koji se odnose na prava i zaštitu žrtava pojedinih oblika kriminaliteta, po svom značaju posebno se izdvajaju Konvencija SE o borbi protiv trgovine ljudima iz 2005. godine, i Konvencija SE o prevenciji i suprotstavljanju nasilju nad ženama i nasilju u porodici (2011) – tzv. Istanbulska konvencija.

Međunarodni dokumenti o pravima žrtava i Evropska unija

2001. godine Savet Evropske unije doneo je *Okvirnu odluku o položaju žrtava u krivičnom postupku* (2001/220/JHA), koja je predstavljala prvi pravno obavezujući dokument o pravima žrtava. 2012. godine, ona je zamenjena *Direktivom o uspostavljanju minimalnih standarda o pravima, podršci i zaštiti žrtava kriminaliteta 2012/29/EU* (Direktiva o pravima žrtava). Njeno usvajanje predstavlja važan korak u unapređivanju prava žrtava kriminaliteta kako za zemlje članice Evropske unije, tako i za našu zemlju, koja je u vreme pisanja ove knjige imala status kandidata za članstvo. Pored ove direktive opšteg tipa, EU je donela i direktive koje se bave nekim posebnim pitanjima vezanim za žrtve, poput veoma značajne Direktive Saveta EU o naknadi štete žrtvama kriminaliteta (2004).

Direktiva o pravima žrtava je sveobuhvatan pravni instrument, koji uređuje prava žrtava kriminaliteta i koji je obavezujući za zemlje članice Evropske unije. Cilj Direktive je da osigura da žrtve kriminaliteta dobiju potrebne informacije, podršku i zaštitu i da im se omogući učešće u krivičnom postupku.

Direktiva definiše žrtvu kao osobu koja je pretrpela povredu, uključujući fizičku, psihičku ili emotivnu povredu, ili materijalnu štetu koja je direktno uzrokovana krivičnim delom. Žrtve su po ovoj Direktivi i članovi porodice lica čija je smrt posledica izvršenog krivičnog dela i koja su, usled smrti tog lica, pretrpela štetu. Dakle, Direktiva o pravima žrtava prepoznaje kako direktne, tako i indirektne žrtve kriminaliteta.

Prema odredbama Direktive, prava žrtve su podeljena u tri osnovne grupe: pravo na informacije i podršku, pravo na učešće u krivičnom postupku i pravo na zaštitu. Pri tome, Direktiva stavlja poseban akcenat na pravo žrtve na informacije, koje je ključno za ostvarivanje ostalih prava.

U članu 4 je predviđeno da žrtva ima pravo da dobije informacije već prilikom prvog kontakta sa nadležnim državnim organima, institucijama ili organizacijama koje dolaze u kontakt sa žrtvama. To znači da su nadležni državni organi, institucije i organizacije obavezni da žrtvu informišu o dostupnim oblicima pomoći i podrške, o tome kome može da se obrati kako bi dobila pomoć i podršku, o njenim pravima vezanim za krivični ili drugi sudski postupak, o pravu na prevodioca ili tumača, naknadi štete, dostupnosti pravne pomoći, postojećim restorativnim programima, mogućnostima podnošenja žalbe ukoliko se njena prava ne poštuju, o nekim posebnim merama zaštite ukoliko lice postane žrtva u drugoj državi članici Evropske unije, troškovima sudskog postupka i slično.

Važno je da žrtva prilikom prvog obraćanja za pomoć dobije i kontakt podatke osobe koja joj može pružiti informacije o daljem postupanju. Vrsta i obim informacija koje se prilikom prvog kontakta daju žrtvi treba da budu u skladu sa specifičnim potrebama žrtve, sa njenom ličnom situacijom, kao i sa vrstom i težinom izvršenog dela, što znači da Direktiva insistira na individualizaciji pristupa žrtvama u pogledu davanja informacija.

Žrtve imaju pravo na informacije i kasnije, tokom postupka, i to uključuje i pravo da, ukoliko žele, budu blagovremeno informisane o pokretanju, vođenju i ishodu krivičnog postupka. Posebno je uređeno pravo žrtve na prevodioca ili tumača, ukoliko žrtva ne govori ili ne razume jezik koji je u službenoj upotrebi tokom postupka.

Jedan od zahteva Direktive o pravima žrtava je da se žrtvama obezbedi pristup službama za žrtve, koje su poverljive, besplatne i koje pružaju žrtvama podršku pre, tokom i određeno vreme nakon krivičnog postupka. Pri tome, žrtve treba da imaju pristup službama za žrtve bez obzira na to da li su prijavile krivično delo državnim organima, odnosno nezavisno od pravnog statusa konkretnog slučaja. Takođe, pristup službama za žrtve treba da se omogući i članovima porodice žrtve i to shodno njihovim potrebama i stepenu povrede koju trpe usled viktimizacije njima bliskog lica, odnosno kao posredne žrtve. Države članice treba da obezbede upućivanje žrtava na službe za podršku žrtvama od strane nadležnih organa i institucija koje dolaze u kontakt sa žrtvama.

Direktiva ističe da države članice treba da preduzmu mere da se obezbedi podrška žrtvama kako od strane opštih tako i od strane specijalizovanih službi za žrtve. Specijalizovane službe mogu da se osnivaju kao samostalne ili kao deo opštih službi za žrtve. Službe za žrtve (opštne i specijalizovane) mogu da se osnivaju kao javne, državne službe ili kao organizacije civilnog društva, a u njima mogu da budu angažovani zaposleni i volonteri.

U članu 9 Direktive definisan je minimum podrške koju službe za žrtve (opštne i specijalizovane) treba da pruže žrtvama. Taj minimum podrške obuhvata sledeće: informacije o pravima žrtava (uključujući posebno informacije o ostvarivanju prava na naknadu štete, učešću u krivičnom postupku i pripremu za odlazak na sud, o službama za podršku žrtvama); emocionalnu podršku i, ako je moguće, psihološku pomoć; upućivanje na druge službe za žrtve; savetovanje vezano za finansijska i druga praktična pitanja, rizike i zaštitu od sekundarne viktimizacije, reviktimizacije, zastrašivanja i odmazde.

Uz to, Direktiva predviđa da specijalizovane usluge za žrtve, kao minimum, treba da obuhvate skloništa ili drugi siguran smeštaj za žrtvu u slučajevima kada postoji neposredna opasnost od reviktimizacije ili sekundarne viktimizacije, zastrašivanja ili odmazde. Predviđena je i obaveza obezbeđivanja ciljane podrške za posebno ranjive žrtve koje mogu imati posebne potrebe zbog prirode viktimizacije ili odnosa sa izvršiocem (na primer, žrtve seksualnog nasilja, nasilja u intimnoj vezi i drugih oblika rodno baziranog nasilja). Takođe, u cilju izbegavanja sekundarne viktimizacije, predviđa se uvođenje, posebno u sudovima i policijskim stanicama, praktičnih rešenja, poput odvojenih ulaza i čekaonica za žrtve, kao i planiranje krivičnog postupka tako da se izbegnu kontakti između žrtava i članova njihovih porodica i učinioца (na primer, pozivanjem žrtava i učinilaca u različita vremena).

Implementacija Direktive o pravima žrtava je jedan od prioriteta u pregovorima Srbije o pristupanju Evropskoj uniji. U Akcionom planu za poglavlje 23 (Pravosuđe i osnovna ljudska prava), u delu koji se odnosi na procesne garancije, predviđen je niz aktivnosti usmerenih na harmonizaciju normativnog okvira sa Direktivom kako bi se osigurala osnovna prava, podrška i zaštita žrtava kriminaliteta. Jedan od postavljenih ciljeva odnosi se na uspostavljanje funkcionalne mreže službi za žrtve, kao i sistema upućivanja i informisanja o njima, kako bi se osigurao jednak pristup pravdi za sve građane kada se nađu u situaciji da su povredeni kriminalnim ponašanjem. Drugim rečima, u okviru procesa pristupanja Srbije Evropskoj uniji, usklađivanje normativnog okvira i prakse u Srbiji sa odredbama Direktive o pravima žrtava trebalo bi da obezbedi stvaranje osnove za poštovanje osnovnih prava svih žrtava kriminaliteta (Nikolić-Ristanović i dr., 2018).

VIII.2.1 Ključna prava žrtava prema međunarodnim dokumentima

Sumirajući napred navedeni opis ključnih odredbi najznačajnijih međunarodnih dokumenta o pravima žrtava, može se reći da je ukupan dosadašnji razvoj na međunarodnom nivou rezultirao priznavanjem određenih prava žrtvama, uz nalaganje obaveza državama da obezbede njihovu realizaciju kroz izmenu zakonodavstva i prakse. Pri tome, prava koja se garantuju žrtvama imaju jasnu osnovu u potrebama žrtava koje su identifikovane istraživanjima i u praksi, a o čemu je bilo reči ranije u ovoj knjizi.

Prema relevantnim međunarodnim dokumentima osnovna prava žrtava su:

- **Pravo da bude prepoznata i priznata kao žrtva nezavisno od toga da li je izvršilac poznat, uhapšen, optužen ili osuđen**
- **Pravo da se prema žrtvi odnosi sa poštovanjem i uvažavanjem**
- **Pravo na informacije i druge oblike pomoći i podrške, kao i na efikasan sistem upućivanja na službe podrške**
- **Pravo na individualnu procenu potreba žrtve za podrškom i zaštitom (pre, tokom i nakon završetka krivičnog postupka)**
- **Pravo na jednak pristup pravdi**
  - **Krivični postupak**
  - **Restorativna pravda** (posredovanje između žrtve i učinioca, restorativni krugovi, porodična okupljanja i sl.)
- **Pravo na aktivnu ulogu u krivičnom postupku** (omogućavanje da iznesu svoje stavove i mišljenja, uključujući i izjavu o tome kako je krivično delo uticalo na njih – eng. *victim impact statement*¹¹⁴)
- **Pravo da traži preispitivanje odluke javnog tužioca da ne goni ili prekine krivično gonjenje izvršioca**
- **Pravo na hitno postupanje**, odnosno izbegavanje nepotrebnog odlaganja postupka
- **Pravo na zaštitu** (od revictimizacije, sekundarne viktimizacije i zaštitu privatnosti tokom postupka)
- **Pravo na naknadu štete** (od strane učinioca), odnosno **kompenzacije** (od strane države).

Zahteva se jednak pristup pravima za sve žrtve (nediskriminacija) uz poštovanje specifičnih potreba posebno ranjivih kategorija žrtava. Prava žrtava moraju se poštovati **nezavisno do toga da li je učinilac pronađen, uhapšen, optužen ili osuđen**. Pri tome, pravo na pomoći i podršku podrazumeva obezbeđivanje potrebne pomoći i podrške žrtvi **pre, tokom i nakon sudskog postupka, kao i pravo na pomoć i podršku nezavisno od vođenja bilo kakvog sudskog postupka**.

¹¹⁴ Detaljnije o izjavi o uticaju krivičnog dela na žrtvu pogledati u Victim Support Europe, 2013.

ka. Pomoći i podrška treba da obuhvate pre svega davanje informacija, emocionalne podrške i upućivanje na opšte i specijalizovane službe za žrtve, ali i druge potrebne oblike pomoći.

Pravo na informacije obuhvata pravo na dobijanje širokog dijapazona informacija, uključujući posebno informisanje o sledećem: o oblicima pomoći i dostupnim službama podrške; o pravima i položaju u krivičnom postupku; o toku i ishodu postupka; o naknadi štete i načinu njenog ostvarivanja; o oblicima zaštite koje mogu da dobiju; o uslovima i načinu dobijanja pravne pomoći; o izlasku učinioca iz zatvora i drugim promenama njegovog statusa koje mogu imati konsekvene na bezbednost žrtve. Uz to, pravo na informacije podrazumeva i pravo na dobijanje kontakt podataka osobe, odnosno institucije, od kojih žrtva može da dobije sve relevantne informacije o slučaju i to počev od prvog kontakta sa nadležnim institucijama/službama (policijom, sudom, centrima za socijalni rad, zdravstvenim ustanovama i slično).

U tesnoj vezi sa pravom na informacije je i pravo na dobijanje informacija na jeziku koji žrtva razume. To znači da žrtva ima pravo na prevod. Primer dobre prakse u tom pogledu postoji u Hrvatskoj gde su svi formulari relevantni za žrtve prevedeni na 20 jezika (European Crime Prevention Network, 2016).

Informacioni centar za žrtve u Škotskoj

U Škotskoj žrtve imaju mogućnost da dobiju sledeće informacije o učiniku krivičnog dela preko Informacionog centra za žrtve: datum puštanja na slobodu; datum smrti ako je preminuo; obaveštenje da je premešten na drugo mesto u Škotskoj; da je dobio pravo na privremeni izlazak iz zatvora; da se nalazi na slobodi bez zakonskog osnova; da je nakon puštanja na slobodu ponovo u pritvoru; da je nakon nezakonitog boravka na slobodi ponovo u zatvoru. Žrtve dobijaju informacije nakon što se prijave za tu uslugu Informacionom centru. 5. marta 2015. godine bilo je 2145 prijavljenih žrtava koje su dobijale informacije. U 748 slučajeva u pitanju su bile žrtve osoba koje su bile na izdržavanju kazne doživotnog zatvora, u 1070 su izvršioci bili na dugim a u 326 slučajeva na kratkim kaznama zatvora (European Crime Prevention Network, 2016).

Jedno od najvažnijih prava žrtava na kojima insistiraju svi međunarodni dokumenti jeste pravo na naknadu štete. Naknada štete može biti ostvarena od strane učinioca ili, posebno u slučaju teških krivičnih dela, od strane države. Postojanje posebnih državnih fondova za naknadu štete žrtvama je od posebnog značaja u slučajevima kada je učinilac nepoznat, nedostupan ili nije u stanju zbog svojih materijalnih prilika da nadoknadi štetu. Takođe, državni fondovi treba da omoguće da žrtva dobije naknadu štete onda kada joj je to zaista i potrebno, tj. nezavisno od ishoda krivičnog postupka i pre njegovog kraja (Grubač, 2012). Uz to, naknada štete može biti ostvarena i preko osiguranja, ukoliko ga žrtva ima i ako ono pokriva štetu koju je pretrpela.

Najzad, na kraju sumiranja prava žrtava koja predviđaju međunarodni dokumenti, treba uočiti da, iako je njihovo postojanje važno, većina tih prava odnosi se na prava u krivičnom postupku, što je u neskladu sa činjenicom da je mnogo više žrtava koje imaju određene potrebe a ne pojavljuju se u krivičnom postupku (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). Samim tim, to znači da su prava garantovana međunarodnim dokumentima, koja su ujedno i važan pokretač unapređenja nacionalnih zakonodavstava, još uvek pretežno ograničena na prava samo jednog manjeg dela žrtava.

VIII.3. Dobre prakse zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije tokom krivičnog postupka – iskustva iz sveta¹¹⁵

Standardi vezani za poštovanje prava žrtava koji su definisani u međunarodnim dokumentima imali su nesporan značaj za stvaranje nacionalnih zakonodavstava i prakse koji su mnogo više po „meri“ žrtava i njihovih potreba, nego što je to bio slučaj pre 1985. godine, odnosno pre donošenja UN Deklaracije o osnovnim principima pravde za žrtve kriminaliteta i zloupotrebe moći. Ipak, na drugoj strani, evaluacije primene ključnih međunarodnih dokumenata o pravima žrtava, uključujući i Direktivu o žrtvama, pokazale su da je ta primena od strane država daleko od zadovoljavajuće (Groenhuijsen, 2015). Međutim, na drugoj strani, mnoge države su u svojim aktivnostima na unapređenju prava žrtava ne samo nastojale da primene standarde iz međunarodnih dokumenata, već su išle i ispred njih.

Tako su stvorena različita zakonodavna i praktična rešenja, među kojima važno mesto zauzimaju ona koja se smatraju dobrim praksama zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije i o kojima će biti reči u tekstu koji sledi. Naime, u skladu sa zahtevima pokreta za prava žrtava kriminaliteta i sa zahtevima sadržanim u međunarodnim dokumentima, u savremenim nacionalnim zakonodavstvima i praksi zaštita žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije uglavnom se ostvaruje na tri načina: kroz zakonske odredbe o zaštiti žrtava, kroz praktične mere zaštite i kroz edukaciju osoba koje dolaze ili bi mogle da dođu u kontakt sa žrtvama.

Dobre prakse identifikovane su na osnovu raspoloživih komparativnih istraživanja i analiza rešenja iz nacionalnih zakonodavstava, pre svega evropskih, ali i zemalja iz drugih delova sveta (Brienen i Hoegen, 2000; Daly, 2011; Grubač, 2012; Victim Support Europe, 2013; FRA, 2014; European Crime Prevention Network, 2016; Shapland, 2018; Fairclough i Jones, 2018).

¹¹⁵ Za pisanje ovog odeljka korišćeni su delovi teksta Nikolić-Ristanović, 2003b.

VIII.3.1. Zakonske odredbe o zaštiti posebno osetljivih kategorija žrtava

Savremena zakonodavstva u svetu sadrže brojne primere rešenja koja obezbeđuju zaštitu žrtava od ponovljene viktimizacije. Moglo bi se reći da sva rešenja koja obezbeđuju poštovanje prava žrtava doprinose smanjivanju šansi da žrtva bude ponovo viktimizirana. Ipak, imajući u vidu povećanu ugroženost posebno osetljivih žrtava, razvijena su posebna rešenja koja vode računa o njihovim potrebama. Imajući u vidu njihov značaj, u narednom tekstu fokus će biti upravo na tim rešenjima.

Zaštita od sekundarne viktimizacije

U većini zemalja deca se tretiraju i ispituju sa više obzira i empatije nego druge žrtve. Predstavnici krivičnopravnog sistema se uobičajeno trude da budu pažljivi prema njima, čak i kada uopšte nisu prošli obuku u vezi postupanja sa žrtvama (Brienen i Hoegen, 2000).

Konkretna zakonodavna rešenja vezano za mere zaštite variraju u pojedinačnim zemljama, ali je kao najbolja praksa u smislu svođenja na minimum sekundarne viktimizacije **dece**, identifikovano sledeće:

- Ispitivanje od strane specijalno obučenih policijskih službenika;
- Ispitivanje preko stručnjaka, npr. psihologa, ili uz pomoć stručnjaka, npr. socijalnog radnika;
- Ispitivanje u prisustvu lica u koje dete ima poverenje;
- Ispitivanje u prostoru u kome se dete oseća prijatno;
- Ispitivanje preko video linka, pri čemu se dete nalazi u zasebnoj prostoriji;
- Korišćenje audio ili video zapisa prethodno datog iskaza kao dokaza na sudu, da bi se izbeglo davanje iskaza više puta.

Pored dece, posebno osetljivim žrtvama smatraju se i **žrtve seksualnog nasilja, nasilja u porodici, žrtve ratnih zločina, organizovanog kriminala (posebno žrtve trgovine ljudima), žrtve zločina iz mržnje i terorizma, kao i stari, žrtve sa fizičkim ili mentalnim oštećenjima** i sl. U pogledu odnosa prema ovim žrtvama kada se pojavljuju u policiji i kao svedoci na sudu, a u cilju smanjivanja mogućnosti sekundarne viktimizacije, kao najbolja su identifikovana sledeća rešenja:

a. **Ispitivanje od strane policije:**

- Ispitivanje od strane policijskog službenika istog pola;
- Ispitivanje od strane specijalno obučenih policijskih službenika;
- Ispitivanje u prisustvu lica od poverenja (po svom izboru);
- Mere za izbegavanje kontakta žrtve i izvršioca, poput posebnih prostorija u kojima žrtve prijavljuju krivično delo i gde žrtva može biti ispitivana u pri-

jatnom okruženju, kao i posebne prostorije gde žrtva može biti pregledana od strane lekara – specijaliste sudske medicine;¹¹⁶

- Specijalne policijske jedinice za ispitivanje žrtava i istragu u slučajevima silovanja, odnosno nasilja u porodici.

b. Ispitivanje na sudu:

- Ispitivanje u odsustvu optuženog;
- Zabrana ispitivanja o žrtvinom seksualnom životu;
- Formalna pravila ispitivanja;
- Ispitivanje uz pomoć komunikacionih pomagala;
- Ispitivanje uz pomoć zaklona koji onemogućava optuženom i publici da vide žrtvu koja svedoči;
- Ispitivanje putem sredstava za prenos slike i zvuka, tj. svedočenje iz posebne prostorije, koja je prijatnog izgleda (video link), kao i kombinovanje video linka i zaklona koji onemogućava da optuženi u sudnici na ekranu vidi žrtvu;
- Video zapis kao dokaz na sudu;
- Transparentna ogledala u slučajevima prepoznavanja optuženog;
- Specijalni sudovi za suđenje u slučajevima nasilja u porodici i za seksualno nasilje u kojima sude specijalno obučene sudije.¹¹⁷

Zaštita se ostvaruje i kroz uvođenje **mera za zaštitu privatnosti**. To se ostvara kroz mere zaštite identiteta (neotkrivanje identiteta žrtve u medijima), kao i kroz regulisanje isključenja javnosti na suđenju radi zaštite privatnosti žrtve. Isključenje javnosti je obično obavezno kada su žrtve deca, a može se zahtevati i u slučajevima krivičnog postupka za seksualno nasilje, torturu, trgovinu ljudima, držanje u ropskom odnosu i sl. (FRA, 2014). Za zaštitu žrtve od sekundarne viktimizacije značajna je i mogućnost da se na suđenju pojavi u pratnji osobe koja joj pruža podršku (član porodice ili predstavnik-predstavnica organizacije za podršku žrtava). Ova mogućnost postoji u 16 država Evropske unije. Uz to, u osam zemalja EU postoje posebne službe za pomoć tokom suđenja, poput koordinatora slučaja u Holandiji i službi za podršku svedocima u sudovima, na primer u Ujedinjenom Kraljevstvu i Švedskoj (FRA, 2014). Neke zemlje, poput Švedske

¹¹⁶ Ove mere takođe podrazumevaju i posebne prostorije za pregled žrtava, posebno žrtava silovanja, u bolnicama i urgentnim centrima.

¹¹⁷ Specijalni sudovi za nasilje u porodici osnovani su u Kanadi, SAD, UK i Australiji. Sudovi za seksualno nasilje osnovani su u Južnoj Africi tokom 1990-tih godina (Daly, 2011), a tokom 2019. godine najavljeno je i osnivanje takvih sudova u Indiji – <https://www.telesurenglish.net/news/India-To-Establish-Over-1000-Courts-to-Fast-Track-Rape-Cases-for-Swift-Judice-20180730-0009.html>, pristupljeno 27.9.2019. Ipak, treba imati u vidu da se ovi sudovi mogu smatrati dobrom praksom u sprečavanju sekundarne viktimizacije i reviktimizacije žrtava ukoliko su zaista orijentisani i na brigu o žrtvama, a ne samo na ubrzanje nagomilnih krivičnih postupaka i kažnjavanje izvršilaca.

(Lindgren i dr., 2005) i Hrvatske, predviđaju i mogućnost dobijanja stručne pomoći savetnika o trošku države, pri čemu je takva pomoć u Hrvatskoj ograničena na žrtve teških krivičnih dela. Ova pomoć se može dobiti pre davanja iskaza u krivičnom postupku i pri podnošenju imovinskopravnog zahteva (Hamer-Vidmar, 2016). Istraživanja ukazuju na to da je za žrtvu, kada se pojavljuje na sudu, najbolje da ima i efikasno profesionalno pravno zastupanje i širu podršku službe za pomoć žrtvama (Daly, 2011).

Zanimljivo je pomenuti ustanovu tzv. posrednika koja postoji u Engleskoj i Velsu. Posrednici su ustvari neka vrsta savetnika koji pomažu svim učesnicima u postupku u međusobnoj komunikaciji i sa ciljem da se način ispitivanja osetljivih žrtava učini što prihvatljivijim za njih i istovremeno maksimalno upotrebljivim u krivičnom postupku (Fairclough i Jones, 2018).

Zaštita od revictimizacije

Pored navedenih zakonskih rešenja koja su značajna za zaštitu žrtve od sekundarne viktimizacije, u mnogim zemljama su predviđene i mere zaštite žrtve od revictimizacije, odnosno zastrašivanja, uznemiravanja i fizičkog nasilja, posebno tokom trajanja krivičnog postupka. Ta zaštita se pokazuje veoma značajnom, kako za bezbednost žrtve koja je odlučila da prijavi delo, tako i za ohrađivanje žrtava da traže zaštitu od državnih organa i prijavljuju krivična dela čije posledice trpe. Naime, istraživanja u svetu pokazuju da strah da će njeni problemi biti još gori ako prijavi nasilje u značajnoj meri utiče na žrtvu da ne prijavi krivično delo (Reeves, 2000), odnosno da na druge načine ne sarađuje sa krivičnopravnim sistemom (Kennedy i Sacco, 1998). Na primer, mere koje su preduzete u pravcu zaštite svedoka od uznemiravanja i zastrašivanja u Ujedinjenom Kraljevstvu obuhvataju dva krivična dela uvedena Zakonom o zaštiti od uznemiravanja (Protection from Harassment Act) iz 1997. godine: izazivanje uznemirenosti i straha i izazivanje straha od nasilja. Pored toga, postoji mogućnost da se u građanskom postupku izreknu zaštitne mere, čije kršenje takođe predstavlja krivično delo. U Ujedinjenom Kraljevstvu je 1994. godine uvedeno i krivično delo zastrašivanje svedoka, ali je njegova primena u praksi retka jer ga svedoci, iz straha od posledica, retko prijavljuju (Reeves, 2000)¹¹⁸.

¹¹⁸ Neke zemlje predviđaju i mogućnost promene mesta boravka (*npr. Španija, Nemačka, Irska, Francuska*) kao oblik zaštite svedoka. Pored toga, zakoni nekih zemalja predviđaju i posebne programe zaštite svedoka koji se sastoje u promeni identiteta i-ili izgleda, u preseljenju u drugu državu, pomaganju da se dobije novi posao, obezbeđivanju fizičke zaštite i sl. Ovi oblici zaštite mogu biti veoma traumatični za osobe prema kojima se primenjuju jer podrazumevaju potpuni prekid ranijeg života, uključujući i kontakte sa bliskim osobama, a uz to su i veoma skupi. Upravo stoga, retko se koriste i prvenstveno su namenjeni zaštiti najugroženijih žrtava organizovanog kriminaliteta, ili svedoka koji su istovremeno i izvršioci teških krivičnih dela koja spadaju u organizovani kriminalitet ili terorizam (Škulić, 2002). Upravo stoga, takve mere nisu od posebnog značaja za zaštitu većine žrtava kriminaliteta.

U smislu zaštite od revictimizacije od velikog značaja je i mogućnost izricanja zaštitnih mera, poput mere zabrane kontaktiranja, kao i drugih mera zaštite od ponavljanja nasilja, koje su od posebnog značaja za žrtve nasilja u porodici i čije postojanje je predviđeno zakonima velikog broja zemalja. Ove mere najčešće izriče sud ili javni tužilac, ali u nekim zemljama, poput Austrije, postoji mogućnost da ove mere u urgentnim slučajevima izriču i pripadnici policije (Dearing, 2002).

VIII.3.2. Praktične mere za zaštitu žrtava od revictimizacije i sekundarne viktimizacije

Praktične mere koje imaju za cilj podršku žrtvama i olakšavanje njihovog položaja tokom krivičnog postupka mogле bi se svrstati u dve grupe: službe za podršku žrtvama i svedocima i prostorna rešenja kojima se obezbeđuje relaksiranje svedočenje i povećava bezbednost žrtve na sudu.

Službe za podršku žrtvama/svedocima posebno su se razvile u Ujedinjenom Kraljevstvu i Republici Irskoj, kao i u SAD. U Ujedinjenom Kraljevstvu, servisi za podršku svedocima (witness service) razvili su se iz službe za podršku žrtvama (victim support), i imaju za cilj da pomognu svedocima da se upoznaju sa sudskim prostorom i da im objasne krivičnu proceduru.¹¹⁹ Ovi servisi su nastali iz potrebe da se pomogne žrtvama koje su često toliko zastrašene ili šokirane iskustvom svedočenja da nisu u stanju da daju svedočki iskaz na adekvatan način. Oni su visoko vrednovani od strane žrtava i pravnih stručnjaka (Brienen i Hogen, 2000). Kao primeri dobre prakse u ovom pogledu u literaturi se navode i iskustva iz UK koja se odnose na distribuiranje brošura sa objašnjenjima u vezi sudske procedure, prava žrtava i načina na koji je organizovan prostor u zgradi suda. Brošure su namenjene pre svega svedocima koji se prvi put pojavljuju na sudu. Ove brošure objavljaju i distribuiraju službe za pomoć žrtvama, ali i Ministarstvo unutrašnjih poslova. Takođe, mnogi sudovi distribuiraju sopstvene brošure u kojima objašnjavaju gde se nalaze, kako se do njih dolazi, gde se nalazi parking i slično (Mawby i Walklate, 1994).

Službe za pomoć žrtvama/svedocima u SAD uglavnom su se razvile iz inicijalnih programa uspostavljenih u cilju obezbeđivanja:

1. Informacija za žrtve i svedoke u vezi sa sudom i postupkom na njemu;
2. Direktnih kontakata sa žrtvama/svedocima;
3. Sistema obaveštavanja svedoka o danu kada treba da svedoče;
4. Odgovarajućih usluga, kao što je poboljšanje uslova u sudu, privatna pratnja itd.

U svom kasnijem razvoju, ove službe su počele da obezbeđuju i druge usluge, poput davanja informacija o stanju postupka, učestvovanju u diverzionom

¹¹⁹ Više o tome videti u Čopić i Vidaković, 2002.

postupku i postupku dogovorenog priznanja, pripreme za davanje izjave o uticaju koji je krivično delo imalo na žrtvu itd. (Mawby i Walklate, 1994).

Za razliku od službi za pomoć svedocima u UK, u SAD su ove službe locirane u zgradama tužilaštva ili policije. Takođe, kako neki autori ističu, glavni zadatci ovih službi u SAD je pridobijanje žrtve za saradnju sa državnim organima u postupku protiv učinioca (Kennedy i Sacco, 1998). Ipak, nema dokaza da su ovi programi ohrabrili svedoke da više saraduju sa sistemom, dok su se, na drugoj strani, pokazali kao veoma korisni u pravcu poboljšanja položaja žrtava i svedoka.

Prostorna rešenja namenjena svedocima obuhvataju, pre svega, posebne prijavnice, odnosno ulaze, i sobe za žrtve i svedoke, kako bi se izbegao kontakt sa optuženim, njegovom rodbinom i prijateljima. Pored toga, u zemljama poput SAD i Nemačke, sudovi obezbeđuju i prostor za boravak dece za vreme dok žrtva daje iskaz ili na drugi način učestvuje u postupku. U SAD postoji i mogućnost obezbeđivanja prevoza žrtve do suda i nazad (Mawby i Walklate, 1994).

U novije vreme pojavljuju se i neka rešenja koja uključuju korišćenje modernih tehnologija u cilju olakšavanja kontakta žrtve sa institucijama i koje, takođe, imaju značaja za smanjivanje mogućnosti sekundarne viktimizacije žrtava. Tako, na primer, hrvatska policija je uspostavila posebnu internet uslugu za davanje informacija ranjivim žrtvama, kao i za prijavljivanje krivičnih dela koja se odnose na seksualnu eksploraciju i zlostavljanje dece (internet stranica *Crveno dugme*¹²⁰). Takođe, u cilju olakšavanja komunikacije između javnog tužioca i žrtve, u UK je razvijena aplikacija *Pratim svoje krivično delo* (eng. *Track my crime*). Žrtva se jednostavno uloguje na aplikaciju i prati šta se dešava sa njenim slučajem (European Crime Network, 2016).

VIII.3.3. Edukacija osoba koje dolaze ili bi mogle da dođu u kontakt sa žrtvama

Preduslov za adekvatno i blagovremeno prepoznavanje žrtve i pravilan odnos prema njoj je i obuka svih osoba koje dolaze ili mogu da dođu u kontakt sa njom. Ta obuka, pored obuke u okviru redovnog školovanja, obuhvata i osnovne i specijalizovane obuke, kao i redovne obuke za „osvežavanje“ znanja zaposlenih. Za zaštitu žrtava od sekundarne viktimizacije od posebnog značaja je obuka predstavnika policije, sudija i javnih tužilaca.

Istraživanje sprovedeno krajem 1990-tih godina u 22 zemlje Evropske Unije, kojim je ispitivana usklađenost zakonodavstva i prakse evropskih zemalja sa *Preporukom o položaju žrtava u okviru krivičnog prava i postupka* (Brienen i Hoegen, 2000), pokazalo je da je u više od polovine zemalja u vreme istraživanja postojala obuka policije za odnos prema žrtvama, ali, takođe, i da je u svega devet zemalja

¹²⁰ <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/aplikacija-crveno-dugme-hrvatska-policija-predstavila-novo-oruzje-za-borbu-protiv-pedofila/897367/>, pristupljeno 20. 6. 2019.

ta obuka u potpunosti odgovarala zahtevu iz Preporuke. U ovih devet zemalja, pored obuke u okviru redovnog školovanja, postojale su i ekstenzivne obuke zaposlenih u vidu follow-up obuka vezanih za posebne zadatke pojedinih službenika (na primer, policajac koji radi na prijemnom odeljenju se obučava za odnos prema žrtvi u skladu sa specifičnošću svog radnog mesta). Ipak, samo u jednoj zemlji (Danska) postojale su redovne obuke policajaca za „osvežavanje“ znanja.

U svim zemljama koje su bile obuhvaćene ovim istraživanjem obuci javnih tužilaca i sudija poklanjala se neuporedivo manja pažnja u poređenju sa obukom policije. Pri tome, obuci javnih tužilaca i sudija najviše pažnje se poklanjalo u Hollandiji i Engleskoj. Obuci sudija i tužilaca očigledno se manje pažnje poklanja i u SAD, s obzirom da istraživanja pokazuju da su žrtve neuporedivo više zadovoljne tretmanom od strane policije u odnosu na tretman koji imaju od strane sudija, dok je njihovo nezadovoljstvo najveće kada je u pitanju odnos tužilaca. Ovo poslednje je, između ostalog, povezano i sa neispunjениm očekivanjima koja žrtva ima od tužilaca, kao zastupnika ne samo državnih već i njenih interesa pred sudom (Kennedy i Sacco, 1998).

Postojanje obuke pripadnika krivičnopravnog sistema, posebno ekstenzivne obuke policije o načinu postupanja sa žrtvama, postalo je još značajnije nakon donošenja Direktive o žrtvama, i to posebno u svetu obaveze vršenja individualne procene rizika, odnosno potreba žrtava za zaštitom, koja zahteva česte kontakte policije sa žrtvama. Postojanje takve obuke je neophodno kako bi pripadnici policije prilikom procene rizika na adekvatan način komunicirali sa žrtvom i izbegli da je tom prilikom viktimiziraju. Jedno novije istraživanje pokazuje da 15 zemalja Evropske unije o tome već vodi računa, pri čemu vreme trajanja obuke varira od zemlje do zemlje (European Crime Prevention Network, 2016).

Obuka je značajna i za pripadnike policije koji odgovaraju na hitne pozive, kao i za one kojima žrtve prijavljuju krivično delo u direktnom kontaktu ili sa kojima se sreću kasnije. Prvi kontakt žrtve sa policijom je od posebne važnosti jer ujedno predstavlja i njen prvi kontakt sa krivičnopravnim sistemom i utiče na sliku koju će ona imati o tom sistemu u celini, pa time i na njene kasnije odluke u vezi prijave, svedočenja i sl. Ujedno, prvi kontakt predstavlja i visok rizik za njenu sekundarnu viktimizaciju i reviktimizaciju, što sve skupa čini odnos policije prema žrtvi u tom momentu veoma važnim.¹²¹

U italijanskom gradu Milanu organizovan je trening kako bi se obezbedila poželjna komunikacija između pripadnika policije koji odgovaraju na hitne pozive i žrtava. Treninzi su rađeni tako što je slušana, analizirana i diskutovana stvarna konverzacija između osoba koje odgovaraju na pozive i žrtava. Uz to, oni su informisani na koji način treba da komuniciraju i aktivno slušaju žrtve (European Crime Prevention Network, 2016).

¹²¹ Detaljnije o ovome videti u: Nikolić-Ristanović i Mrvić, 1988; Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011.

Za policiju je važno da nauči kako da na pravi način razgovara sa žrtvom. Obuka policije svakako treba da uključi način postavljanja pitanja, neokrivljavanje žrtve i neobjašnjavanje žrtvi zbog čega joj se dogodila viktimizacija. Primer dobre prakse bi mogao da bude priručnik o interakciji sa žrtvom namenjen za obuku policije u Litvaniji. Takođe, policija posebno treba da vodi računa o tri potrebe koje su žrtvi najbitnije, posebno pri prvom kontaktu: sigurnost, podrška i informacije. Podrška i sigurnost imaju poseban značaj, jer je to ono što žrtva pre svega očekuje kada odluči da prijavi delo policiji i što je samim tim ključni faktor njenog zadovoljstva radom policije. Pri tome je važno imati u vidu činjenicu da policija često ima sasvim drugačije ideje o potrebama žrtava od samih žrtava. Tako, na primer, istraživanje koje je sprovedeno u Litvaniji (European Crime Network, 2016) pokazalo je da policija na prvo mesto stavlja rešavanje slučaja i brzu reakciju, a ne sigurnost, podršku i informisanje žrtava. Do sličnih nalaza došla su i ranija istraživanja (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011). A upravo neizlazeње u susret pravim potrebama žrtava utiče na to da se žrtva ne odluči da ponovo kontaktira policiju. Imajući to u vidu, veoma je važno da obukom policije bude obuhvaćeno i adekvatno znanje o uticaju krivičnog dela na žrtvu, o njenim potrebama i karakteristikama različitih načina reagovanja u različitim fazama oporavka.

Takođe, pored adekvatnog treninga, bitno je i razvijanje praktičnog oruđa u vidu smernica za postupanje sa žrtvama koje su usklađene sa većinom rutinskih aktivnosti policije.

Smernice za policiju kako da postupa u kontaktu sa žrtvama

U cilju usklađivanja sa Direktivom o žrtvama sve države članice Evropske unije bi trebalo da imaju makar najosnovnije smernice za policiju, a po mogućству i smernice prilagođene posebnim kategorijama žrtava. Ovde je dat primer bazičnih smernica za postupanje policije sa svim žrtvama, koje su razvijene u Belgiji.

1. **Prva pomoć prvo.** Postoji li potreba za medicinskom pomoći? Obezbediti lokaciju na kojoj policija kontaktira sa žrtvom. Dat žrtvi vreme koje joj je potrebno: da popuši cigaretu, popije kafu, presvuče se, pozove svoje bližnje i sl. Važno je saslušati žrtvu pažljivo bez umanjivanja ozbiljnosti situacije u kojoj se nalazi; koristiti jezik kojim se pokazuje da se žrtva uvažava, izbegi pozivanje na druge policajce, treba biti diskretan, pokazati otvorenost ka žrtvi i njenom iskustvu, i sl.
2. **Žrtvama je potreban osećaj sigurnosti.** To se može postići prisustvom policijca ili-i relokacijom žrtve. Pobrinite se da žrtva ode negde gde se oseća sigurno nakon što napusti policijsku stanicu. Ako je potrebno, potražite joj sklonište (siguran smeštaj).
3. **Informisanje i upućivanje.** Držati se smernica sa osnovnim praktičnim informacijama koje policijski službenik treba da da svakoj žrtvi sa kojom dođe u kontakt. Posebno važnim se smatraju informacije o tome šta se dešava i šta će se desiti. Treba dati korektne odgovore na žrtvina pitanja u vezi slučaja i načina ostvarivanja njenih prava, poput naknade štete, povraćaja ukradene

stvari i sl. Policijski službenik može pozvati socijalnog radnika da pomogne u komunikaciji sa žrtvom sa kojom se teže uspostavlja kontakt. Socijalni radnik može da razgovara sa žrtvom, ali je, nakon tri kontakta, dužan da je uputi na odgovarajuću službu. Pod odgovarajućom službom podrazumeva se služba koja će najbolje odgovoriti na potrebe žrtve. Policijski službenik takođe može da uputi žrtvu na odgovarajuću službu.

4. Prijava. Pomoći u korišćenju pravog rečnika u prijavi je važna za njenu kasniju upotrebu u sudskom postupku i za ostvarivanje prava iz osiguranja. Ukradene ili oštećene stvari treba jasno da budu definisane.
5. Naknadni kontakt može biti koristan za policiju ali i za žrtvu. Mogu se kompletirati ili prilagoditi informacije koje su prethodno date žrtvi. Tada joj se mogu dati i saveti u vezi prevencije. Mogu joj se dati i informacije o toku istrage (u granicama čuvanja službene tajne). Uz to, žrtvi se mogu postaviti i dodatna pitanja da bi se proverilo da li se prisetila još nekih detalja. Može se uputiti ili podsetiti na ranije upućivanje na službu za podršku (izvor: European Prevention Network, 2016:39-49).

Po potrebi, policija treba da potraži pomoći stručnjaka koji bolje poznaju potrebe žrtve. Kao primer dobre prakse u tom pogledu navodi se rešenje koje postoji u Estoniji, gde osoba iz službe za podršku žrtvama provodi određeno vreme u policijskoj stanici i na raspolaaganju je za davanje saveta policiji i podršku žrtvama. Na taj način policija tesno sarađuje sa službama za žrtve, što joj pomaže da unapredi svoj odnos i usluge koje pruža žrtvama. Već pominjano istraživanje primene Direktive o žrtvama pokazalo je da šest država EU ima podršku u policijskoj stanici organizovanu od strane države, dok se u 12 država policija oslanja na pomoći spolja – od nevladinih organizacija i stručnjaka (European Prevention Network, 2016).

VIII.4. PRAVNI POLOŽAJ I PRAVA ŽRTAVA U SRBIJI

Nakon 2000. godine u Srbiji je preduzet niz mera u cilju poboljšanja položaja žrtava kriminaliteta. Došlo je do izmena postojećih i donošenja novih zakona, doneti su brojni politički dokumenti (strategije, nacionalni planovi akcije, protokoli) i uspostavljene određene praktične mere za podršku i zaštitu žrtava. Pri tome, najvažnije izmene zakonodavstva i prakse inicirane su i predstavljaju rezultat zalaganja organizacija civilnog društva. Imajući to u vidu, u ovom odeljku će najpre biti dat opis najvažnijih inicijativa organizacija civilnog društva, a nakon toga biće izložen pregled ostvarenih zakonskih promena i njihova ocena sa stanovišta ispunjenosti zahteva iz međunarodnih dokumenata i poređenja sa situacijom koja je postojala pre 2000. godine.

VIII.4.1. Zalaganje za poboljšanje položaja žrtava u Srbiji¹²²

Do prvih izmena zakona, koje su obeležile početak novog zakonodavstva za žrtve, došlo je ubrzo nakon političkih promena 2000. godine. Zakonske reforme u vezi sa nasiljem u porodici, seksualnim nasiljem, trgovinom ljudima i zaštitom žrtava od sekundarne viktimizacije tokom krivičnog postupka bile su inicirane i najvećim delom zasnovane na predlozima koje su sačinili eksperti/ekspertkinje Viktimološkog društva Srbije. Osnov reformi činio je predlog zakonskih rešenja koji je razvijen i, po prvi put, predat državnim organima 1998. godine sa idejom da bude unet u Nacrt Krivičnog zakonika Savezne Republike Jugoslavije (SRJ).¹²³ Predlog su činili *Novi model pravne zaštite od nasilja u porodici*, predlog da ubistvo člana porodice koga je učinilac prethodno zlostavljao bude predviđeno kao teško ubistvo, nacrt nove sadržine i novi naziv glave o seksualnom nasilju, koji su bili zasnovani na novom konceptu krivičnopravne zaštite od seksualnog nasilja, i predlog krivičnog dela trgovine ljudima (Nikolić-Ristanović i Stevanović, 1999). Kasnije, tačnije 2002. godine, sačinjen je predlog nazvan *Novi model zakonskih rešenja o trgovini ljudima*, kao i predlog izmena Zakona o krivičnom postupku vezano za zaštitu žrtava od sekundarne viktimizacije (Nikolić-Ristanović, 2002a).

Novi model pravne zaštite od nasilja u porodici, kao prvi sistematizovan predlog novog koncepta pravne zaštite od ovog oblika kriminaliteta, sačinila je 1998. godine radna grupa Viktimološkog društva Srbije, koju je činilo pet pravnica feministkinja¹²⁴ (Nikolić-Ristanović i Čopić, 2002; Nikolić-Ristanović, 2002a). *Novi model pravne zaštite od nasilja u porodici* je usledio nakon dvogodišnjeg praćenja suđenja zlostavljanim ženama koje su ubile svoje nasilnike i kampanja za podizanje svesti, koje su organizovale ženske nevladine organizacije. Bio je baziran na nalazima istraživanja i izveštajima sa praćenja suđenja, kao i na istraživanju međunarodnog i domaćeg pravnog okvira, dok su Zakon o nasilju u porodici američke države Minesota i Duluth model društvenog reagovanja na njega poslužili kao smernice prilikom njegove izrade (Nikolić-Ristanović i Stevanović, 1999; Nikolić-Ristanović, 2002a). *Novi model pravne zaštite od nasilja u porodici* je sadržao predlog harmonizovanih izmena pet relevantnih zakona: Krivičnog zakona, Zakona o krivičnom postupku, Porodičnog zakona, Zakona o parničnom postupku i Zakona o oružju i municiji. Predlozi izneti u *Modelu*

¹²² Ovaj odeljak je donekle modifikovani deo knjige *Žrtve kriminaliteta: Međunarodni kontekst i situacija u Srbiji* (Lingren i Nikolić-Ristanović, 2011), u kojoj je debove o situaciji u Srbiji napisala Nikolić-Ristanović.

¹²³ VDS nije tada uspelo u svom zalaganju, ali isto tako ni nacrt Krivičnog zakonika SRJ nikada nije usvojen. Međutim, predlog VDS je korišćen kasnije kao osnov za pravljenje Krivičnog zakonika Srbije 2000-tih, čiju osnovu je činio nacrt Krivičnog zakonika Savezne Republike Jugoslavije (Stojanović, 2009).

¹²⁴ Slobodanka Konstantinović Vilić, Vesna Nikolić-Ristanović, Nevena Petrušić, Ivana Stevanović i Brankica Grupković.

predstavljali su kombinaciju preventivnih, represivnih i mera lečenja i savetovanja, koje su prvenstveno bile usmerene na sprečavanje eskalacije porodičnog nasilja. Najvažniji predlozi odnosili su se na: mere zaštite, koje treba da se izreknu u građanskom sudskom postupku; krivično delo nasilje u porodici; krivičnu odgovornost za kršenje mera zaštite; kršenje zaštitne mere kao osnov za određivanje pritvora izvršiocu; zabranu kontaktiranja sa žrtvom kao uslov prilikom izricanja uslovne osude; nove mere bezbednosti – zabrana kontaktiranja žrtve i obavezno savetovanje i tretman za učinioca; i predviđanje nasilja u porodici kao osnova za odbijanje izdavanja dozvole za nabavku oružja (Nikolić-Ristanović, 2002a).

Zalaganje u vezi sa seksualnim nasiljem bilo je zasnovano na predlogu potpuno novog koncepta poglavlja Krivičnog zakona u vezi sa seksualnim deliktima, sa sledećim osnovnim karakteristikama: promena naziva poglavlja koje se odnosi na seksualno nasilje – umesto naziva Krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala, predložen je naziv Krivična dela protiv polne slobode; strože kažnjavanje svih seksualnih delikata, a posebno seksualnog zlostavljanja dece i osoba sa posebnim potrebama; kažnjavanje silovanja u braku; novi koncept silovanja i drugih oblika seksualnog nasilja, koji treba da omogući jednaku krivičnopravnu zaštitu žrtvama bez obzira na pol i seksualnu orientaciju, i koji uključuje ne samo prinudu na vaginalni seksualni odnos, već i na druge oblike seksualnog čina, kao što su analni, oralni i slično.

Tokom 2002. godine, ekspertski tim Viktimološkog društva Srbije¹²⁵ je analizirao nekoliko zakona vezanih za trgovinu ljudima, kao i najvažnije međunarodne dokumente i uporedno zakonodavstvo. Na osnovu ove analize, sačinjen je predlog odredbi koje su se odnosile na krivično delo trgovine ljudima. Ova aktivnost je bila propraćena organizovanjem okruglih stolova na kojima je predlog diskutovan sa predstavnicima policije i sudstva kako bi se dobili komentari na njega. Nakon toga, sačinjen je konačni predlog i otpočelo je zalaganje za njegovo usvajanje.

Viktimološko društvo Srbije je, takođe, predložilo izmene relevantnog zakonodavstva u vezi sa obezbeđivanjem bolje zaštite žrtava. To je uključilo predlog da se u Zakon o krivičnom postupku unesu dobre prakse u pogledu saslušanja osetljivih žrtava kao svedoka, kao i predlog izmena Zakona o prekršajima i Zakona o kretanju i boravku stranaca u smislu uvođenja zaštitne mere zabrane kontaktiranja sa žrtvom, odlaganja deportacije i izdavanja dozvole privremenog boravka žrtvama trgovine ljudima.¹²⁶

¹²⁵ Ekspertski tim je uključio prof. dr Vesnu Nikolić-Ristanović, prof. dr Natašu Mrvić-Petrović, prof. dr Milana Škulica i mr Sanju Čopić.

¹²⁶ Iako je prva verzija ovih predloga sačinjena 2002. godine kada je ekspertska grupa Viktimološkog društva Srbije sačinila predlog krivičnog dela trgovine ljudskim bićima, predlozi su 2004. godine modifikovani i dopunjeni u okviru projekta zalaganja za izmene prekršajnog zakonodavstva i s njim povezanih zakona. Projekat je realizovan u saradnji sa Udruženjem sudsija za prekršaje, a VDS je imalo vodeću ulogu u njemu. Projekat su realizovali Vesna

Predlozi koje su sačinili eksperti i ekspertkinje VDS mogu, bez preterivanja, da se smatraju osnovom različitih pravnih reformi koje su se odvijale nakon 2002. godine. Pravne reforme relevantne za žrtve počele su sa delimičnim izmenama Krivičnog zakona, kada je u njega uneto krivično delo nasilje u porodici, obezbeđeno kažnjavanje za silovanje u braku a nešto kasnije predviđeno i krivično delo trgovina ljudima. Ostatak predloženih izmena unet je u Krivični zakonik 2005. i 2009. godine, u Porodični zakon 2005. godine, Zakonik o krivičnom postupku 2006. godine, Zakon o strancima 2008. godine i Zakon o prekršajima 2009. godine.

Prve promene, koje su se odnosile na uvođenje krivičnog dela nasilja u porodici i inkriminisanje bračnog silovanja (2002. godine), su ostvarene kao rezultat višegodišnjeg upornog zalaganja Viktimološkog društva Srbije, koje je u svojoj finalnoj fazi dobilo veliku podršku civilnog društva i demokratskih političkih partija. Izmene su unete u Krivični zakon u vidu amandmana predloženih od strane pojedinih poslanica u Narodnoj skupštini, koje su gajile simpatije prema iznetim predlozima, dok, sa druge strane, vlada nije pokazivala interesovanje za njih. Takođe, kao rezultat zajedničkog zalaganja nevladinih organizacija i državnih institucija, članova Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima, krivično delo pod nazivom trgovina ljudskim bićima je uneto u Krivični zakon Srbije 2003. godine.

U godinama koje su usledile, interesovanje vlade za pravne reforme, koje su od značaja za žrtve, je poraslo, i to prvenstveno pod uticajem preuzetih međunarodnih obaveza, a manje kao rezultat prihvatanja inicijativa organizacija civilnog društva. Ipak, eksperti i ekspertkinje VDS i drugih organizacija civilnog društva su nastavili da se zalažu za pravne reforme. Među najvažnija zalaganja koja su sredinom 2000-tih godina dovela do promena zakona relevantnih za žrtve spadaju: zalaganje Centra za prava deteta za Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (2006), zalaganje pedeset nevladinih organizacija iz Koalicije protiv diskriminacije za antidiskriminaciono zakonodavstvo, kao i zalaganje organizacija koje pružaju podršku žrtvama mobinga za Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu (2010). U periodu nakon 2012. godine, kao što je već pominjano u odeljku *Razvoj inicijativa za poboljšanje položaja žrtava*, zalaganje civilnog društva fokusirano je prvenstveno na harmonizaciju domaćeg zakonodavstva i prakse sa Istanbulskom konvencijom i Direktivom o pravima žrtava. Od velikog značaja za usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa Istanbulskom konvencijom je zalaganje Autonomnog ženskog centra i mreže Žene protiv nasilja, dok se zalaganje organizacija civilnog društva za harmonizaciju sa Direktivom o pravima žrtava, kao što je ranije već pomenuto, ostvaruje u okviru Nacionalnog konventa o Evropskoj uniji i koalicije prEUgovor.

Nikolić-Ristanović, Nataša Mrvić-Petrović i Sanja Čopić u saradnji sa dvoje sudija za prekršaje, Dragom Tireli i Zoranom Pašalićem, imajući pri tome u vidu nove trendove u ovom domenu, kao i izmene prakse u pogledu davanja dozvole privremenog boravka žrtvama trgovine ljudima iz humanitarnih razloga.

VIII.4.2. Novo zakonodavstvo i prava žrtava

Nova zakonska rešenja o žrtvama u Srbiji, do kojih je došlo nakon napred pomenutih zalaganja, a kasnije i kao rezultat usklađivanja sa međunarodnim dokumentima, odnose se na nasilje u porodici, seksualno nasilje, zlostavljanje na radnom mestu i trgovinu ljudima, kao i na ulogu žrtve i njenu zaštitu od revictimizacije i sekundarne viktimizacije tokom krivičnog postupka. U srpsko zakonodavstvo su unete neke dobre prakse u vezi sa zaštitom dece i drugih ranjivih kategorija žrtava kao svedoka. Kriminalizacija silovanja u braku, nasilja u porodici, trgovine ljudima i krijumčarenja ljudi, proganjanja i polnog uznemiravanja, unošenje mera restorativnog karaktera, kao i izmene građanskog i radnog zakonodavstva su, zajedno sa donošenjem posebnih zakona o zlostavljanju na radu, organizovanom kriminalitetu, zabrani diskriminacije, rođnoj ravnopravnosti, zaštiti dece i nasilju u porodici, doprineli tome da srpsko zakonodavstvo bude u dobroj meri usklađeno sa međunarodnim standardima.

U nastavku će biti dat kratak pregled srpskog zakonodavstva relevantnog za žrtve, onakvog kakvo je bilo u momentu pisanja ove knjige. Nakon toga biće data njegova ocena iz perspektive osnovnih prava žrtava koja su predviđena međunarodnim dokumentima.

VIII.4.2.1. Položaj i uloga žrtve u krivičnom postupku

Pre 2000. godine, žrtva (zakonski termin: oštećeni)¹²⁷ je, prema odredbama krivičnoprocesnog zakonodavstva u Srbiji, imala većinu prava koja su bitna za njenu aktivnu ulogu u krivičnom postupku i pristup pravdi, kao što su: pravo da predlaže dokaze i da ostvari uvid u krivične spise i dokaze; pravo da postavlja pitanja i stavlja primedbe ili daje pojašnjenja u vezi sa izjavama drugih učesnika u krivičnom postupku, kao i da daje druge izjave i iznosi mišljenja, uključujući davanje završne reči; pravo da se u postupku pojavi kao supsidijarni ili privatni tužilac, i pravo na besplatno zastupanje u slučaju da stekne svojstvo supsidijarnog tužioca u postupku koji se vodi za krivično delo za koje se može izreći kazna zatvora u trajanju preko pet godina, a nema dovoljno finansijskih sredstava.

Nakon 2000. godine, nova rešenja su, na žalost, više išla u pravcu slabljenja aktivne uloge žrtve, čak i onda kada je ona formalno dobila neka nova prava.¹²⁸

¹²⁷ Zakon o krivičnom postupku Republike Srbije ne poznaje termin žrtva, koji je inače širi od zakonskog termina oštećeni, jer obuhvata i osobe koje se ne pojavljuju u krivičnom postupku. Termin oštećeni, pored neposrednih može u određenim slučajevima da se odnosi i na posredne žrtve (na primer, kada neposredna žrtva nije živa).

¹²⁸ Na primer, mogućnost žalbe na odluku o naknadi štete predviđena u ZKP iz 2011. godine nije donela nikakve stvarne koristi žrtvi. Naime, njen zahtev za naknadu štete u krivičnom postupku svakako ne može biti odbijen – ili će biti usvojen ili će žrtva biti upućena na parnicu, pa samim tim ona nema na šta da se žali (Grubač, 2012).

Najdrastičniji primer slabljenja aktivne uloge žrtve je svakako ograničavanje prava na preuzimanje krivičnog gonjenja u svojstvu subsidijarnog tužioca (ukoliko javni tužilac ne preuzme gonjenje ili odustane od njega) koje je predvideo Zakonik o krivičnom postupku (ZKP) iz 2011. godine: ova mogućnost više ne postoji u pret-hodnim fazama krivičnog postupka (tada žrtva može samo da podnese prigovor na odluku javnog tužioca), već tek nakon potvrđivanja optužnice. Uz to, žrtva više nema mogućnost nikakvog uticaja na odluku o negonjenju po osnovu oportuniteta (raniji ZKP je tražio pristanak oštećenog na uslovljavanje odlaganja krivičnog gonjenja putem nametanja određenih obaveza okrivljenom) niti bilo kakvu ulogu ili prava vezano za sporazume koje javni tužilac može da sklopi sa okrivljenim koje je ZKP iz 2001. godine omogućavao (Bejatović i dr, 2012; Grubač, 2012). Najzad, jedno od najbitnijih ograničenja aktivne uloge žrtve i njenog pristupa pravdi je odredba ZKP iz 2011. godine po kojoj punomoćnik žrtve može biti samo advokat, što znači da će samo ona žrtva koja može da plati moći da ima punomoćnika. Uz to, prema Zakonu o besplatnoj pravnoj pomoći (2018), pružaoci besplatne pravne pomoći mogu biti samo advokati i službe pravne pomoći u jedinicama lokalne samouprave. Samim tim, žrtve u Srbiji više nisu u mogućnosti da kao ranije koriste besplatnu pravnu pomoć pravnih stručnjaka službi za žrtve koji nisu advokati (Grubač, 2012). Uz to, Zakon o besplatnoj pravnoj pomoći prepoznaje kao moguće korisnike sasvim uzak krug žrtava kriminaliteta (žrtve nasilja u porodici, žrtve trgovine ljudima, i žrtve torture, nečovečnog ili ponižavajućeg postupanja) (čl. 4).

Jedna od najvažnijih pozitivnih novina, koje su donele izmene krivičnoprocesnih odredaba nakon 2000. godine, odnosi se na stvaranje uslova za zaštitu žrtve od revictimizacije i sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku. Uz to, uvedeni su i restorativni mehanizmi, od kojih je za žrtve od posebnog značaja uvođenje sledećeg: mogućnosti poravnjanja (posredovanja, medijacije) između žrtve i učinjoca i naknade štete kao uslova za odustanak javnog tužioca od krivičnog gonjenja po osnovu načela oportuniteta; odredbe kojima se učinilac krivičnog dela podstiče da dobrovoljno nadoknadi štetu, otkloni štetne posledice ili se izvini žrtvi, tako što mu se zauzvrat stavljaju u izgled određene pogodnosti (na primer, kao okolnost od koje zavisi izricanje sudske opomene i vaspitne mere, kao uslov kod uslovne osude sa zaštitnim nadzorom, kao moguća sadržina vaspitne mere posebne obaveze i vaspitnih naloga kao vida uslovljenog oportuniteta kod maloletnika)¹²⁹.

Navedeni restorativni mehanizmi bi trebalo da olakšaju ostvarivanje prava žrtve na pristup pravdi i naknadu štete. Ipak, i pored pomenutih novina, pravo na naknadu štete i dalje je jedno od veoma teško ostvarivih prava, budući da ne postoji mogućnost naknade iz državnih fondova i nezavisno od vođenja, odnosno ishoda krivičnog postupka. Ostvarivanje prava na naknadu štete i dalje je vezano isklju-

¹²⁹ O restorativnim merama relevantnim za ostvarivanje prava žrtve videti detaljnije u: Bejatović i dr., 2012 i Čopić, 2014 i 2015.

čivo za učinioca i vođenje krivičnog postupka, pri čemu se o zahtevu za naknadu štete obično u praksi ne odluči u krivičnom postupku već se žrtva upućuje na dug i neizvesni parnični postupak (Grubač, 2012). Ipak, treba pomenuti i odredbama KZ predvidenu mogućnost naknade štete iz oduzete imovinske koristi koju je izvršilac pribavio krivičnim delom (čl.93 – Zaštita oštećenog), koja bi trebalo da doprinese povećanju stvarnih šansi za žrtvu da ostvari ovo važno pravo.

VIII.4.2.2. Zaštita žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije

Zakonik o krivičnom postupku Republike Srbije iz 2011. godine i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnog dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica sadrže više odredbi značajnih za zaštitu žrtava od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije.

Zaštita od sekundarne viktimizacije

Iako ne sadrži generalnu odredbu o obavezi zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije, Zakonik o krivičnom postupku RS predviđa zaštitu od sekundarne viktimizacije primenom odredbi o zaštiti posebno osetljivih svedoka. Pored toga, zaštita se ostvaruje i kroz specijalizaciju organa krivičnopravnog sistema za postupanje u slučaju određenih krivičnih dela (Čopić, 2011) i kroz određene praktične mere koje doprinose sprečavanju sekundarne viktimizacije. Uz to, Zakon o maloletnim učiniocima krivičnog dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica predviđa veći broj mera zaštite dece od sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku.

Zakonik o krivičnom postupku pod posebno osetljivim svedokom podrazumeva svedoka koji je posebno osetljiv s obzirom na „uzrast, životno iskustvo, način života, pol, zdravstveno stanje, prirodu, način ili posledice izvršenog krivičnog dela, odnosno druge okolnosti slučaja” (čl. 103 st. 1 ZKP). Osobi koja ispunjava neki od navedenih uslova organ postupka može odrediti status posebno osetljivog svedoka, koji podrazumeva primenu posebnih pravila ispitivanja čiji cilj je zaštita od sekundarne viktimizacije. Uz to, posebno osetljivom svedoku može biti određen i punomoćnik po službenoj dužnosti. Jasno je da ova odredba ima poseban značaj za zaštitu žrtava od sekundarne viktimizacije, iako se može primeniti i na druge posebno osetljive svedoke koji nisu žrtve.

Posebna pravila ispitivanja obuhvataju sledeće: posredno ispitivanje (preko organa koji vodi postupak); ispitivanje sa posebnom pažnjom, uz nastojanje da se izbegnu moguće štetne posledice krivičnog postupka po ličnost, telesno i duševno stanje svedoka; ispitivanje uz pomoć psihologa, socijalnog radnika ili drugog stručnog lica; ispitivanje upotrebom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka (bez prisustva stranaka i drugih učesnika u postupku u prostoriji u kojoj se svedok nalazi); ispitivanje u stanu svedoka ili drugoj prostoriji, odnosno u ovlašćenoj prostoriji.

noj instituciji koja je stručno osposobljena za ispitivanje posebno osetljivih lica. Prilikom ispitivanja posebno osetljivih svedoka važi načelna zabrana suočavanja sa okrivljenim, ali postoji važan izuzetak koji, u slučaju pogrešne procene, može teško pogoditi žrtvu kao svedoka: suočavanje se može dozvoliti kada okrivljeni to zahteva, a organ postupka dozvoli „vodeći računa o stepenu osetljivosti svedoka i o pravima odbrane” (čl. 104 st. 4 ZKP).

Zakonom o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica predviđeno je više načina zaštite maloletnih žrtava ubistva, navođenja na samoubistvo i pomaganja u njemu, seksualnog nasilja, nasilja i drugih povređujućih ponašanja u porodici i van nje, trgovine ljudima, ratnih zločina i sl¹³⁰ od sekundarne viktimizacije. Zakon od predstavnika organa koji vodi postupak zahteva da se odnose prema žrtvi tako što će voditi računa o njenom uzrastu, svojstvima ličnosti, obrazovanju i prilikama u kojima živi, i nastojati da se izbegnu moguće štetne posledice postupka po njenu ličnost i razvoj. Takođe, predviđena su posebna pravila saslušanja maloletnih žrtava. Ta pravila obuhvataju sledeće: ograničavanje broja saslušanja (saslušanje se može sprovesti najviše dva puta, a samo izuzetno se mogu dozvoliti dodatna saslušanja, uz obavezu posebnog vođenja računa o zaštiti ličnosti i razvoja maloletnog lica); saslušanje uz pomoć psihologa, pedagoga ili drugog stručnog lica; mogućnost saslušanja upotrebom tehničkih sredstava za prenos slike i zvuka i mogućnost saslušanja van sudnice i zgrade suda. Takođe, ukoliko je maloletno lice posebno osetljivo, odnosno ukoliko se nalazi u posebno teškom duševnom stanju, zabranjeno je njegovo suočavanje sa okrivljenim. Najzad, maloletno lice kao žrtva mora da ima punomoćnika već od prvog saslušanja okrivljenog.

Zaštita žrtava od sekundarne viktimizacije postiže se i kroz specijalizaciju organa postupanja. Naime, specijalizacija podrazumeva sticanje posebnih znanja za postupanje sa određenim žrtvama i vezano za određene oblike kriminaliteta, i kao takva može uticati i na adekvatniji i senzibilisаниji odnos prema žrtvama pa tako i na smanjivanje njihove izloženosti sekundarnoj viktimizaciji. Zakonom o maloletnim učiniocima i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica predviđeno je da predstavnici policije, javni tužioci i sudije koji saslušavaju maloletnu žrtvu budu osobe koje su stekle posebna znanja iz oblasti prava deteta i krivičnopravne zaštite maloletnih lica. Zakon o organizaciji državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala, terorizma i korupcije (2017) predviđa osnivanje posebnih jedinica unutar postojećih policijskih, tužilačkih i sudske organa koji su nadležni za reagovanje u slučajevima organizovanog i političkog kriminaliteta, terorizma i korupcije. Takođe, u okviru Ministarstva unutrašnjih poslova postoji specijali-

¹³⁰ Krivična dela su taksativno nabrojana u čl. 150 Zakona o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica, ali se mere zaštite maloletne žrtve mogu sprovesti i u slučaju drugih krivičnih dela ukoliko javni tužilac oceni da je to potrebno.

zovano odeljenje za suzbijanje trgovine ljudima.¹³¹ Najzad, Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (2017) predviđa specijalizaciju predstavnika državnih organa za postupanje u slučajevima nasilja u porodici.

Zaštita od revictimizacije

Odredbe koje su od značaja za zaštitu žrtava od revictimizacije sadržane su u različitim zakonima. Zakonik o krivičnom postupku sadrži važne odredbe za zaštitu žrtve tokom krivičnog postupka, dok se drugi zakoni odnose na zaštitu pre, tokom, kao i nakon završetka ili nezavisno od krivičnog postupka.

Prema ZKP, organ koji vodi krivični postupak (javni tužilac ili sud) dužan je da žrtvu ili svedoka zaštiti od uvrede, pretnje i svakog drugog napada koji ugrožava bezbednost (osnovna zaštita). U tom cilju na raspolaganju su mu opomena i novčana kazna, a može zahtevati i da policija preduzme mere zaštite žrtve. Pored toga, zaštita se obezbeđuje i primenom odredbi o zaštićenom svedoku, ukoliko postoje okolnosti koje ukazuju da bi svedok, davanjem iskaza ili odgovorom na pojedina pitanja, sebe ili sebi bliska lica izložio opasnosti po život, zdravlje, slobodu ili imovinu većeg obima. Rešenjem o određivanju statusa zaštićenog svedoka sud može odobriti jednu ili više mera posebne zaštite. Mere posebne zaštite koje se mogu odrediti obuhvataju: ispitivanje zaštićenog svedoka pod uslovima i na način koji obezbeđuju da se njegov identitet ne otkrije javnosti, a izuzetno ni okrivljenom i njegovom braniocu; isključenje javnosti sa glavnog pretresa; prikrivanje izgleda svedoka; svedočenje iz posebne prostorije uz promenu glasa i lika svedoka posredstvom tehničkih uređaja za prenos zvuka i slike (video link).

Od velikog značaja za zaštitu žrtve od ponovne viktimizacije je i mogućnost određivanje pritvora učiniocu iz preventivnih razloga. Tako, čl. 211 st. 1 tač. 3 ZKP predviđa određivanje pritvora „ukoliko osobite okolnosti ukazuju na to da će u kratkom vremenskom periodu ponoviti krivično delo ili dovršiti pokušano krivično delo ili učiniti krivično delo kojim preti.“ Izricanje pritvora može biti od velikog značaja za zaštitu žrtava kontinuirane viktimizacije, posebno nasilja u porodici, ali se, kako pokazuju istraživanja, to u praksi nedovoljno koristi (Nikolić-Ristanović, 2013a; Konstantinović-Vilić i Petrušić, 2007; Petrušić i dr. 2018).

Različitim zakonima predviđene su mere zaštite koje se mogu izreći nezavisno od vođenja krivičnog, odnosno prekršajnog, postupka, pre i nakon njega, ili kao deo krivične sankcije. Tako Porodični zakon (2005) i Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (ZSNP) iz 2017. godine predviđaju mogućnost primene zaštitnih mera u slučajevima nasilja u porodici.¹³² Na drugoj strani, Zakon o prekršajima (2013) predviđa mogućnost izricanje mere zabrane pristupa oštećenom, objektima ili

¹³¹ <http://www.mup.gov.rs/wps/wcm/connect/5993547d-97bd-4a0f-9669-43e5962097fd/01.SOP+final+250119.LAT.pdf?MOD=AJPERES&CVID=mBR-obW>, pristupljeno 26.6.2019.

¹³² O ovome videti detaljnije u odeljku pod nazivom *Zaštita žrtava rodno baziranog nasilja i drugih ranjivih grupa*.

mestu izvršenja prekršaja koja se može izreći nezavisno od toga o kom prekršaju se radi. Ova mera ima za cilj sprečavanje kontakta između učinioca i žrtve u situaciji kada žrtva oseća da je ugrožena.

Zaštita žrtve pre, tokom i nakon krivičnog postupka može se obezbediti i primenom odredbi Zakona o programu zaštite učesnika u krivičnom postupku (2005). Zakon predviđa mogućnost za pružanje zaštite i pomoći širem krugu učesnika u krivičnom postupku (uključujući žrtve) i njima bliskim licima, koji su „usled davanja iskaza ili obaveštenja značajnih za dokazivanje u krivičnom postupku izloženi opasnosti po život, zdravlje, fizički integritet, slobodu ili imovinu“ (čl.1). Mere zaštite koje se mogu primeniti uključuju sledeće: fizičku zaštitu ličnosti i imovine; promenu prebivališta; prikrivanje identiteta i podataka o vlasništvu, i promenu identiteta, što može biti praćeno i promenama fizičkih karakteristika zaštićenog lica. Za sprovođenje programa zaštite nadležna je Jedinica za zaštitu kao specijalizovana organizaciona jedinica Ministarstva unutrašnjih poslova. Međutim, ove mere su od značaja za veoma ograničen broj žrtava. One se mogu izreći samo ukoliko se radi o krivičnom delu protiv ustavnog uređenja i bezbednosti, protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom, ili o krivičnom delu koje spada u organizovani kriminalitet. Pri tome, u program zaštite ne mogu biti uključene sve žrtve koje se smatraju ugroženim već samo one za koje se oceni da su značajne kao svedoci u smislu dokazivanja krivičnog dela (Paunović, 2006). Najzad, kao što je već pomenuto, ovi oblici zaštite mogu biti veoma traumatični za osobe prema kojima se primenjuju, jer podrazumevaju drastične promene u njihovom životu, pa se stoga primenjuju samo kod najugroženijih žrtava koje su spremne da takve promene prihvate zarad svoje bezbednosti.

Izmene Krivičnog zakonika iz 2009. godine unele su novu meru bezbednosti – zabranu približavanja i komunikacije sa žrtvom, što je značajno za zaštitu žrtve nakon suđenja. Sud može zabraniti učiniocu krivičnog dela: da se približi žrtvi na određenoj udaljenosti; da pristupi prostoru oko mesta stanovanja ili mesta rada oštećenog; da uznemirava žrtvu, odnosno da komunicira sa njom.

Zaštita od reviktimizacije ostvaruje se i kroz uspostavljanje stvarne a ne mesne nadležnosti u slučajevima organizovanog kriminaliteta, korupcije i drugih posebno teških krivičnih dela. To znači postupanje i suđenje u ovim slučajevima u Beogradu bez obzira gde je krivično delo izvršeno (Ćopić, 2011). Na taj način rizik od pretnji, osvete i zastrašivanja žrtava smanjuje se u poređenju sa rizikom koji bi imale da se sudi u sredinama u kojima su viktimizirane i u kojima obično i žive.

VIII.4.2.3. Zaštita žrtava rodno baziranog nasilja i drugih ranjivih grupa

Za zaštitu žrtava rodno baziranog nasilja i drugih ranjivih grupa žrtava od značaja je više zakonskih odredbi koje predstavljaju deo novog srpskog zakonodavstva koje se razvijalo nakon 2000. godine. Pri tome, od posebnog značaja su predviđanje novih i izmena ranjijih inkriminacija, čime je poslata jasna poruka o nedozvoljenosti različitih oblika rodno baziranog nasilja, nasilja nad decom i drugim ranjivim grupama, i sl. Uz to, i zakonske odredbe opšteg karaktera, koje su pomenute u prethodnim odeljcima, posebno one koje se odnose na zaštitu od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije, od velikog su značaja za žrtve rodno baziranog nasilja i druge ranjive grupe žrtava.

Kao što je već pomenuto, izmenama Krivičnog zakona Srbije 2002. i 2003. godine nasilje u porodici i trgovina ljudima prvi put su inkriminisani kao posebna krivična dela u Srbiji. Uz to, izmenama KZ iz 2002. godine prvi put je inkriminisano silovanje u braku, koje je do tada bilo nekažnjivo.¹³³ Ove novine su dalje unapredene i zaokružene Krivičnim zakonikom iz 2005. godine, njegovim kasnijim izmenama kao i drugim relevantnim zakonima.

Prema Krivičnom zakoniku iz 2005. godine¹³⁴, nasilje u porodici je krivično delo koje se goni po službenoj dužnosti, i uključuje kažnjavanje psihičkog i fizičkog nasilja izvršenog prema članu porodice. Poseban (najlakši) oblik krivičnog dela nasilje u porodici vrši se kada nasilnik prekrši meru zaštite žrtve koja je izrečena u građanskem postupku.

Porodičnim zakonom Srbije iz 2005. godine¹³⁵ nasilje u porodici je izričito zabranjeno i predviđeno je pravo na zaštitu koju imaju svi građani. Uz to, predviđena je mogućnost izricanja više preventivnih, porodičnopravnih mera zaštite, uređeni su uslovi pod kojima se one određuju, kao i poseban (parnični) postupak u kome se izriču. Mere zaštite koje se mogu izreći obuhvataju: izdavanje naloga za iseljenje iz porodičnog stana ili kuće, bez obzira na pravo svojine, odnosno zakupa nepokretnosti; izdavanje naloga za useljenje u porodični stan ili kuću, bez obzira na pravo svojine, odnosno zakupa nepokretnosti; zabranu približavanja članu porodice na određenoj udaljenosti; zabranu pristupa u prostor oko mesta stanovanja ili mesta rada člana porodice; zabranu daljeg uz nemiravanja člana porodice. Mere zaštite mogu da traju do godinu dana, uz mogućnost produženja.

¹³³ Do tada je KZ predviđao da žrtva silovanja može biti samo ženska osoba sa kojom učinilac nije u bračnoj zajednici.

¹³⁴ Ovde i u daljem tekstu imaju se u vidu odredbe Krivičnog zakonika RS iz 2005. godine sa svim izmenama i dopunama zaključno sa 2018. godinom (Službeni glasnik RS: 85/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014 i 94/2016).

¹³⁵ Porodični zakon RS iz 2005. godine sa kasnijim izmenama i dopunama (Službeni glasnik RS: 18/2005, 72/2011 i 6/2015).

Kao što je već pomenuto, Zakon o prekršajima Republike Srbije takođe sadrži odredbu kojom se predviđa mogućnost izricanja mere zaštite zabrana pristupa žrtvi (oštećenom), objektima ili mestu izvršenja prekršaja. Izmene Krivičnog zakonika iz 2009. godine unele su i novu meru bezbednosti – zabranu približavanja i komunikacije sa žrtvom, što je značajno za zaštitu žrtve nakon suđenja. Obe ove odredbe su, iako opšteg karaktera, od posebnog značaja za žrtve rodno baziranog nasilja i druge ranjive grupe žrtava.

Zakon o sprečavanju nasilja u porodici (ZSNP), čije donošenje je imalo za cilj usaglašavanja domaćeg zakonodavstva i prakse prvenstveno sa Istanbulskom konvencijom, uneo je novine relevantne za sprečavanje nasilja u porodici i drugih krivičnih dela koja se vrše u porodici, kao i krivičnih dela protiv polne slobode, sa posebnim naglaskom na postupanje državnih organa i ustanova i pružanje zaštite i podrške žrtvama. Nasilje u porodici se definiše šire nego u Krivičnom zakoniku i Porodičnom zakonu, i obuhvata fizičko, seksualno, psihičko i ekonomsko nasilje prema članu porodice, pri čemu se ovaj Zakon ne odnosi na slučajevе nasilja koje vrše maloletna lica. Na ovaj način se žrtve nasilja u porodici koje vrše maloletna lica stavljuju u neravnopravan položaj u pogledu zaštite.

Od posebnog značaja za zaštitu žrtava je što ovaj Zakon, u poređenju sa Krivičnim zakonom i Porodičnim zakonom, usvaja najširu, i po mom mišljenju sa stanovišta obuhvatnosti mogućih žrtava najadekvatniju, definiciju člana porodice, koja obuhvata sledeća lica: sadašnji ili bivši bračni ili vanbračni partner (nezavisno da li žive u zajedničkom domaćinstvu, uključuje i osobe koje su u partnerskoj vezi), krvni srodnici u pravoj ili u pobočnoj liniji do drugog stepena, srodnici po tazbini do drugog stepena, usvojitelji, usvojenici, hranjenici ili hranitelji ili druga lica sa kojim nasilnik živi ili je živeo u zajedničkom domaćinstvu (čl. 3).

U Zakonu je, pored nasilja u porodici, taksativno navedeno još sedamnaest krivičnih dela (proganjanje i različiti oblici seksualnog i fizičkog nasilja, uključujući i trgovinu ljudima i nasilje nad decom, nedavanje izdržavanja, kršenje porodičnih obaveza i sl.), na koja se ovaj Zakon takođe odnosi. Sa stanovišta zaštite žrtava od posebnog značaja su sledeće odredbe ovog Zakona: hitnost postupanja u slučajevima nasilja u porodici; procena rizika od neposredne opasnosti po žrtvu i primena hitnih mera od strane policije u trajanju do 48 sati, uz mogućnost produženja do 30 dana od strane suda (privremeno udaljavanje iz stana i zabrana kontaktiranja i prilaženja žrtvi); obavezna specijalizovana obuka policije, javnih tužilaca i sudija; procedure postupanja za policiju, tužilaštvo, centre za socijalni rad i sud i međusobna saradnja; pravljenje individualnog plana zaštite i podrške žrtvama; pravo žrtve na informacije pri prvom kontaktu sa državnim organom i pravo na besplatnu pravnu pomoć.

Krivični zakonik Srbije iz 2005. godine predviđa kažnjavanje za silovanje bez obzira na odnos između učinioca i žrtve (uključuje i silovanje bračnog partnera-partnerke), pol žrtve i učinioca, i način izvršenja. Drugim rečima, zakon-

ska odredba o silovanju uključuje heteroseksualno i homoseksualno silovanje žene i muškarca, kao i prinudu na vaginalni, ali i na oralni, analni i drugi sličan seksualni čin. Ovaj Krivični zakonik sadrži i odredbe koje obezbeđuju bolju kričičnopravnu zaštitu dece i osoba sa posebnim potrebama. U slučaju da silovanje ili drugi seksualni delikt doveđe do trudnoće žrtve, Zakonik predviđa strožu kaznu. Kazne za seksualne delikte uopšte, a posebno za seksualno zlostavljanje dece su povećane, dok je inkriminacija seksualnog zlostavljanja dece bolje definisana nego ranije. Kada su u pitanju deca, posebno je važno ukazati na odredbu o seksualnom zlostavljanju dece od strane osobe u koja dete ima poverenje (kao što su roditelj, usvojitelj, staratelj, nastavnik, medicinska sestra i slično), kao i na nova krivična dela: navođenje deteta na prisustvovanje polnim radnjama, iskoriščavanje računarske mreže ili komunikacije drugim tehničkim sredstvima za izvršenje krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnom licu, prikazivanje, pribavljanje i posedovanje pornografskog materijala i iskoriščavanje maloletnog lica za pornografiju. Za zaštitu dece od seksualnog nasilja od značaja je i Zakon o posebnim meraima za sprečavanje vršenja krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima (tzv. Marijin zakon).¹³⁶ Od posebnog značaja za žrtve je odredba ovog Zakona o nezastarevanju krivičnog gonjenja i izvršenja kazne, s obzirom da se žrtve često odluče na prijavljivanje mnogo godina nakon viktimizacije, odnosno kao odrasle osobe.

Krivični zakonik Srbije je usvojio inkriminaciju trgovine ljudima koja je u skladu sa definicijom predviđenom Konvencijom UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dodatnim Protokolom o trgovini ljudima.¹³⁷ Krivični zakonik iz 2005. godine je, po prvi put, predvideo i krivično delo krijumčarenja ljudi. Pored uvođenja novih inkriminacija, za zaštitu žrtava trgovine ljudima od značaja je i *Uputstvo o uslovima odobrenja privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine* iz 2004. godine, koje je po prvi put omogućilo odobravanje dozvole privremenog boravka stranim državljanima, žrtvama trgovine ljudima, iz humanitarnih razloga, a u cilju obezbeđivanja zaštite i pomoći žrtvi u procesu oporavka i povratka u zemlju porekla ili prethodnog boravišta (oporavak i period refleksije). Kao što je ranije već pomenuto, ozbiljno ograničenje odredbi iz Uputstva jeste uslovljavanje produženja dozvole boravka žrtvi učestvovanjem u krivičnom postupku. Izdavanje dozvole privremenog boravka regulisano je i odredbama Zakona o strancima (2018), koji omogućava izdavanje ove dozvole kako licu za koje se prepostavlja da je žrtva trgovine ljudima, tako i licu za koje je u odgovara-

¹³⁶ Detaljnije o krivičnopravnoj zaštiti dece od seksualnog nasilja videti u: Nikolić-Ristanović i Konstantinović-Vilić, 2018.

¹³⁷ Protokol o sprečavanju, suzbijanju i kažnjavanju trgovine ljudskim bićima, posebno ženama i decom (2000), kao dodatni deo Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000) stupio je na snagu decembra 2003. godine. Dostupno na: www.uncjin.orga/Documents/Conventions/dcatoc/final_documents_2/convention_%20traff_eng.pdf, pristupljeno 12.5.2019.

jućem postupku utvrđeno da je žrtva. Privremeni boravak se odobrava na period od godinu dana, i može biti produžen. Od posebne važnosti su odredbe po kojima lice za koje se pretpostavlja ili je utvrđeno da je žrtva trgovine ljudima ima pravo na različite oblike pomoći, bez uslovljavanja pristankom na svedočenje. Međutim, Zakon uslovljava pružanje pomoći žrtvi priznavanjem njenog statusa žrtve njenom identifikacijom od strane Centra za zaštitu žrtava trgovine, odnosno isključuje mogućnost pružanja pomoći žrtvi u slučaju da se njene potrebe i procena Centra ne podudaraju, a što se dešava u praksi. Mogući oblici pomoći obuhvataju sledeće: obezbeđivanje sigurnosti i zaštite, prikladan i siguran smeštaj, psihološku i materijalnu pomoć, pristup hitnoj medicinskoj zaštiti, pristup obrazovanju za maloletnike, savetovanje i informisanje o pravima na jeziku koji razume, pristup tržištu rada, stručnom usavršavanju i obrazovanju (čl. 62 i 63).

Izmenama i dopunama Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2012. godine omogućeno je strožije kažnjavanje ukoliko su krivična dela izvršena iz mržnje prema drugom licu zbog pripadnosti rasi i veroispovesti, nacionalne ili etničke pripadnosti, pola, seksualne orijentacije ili rodnog identiteta. Takođe, više zakona zabranjuje diskriminaciju i nasilje na radnom mestu. Zakon o radu Srbije iz 2005. godine je, po prvi put, posvetio adekvatnu pažnju diskriminaciji na radnom mestu, predviđajući da se kršenje odredbi o diskriminaciji na radnom mestu ima smatrati uznemiravanjem. Tako uznemiravanje obuhvata široku lepezu zlostavljanja na radnom mestu, kao što su psihičko (mobing), fizičko i seksualno uznemiravanje. Zakon izričito zabranjuje uznemiravanje na radnom mestu. Žrtva ima pravo da traži naknadu štete od učinioca, što znači da je sankcionisanje učinioca ograničeno na građanske sankcije. Iako ova odredba predstavlja važnu novinu u srpskom zakonodavstvu, ona ipak stavlja žrtvu u veoma težak položaj zbog neravnoteže moći i teškoća u dokazivanju (Jovanović i Simeunović-Patić, 2006: 24). Upravo zbog toga je 2010. godine donet Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu. Zakon zabranjuje zlostavljanje na radu, uključujući i seksualno uznemiravanje, i uspostavlja nekoliko mehanizama reagovanja (restorativni, preventivni, protektivni i represivni). Takođe se predviđa odgovornost poslodavca za zaštitu žrtava, prevencija zlostavljanja i naknada prouzrokovane štete, a teret dokazivanja da delo nije izvršeno se prenosi na učinioca. Najzad, izmenama Krivičnog zakonika iz 2016. godine, a kao rezultat njegovog usklađivanja sa Istanbulskom konvencijom, predviđena su i nova krivična dela: polno uznemiravanje, proganjanje,¹³⁸ sakáćenje ženskog polnog organa i prinudno zaključenje braka. Polno uznemiravanje podrazumeva svako verbalno, neverbalno i fizičko ponašanje kojim se povređuje dostojanstvo u sferi polnog života, i izaziva strah ili stvara neprijateljsko, ponižavajuće i uvredljivo okruženje. Pri tome, nije bitno

¹³⁸ Proganjanje podrazumeva ponavljanje (obrazac) postupaka kojima se ostvaruje vizuelna ili fizička blizina, komunikacija bez pristanka, verbalne, pisane ili implicitne pretnje, ili kombinacija svih tih postupaka, podobnih da izazovu strah kod razumne osobe.

gde se takvo uznemiravanje dešava, pa tako ovo krivično delo obuhvata i seksualno uznemiravanje na radnom mestu, ali i na fakultetu, na javnom mestu i sl.

Važno je pomenuti i Zakon o socijalnoj zaštiti iz 2011. godine koji unosi određene novine, koje su značajne za zaštitu žrtava. Žrtve nasilja u porodici i trgovine ljudima su prepoznate kao korisnice socijalnih usluga. Stoga Zakon kao ciljeve socijalne zaštite prepoznaće prevenciju i zaštitu od zlostavljanja, zanemiranja i eksploracije. Uz to, po prvi put su savetovališta i podrška žrtvama nasilja, kao i SOS telefoni prepoznati kao usluge socijalne zaštite. Štaviše, Zakon daje mogućnost nevladinim organizacijama da budu prepoznate kao pružaoci podrške žrtvama i da budu finansirane od strane države. Najzad, važne su i odredbe Zakona o azilu i privremenoj zaštiti iz 2018. godine koji predviđa rodno bazirano nasilje kao oblik progona za koji se može tražiti međunarodna zaštita.

VIII.4.3. Ocena stanja prava žrtava u Srbiji

U celini gledano, u poređenju sa situacijom pre 2000-tih godina, pravne reforme koje su sprovedene u Srbiji dovele su do usklađivanja zakonodavstva Srbije sa većim brojem zahteva koji su postavljeni u najvažnijim međunarodnim dokumentima. Time je stvorena solidna, iako ne i zadovoljavajuća, zakonska osnova za unapređenje položaja i zaštite prava žrtava.

Kao što je pokazano u prethodnim odeljcima, najznačajnije promene ostvarene su na planu obezbeđivanja krivičnopravne zaštite putem uvođenja novih inkriminacija, kao i kroz zakonske odredbe o različitim oblicima zaštite žrtava od reviktimizacije i sekundarne viktimizacije. Ipak, još uvek ima dosta nedostataka. Na primer, iako su promene vezane za inkriminaciju silovanja važne, još uvek postoje nedostaci koji se odnose na neophodnost dokazivanja postojanja otpora žrtve. Upravo stoga je neophodno izvršiti usklađivanje krivičnog dela silovanja sa međunarodnim dokumentima, i to pre svega sa Istanbulskom konvencijom, koja pod silovanjem podrazumeva seksualni čin bez pristanka žrtve, nezavisno od primene sile i pretnje. Takođe, neka prava žrtava još uvek nisu zakonom garantovana ili su garantovana samo pojedinim grupama žrtava. Uz to, neka rešenja koja su veoma važna za položaj i zaštitu žrtava su samo kratko vreme bila uvedena a zatim su izbrisana iz zakona, odnosno zamenjena rešenjima koja su nepovoljnija za žrtvu.

Osnovni problem je odsustvo generalnih odredbi o pravima žrtava, koje bi omogućile jednak pristup pravdi i jednaku zaštitu svih žrtava, nezavisno od vrste viktimizacije i njenog prijavljivanja državnim organima. Nijedan zakon u Srbiji nema eksplicitne odredbe o pravu žrtve da bude prepoznata i priznata kao žrtva nezavisno od toga da li je izvršilac poznat, uhapšen, optužen ili osuđen, niti o pravu da se prema njoj odnosi sa poštovanjem i uvažavanjem. U tesnoj vezi sa time je i nepostojanje nacionalnog sistema generičke (opšte) podrške žrtvama kako to zahteva Direktiva o pravima žrtava, odsustvo državnog finansiranja po-

drške, kao i nepostojanje propisane obaveze pojedinačnih organa za pružanje podrške žrtvama (Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravosuđa u Srbiji i Victim Support Europe, 2016)

Pravo na aktivno učešće u krivičnom postupku i pravo na naknadu štete su jedina prava koja se garantuju svim žrtvama krivičnih dela. Na drugoj strani, sledeća prava se u relevantnim zakonima vezuju samo za pojedine grupe žrtava (pre svega žrtve nasilja u porodici i žrtve trgovine ljudima): pravo na informacije i druge oblike pomoći i podrške, kao i na efikasan sistem upućivanja na službe podrške; pravo na zaštitu; pravo na individualnu procenu potreba žrtve za podrškom i zaštitom; pravo na hitno postupanje. Pri tome, ova prava su uglavnom ograničena na pomoć tokom krivičnog postupka, odnosno u vezi sa njim.

Kao što je već pomenuto, odredbe koje se odnose na zaštitu žrtava predstavljaju najveću novinu u novoj zakonskoj regulativi o žrtvama. Iako, kao što se vidi iz prethodnih izlaganja, zakonske odredbe o zaštiti žrtava nemaju jednak značaj za sve žrtve, one predstavljaju važan korak napred u unapređenju položaja žrtava u Srbiji. Međutim, sa stanovišta zaštite žrtava od sekundarne viktimizacije u krivičnom postupku, veliki nedostatak je odsustvo generalne zakonske odredbe o zabrani postavljanja pitanja prilikom saslušanja žrtve u krivičnom postupku, koja mogu dovesti do umanjivanja značaja iskaza žrtve, njene stigmatizacije i sekundarne viktimizacije. Nažalost, odredbe koje su bile unete u ZKP iz 2006. godine a kasnije brisane, odnosile su se upravo na zabranu postavljanja takvih pitanja i to: pitanja koja se tiču polnog života i seksualne sklonosti žrtve ili svedoka, njenog političkog i ideološkog opredeljenja, rasnog, nacionalnog i etničkog porekla, moralnih kriterijuma, drugih isključivo ličnih i porodičnih okolnosti, i to onda kada odgovori na ova pitanja nisu neposredno i očigledno povezani sa potrebom razjašnjenja konkretne krivične stvari.¹³⁹ Ove odredbe bi neizostavno trebalo da se nađu ponovo u Zakonu o krivičnom postupku Republike Srbije. Uz to, bitan nedostatak je nepredviđanje mera zaštite od sekundarne viktimizacije poput: smanjivanja broja razgovora i medicinskih pregleda, sprovođenja razgovora bez odlaganja, pratnje osobe od poverenja po izboru i posebne zaštite naročito ranjivih žrtava, kao i opštih odredbi o izbegavanju kontakta žrtve i izvršioca, uključujući potpunu zabranu suočavanja (Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravosuđa u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe, 2016; Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravosuđa u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe, 2017c).

Pravo na aktivno učešće u krivičnom postupku koje je pre 2000-tih godina (Grubač, 2012) bilo na veoma visokom nivou novijim izmenama ZKP pretrpelo je ozbiljna ograničenja. Iako su izmene ZKP najpre isle ka jačanju aktivne uloge žrtve, kasnije izmene su ozbiljno oslabile njenu ulogu kao učesnika u krivičnom postupku (Grubač, 2012). Mogućnost ostvarivanja jednog od ključnih prava žr-

¹³⁹ Službeni glasnik RS, br. 46/2006, 49/2007 i 122/2008.

tve u krivičnom postupku kojim se kontroliše postupanje javnog tužioca, pravo da traži preispitivanje odluke javnog tužioca da ne goni ili prekine krivično gonjenje, iako generalno u skladu sa Direktivom o pravima žrtava, znatno je oslabljeno onemogućavanjem preuzimanja krivičnog gonjenja od strane oštećenog pre potvrđivanja optužnice. Takođe, ZKP ne predviđa mogućnost davanja izjave žrtve o tome kako je krivično delo uticalo na nju, koja predstavlja važan aspekt njene aktivne uloge.

Kada je u pitanju pravo na naknadu štete, izmene KZ do kojih je došlo nakon 2000-tih godina mogu se smatrati podsticajnim sa stanovišta povećanja mogućnosti za žrtvu da ostvari naknadu štete od izvršioca krivičnog dela. Ipak, za stvarni pomak u ostvarivanju ovog prava žrtve neophodno je zakonski urediti postupak posredovanja između žrtve i izvršioca radi postizanja poravnjanja¹⁴⁰, kao i stvaranje državnog fonda za naknadu štete žrtvama teških krivičnih dela i razvijanje svesti o značaju osiguranja imovine od štete nastale krivičnim delom.

Najzad, kada je u pitanju zakonska regulativa o žrtvama u Srbiji, veliki problem je njena primena u praksi koja ima čitav niz nedostataka. Ti nedostaci proističu, kako iz nedostataka i neusklađenosti samih zakona, tako i iz slabosti institucija, odsustva odgovarajućih praktičnih mehanizama (posebno za žrtve prilagođenih prostornih rešenja u sudu i održivih službi za žrtve i svedoke), adekvatnih, sistematičnih i održivih edukacija stručnjaka i, pre svega, obuhvatnog sistemskog pristupa i političke volje da se na celovit način pristupi unapređenju prava žrtava. Uz to, nema ni mehanizama za pravilnu implementaciju novih zakonskih odredbi u praksi, a praćenje primene novih rešenja ili ne postoji ili nije obuhvatno i sistematično.

Iako je, kako je u ovoj knjizi u različitim tematskim celinama pokazano, u Srbiji ostvaren napredak na planu stvaranja službi za žrtve i svedoke, kao i u pogledu edukacije stručnjaka koji dolaze u kontakt sa žrtvama, neophodno je uložiti još mnogo napora kako bi se stvorio efikasan i održiv sistem koji bi svim žrtvama omogućio jednak pristup kvalitetnim uslugama koje odgovaraju njihovim potrebama. U tom smislu bi bilo korisno i zakonski regulisati neophodnost obezbeđivanja praktičnih mera za sprečavanje sekundarne viktimizacije žrtava, kao i karakteristike obuke koju osobe koje dolaze u kontakt sa žrtvama treba da poseduju (Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravosuđa u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe, 2016).

Pitanja i zadaci:

1. Da li se može smatrati da je savremeni krivičnopravni sistem kreiran tako da zadovolji potrebe žrtava kriminaliteta? U cilju dolaženja do odgovora na ovo pitanje analizirajte konkretne primere (iz sudske prakse, iz prakse službi za žrtve, iz medijskih izveštaja i sl.).

¹⁴⁰ Detaljnije o nedostacima zakonske regulative u ovoj oblasti u Srbiji videti u: Ćopić, 2015:241-244.

-
2. Na primerima konkretnih zakonskih i praktičnih rešenja analizirajte u kojoj meri je u Srbiji obezbeđeno poštovanje ključnih prava žrtava koja su predviđena u međunarodnim dokumentima o pravima žrtava.
  3. Kada biste bili u prilici da predložite projekat čiji cilj bi bio unapređenje prava žrtava u Srbiji, šta bi bio njegov cilj i ključne aktivnosti?

IX. OD ŽRTVE DO POBEDNIKA: IZAZOVI I MOGUĆI PRAVCI DALJEG RAZVOJA VIKTIMOLOŠKE TEORIJE, PRAKSE I AKTIVIZMA

Kao što sam, nadam se, u ovoj knjizi pokazala, za manje od jednog veka postojanja, viktimologija je u svetu razvijena i konsolidovana kao nauka koja u sebi spaja teoriju, praksu i aktivizam. Pri tome, iako je razvoj u Srbiji započeo nekoliko decenija kasnije, teorijsko-empirijska i aktivistička osnova koja je u njoj stvorena, kao i značajni pomaci u praksi, svrstavaju je među zemlje sa konsolidovanom i razvijenijom viktimologijom.

Značaj viktimologije za ponovno „otkrivanje“ žrtve i njeno prepoznavanje kao društvenog aktera, kao i za stavljanje njenih potreba i prava na agendu država i međunarodnih tela, je nesporan. Ipak, njen razvoj nije bio ni pravolinijski ni lak. Pokazalo se da je izuzetno teško definisati osnovne koncepte, pre svega pojam žrtve, granice predmeta kojim se viktimologija bavi, potrebe žrtava, društvene odgovore na viktimalizaciju i sl. Bavljenje žrtvom u okviru viktimologije kreće se od bavljenja njome kao potpuno nevinom, preko sagledavanja njenog dopri-nosa viktimalizaciji, do prepoznavanja preplitanja uloge žrtve i izvršioca. Kreće se između bavljenja svim žrtvama i bavljenja prvenstveno određenim grupama žrtava. Pozicija žrtve kreće se od pasivnog primaoca pomoći do rezilijentnog i samosvesnog građanina, sposobljenog da se suoči sa neizvesnošću koja prati svakodnevni život.

Iako deo problema sa kojima se viktimologija suočava leži u različitim teorijskim i političkim polazištima, svakako da je od značaja i samo opredeljenje viktimologije da se bavi jednim tako širokim, kompleksnim i promenljivim predmetom kao što su žrtve i viktimalizacija. Nije stoga neočekivano da razvoj i sadašnje stanje viktimološke teorije, prakse i aktivizma karakteriše više raskoraka, neispunjениh obećanja i kontradiktornosti, koji, između ostalog, čine izuzetno zahtevnim i pisanje knjige poput ove, kao što sam u Uvodu već napomenula.

Jedan od ključnih raskoraka koji je imantan svim aspektima kojima se viktimologija bavi jeste raskorak između opšteg i posebnog. Viktimologija se definiše na opšti način, kao nauka koja se bavi (svim) žrtvama (u okvirima koje konkretni pravac unutar nje usvaja). Međutim, u stvarnosti, ona se bavi samo jednim malim brojem žrtava, što je evidentno kako u istraživanjima, tako i u praksi i aktivizmu. U tesnoj vezi sa ovim je pitanje odnosa uniformnosti i različitosti u bavljenju različitim žrtvama. Viktimologiji bi se moglo prigovoriti da

na ovo pitanje nije dala jasan odgovor i da je stoga sebe doveo u situaciju da, ili prizna nerealnost širine svog predmeta i prihvati da postoje samo posebne viktimoške znanja. Čini se da je drugi put prihvatljiviji, iz prostog razloga što u viktimoškoj postoji akumulacija bazičnog znanja relevantnog za sve žrtve, nezavisno od oblika viktimalizacije, i ono predstavlja predmet opšte viktimoške znanje. To su ujedno neophodna bazična znanja koja treba da poseduju svi koji dolaze u kontakt sa osobom koja je pretrpela povredu ili štetu, nezavisno od uzroka i njenih ličnih karakteristika. Opštost se, dakle, iscrpljuje na nivou zajedničkog, pa samim tim ne stvara nerealna očekivanja. Posebna viktimoška znanja predstavljaju nadogradnju opštih znanja, pa tako omogućavaju tretiranje različitih žrtava na isti način, ali uz vođenja računa o njihovim specifičnim potrebama.

Pored napred navedenog, treba uočiti i raskorak između makro i mikro pristupa u viktimoškoj. Dominantan pozitivistički pristup i ankete o viktimalizaciji kao prevashodni izvor podataka dovele su do preteranog oslanjanja na kvantitativne metode, pa tako i na podatke koji ne daju dovoljno detaljne informacije o žrtvama i njihovim iskustvima. Samim tim, nije čudno da je sve više zagovornika korišćenja kvalitativnih metoda, jer samo oni mogu garantovati da se živo iskušto žrtve neće izgubiti u njegovom prevodenju na ponuđene standardizovane odgovore na pitanja iz strukturiranih upitnika. Ipak, kao i u drugim društvenim naukama, i u viktimoškoj se do najkompletnijih podataka može doći samo kombinovanjem oba metodološka pristupa.

Jedan od najvećih izazova sa kojim se suočava viktimoška verovatno je raskorak između očekivanja žrtava i ograničenosti opcija koje im stoje na raspolaganju. Iako je ovo posebno izraženo u manje razvijenim zemljama, sa time se suočavaju i one najrazvijenije. Ovaj raskorak je najevidentniji na primeru krivičnopravnog sistema, od kojeg, iako zapravo uopšte nije stvoren sa idejom da brine o žrtvama, upravo mnoge žrtve i zastupnici njihovih prava imaju ogromna očekivanja. Iako u stvarnosti relativno mali broj žrtava učestvuje u krivičnom postupku, nesrazmerne količine novca i drugih resursa se ulažu u njega, u poređenju sa razvojem žrtvama primerenijih i korisnijih mehanizama, poput različitih oblika pomoći i samopomoći, kao i restorativne pravde. Suočena sa društvenom realnošću, i sama viktimoška se više bavi žrtvom vezano za krivičnopravni sistem, što logično odražava povećanu brigu zbog instrumentalizacije žrtava u doba penalnog populizma i ograničenih socijalnih resursa neoliberalne države.

Pomenuti izazovi, raskoraci i različiti pristupi, međutim, obitavaju zajedno u širokom spektru viktimoškog polja interesovanja i predstavljaju njen bogatstvo pre nego ograničenje. Naravno, ukoliko svi koji se bave žrtvama, bez obzira da li sebe smatraju viktimalozima ili ne, umesto isključivosti izaberu inkluzivni i-i pristup i komplementarnost različitih metoda i aspekata bavljenja pitanjima koja spadaju u predmet viktimoške.

To zapravo vodi prihvatanju holističkog i interdisciplinarnog pristupa, kao i posmatranju žrtava kao heterogene populacije, koju povezuju iste bazične potrebe, ali koja ima i mnoštvo specifičnih potreba. To dalje vodi sagledavanju viki-moloških pitanja u svoj njihovo kompleksnosti:

- kroz spoj sličnosti i različitosti, koji omogućava razvijanje širokog dijapazona društvenih odgovara prilagođenih kako opštim tako i specifičnim potrebama žrtava (čiji veći deo predstavljaju mere prevencije viktimizacije, mere socijalne politike, podrška i mehanizmi restorativne pravde, a manji deo mere u okviru krivičnopopravnog sistema);
- kroz razumevanje preplitanja uloge žrtve i izvršioca i konsekvenci koje to ima za društvene odgovore na viktimizaciju;
- kroz razumevanje kontinuiteta života žrtve pre, tokom i nakon viktimizacije, umesto posmatranja viktimizacije kao prekida žrtvine životne priče (Green i Pemberton, 2018);
- kroz razumevanje dijalektike viktimizacije, traume i oporavka, odnosno transformacije povređene osobe od žrtve do pobednika/pobednice.

Viktimoška znanja izložena u ovoj knjizi trebalo bi da pomognu da slika žrtve kao pasivne i bespomoćne bude zamjenjena slikom aktivne osobe koja uči iz sopstvenog iskustva i uz adekvatnu podršku izlazi iz stanja viktimiziranosti, oporavlja se i nastavlja sa svojim normalnim životom, obogaćena za novo iskustvo i mudrost. Neophodno je graditi sliku povređene osobe kao aktivnog društvenog aktera kome je društvo dužno da obezbedi mehanizme za uspešno suočavanje sa traumatskim događajem i brz povratak normalnom funkcionisanju. U tom smislu nema bitnije razlike između osoba povređenih kriminalnim i drugim povređujućim događajima. Povređena osoba bi trebalo da se posmatra kao građanin/graćanka sa pravima koja predstavljaju obavezu za državu.

Viktimizacija, uključujući i kriminalnu viktimizaciju, predstavlja jedno od mogućih loših životnih iskustava sa kojima se svi građani svuda u svetu, na neki način i u nekom momentu, suočavaju (za slično stanovište videti Fattah, 2000a), i za čije rešavanje treba stvoriti adekvatan sistem pomoći i podrške i obezbediti uslove za njegovo funkcionisanje. Pri tome, stvaranje društvenih uslova i mehanizama za ostvarivanje prava žrtava nije samo deo borbe protiv kriminaliteta, već, pre svega, predstavlja važan aspekt odgovornog odnosa države prema svojim građanima.

Upravo stoga, države bi trebalo da pomere fokus sa represivnih mera na efikasan intersektorski sistem, pristupačan i usaglašen sa potrebama svih žrtava. Važan deo takvog sistema treba da bude i obuka građana o prevenciji viktimizacije, o adekvatnom reagovanju u slučaju da postanu žrtve, odnosno o pomoći koju mogu da dobiju (od koga, šta i na koji način), kao i o različitim tehnikama samopomoći. Građani treba da budu ohrabreni da traže pomoći, ukoliko im je potrebna, ali i da jačaju sopstvene kapacitete. Jer (potencijalna) žrtva postaje po-

bednik samo onda kada ima neophodna znanja, prava i mehanizme koji joj omogućavaju da sopstvenu viktimizaciju spreči ili svede na minimum, a, ukoliko se dogodi, efikasno ostvari svoja prava, oporavi se i nastavi sa normalnim životom.

Od viktimoloških istraživanja se očekuje da istraže podrobnije životne priče žrtava i povednika, značenja koja oni daju viktimizaciji i podršci, načine njihovog suočavanja sa viktimizacijom, koji oblici pomoći i podrške su za njih bili posebno delotvorni, kao i puteve uspešnog oporavka i posttraumatskog rasta. Inspirativne priče žrtava koje su postale povednice/povednici treba da zamene iskrivljene slike koje daju mediji, kao i političke manipulacije žrtvama. Te priče bi trebalo da postanu dobar model i podsticaj drugim osobama kada se nađu u sličnoj situaciji, kao i svima koji su u situaciji da im pomognu. I, naravno, putokaz za kreiranje državne politike i drugih mehanizama neophodnih da pojedinačni dobri modeli postupanja postanu pravilo. Najzad, to bi mogla da bude i vizija viktimologije povednika, čiji bi sav potencijal (teorijski, praktični i aktivistički) bio društveno prepoznat, prihvaćen i stavljen u funkciju postizanja stvarne promene ukupnog društvenog statusa viktimiziranih osoba.

LITERATURA

ABC (2016) *Pregledni izveštaj. Analiza stradanja dece u periodu 2014-2016. godine na teritoriji RS.* Dostupno na: http://www.abs.gov.rs/admin/upload/documents/20171219090734-fact20sheet_deca202014-2016.pdf, pristupljeno 5.6.2018.

ABC (2018) *Pregledni izveštaj. Bezbednost lica starijih od 65 godina u svojstvu pešaka.* Dostupno na: <http://www.abs.gov.rs/admin/upload/documents/20180316153119-bezbednost-u-saobracaju-lica-starijih-od-65-godina.pdf>, pristupljeno 5.6.2018.

Acimović, M. (1979) Duševno obolela lica kao žrtve krivičnih dela, *Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu*, Vol. 18, str. 103-110

Acimović, M. (1980) Diskusija na Savetovanju o savremenim oblicima terorizma, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, br. 1-2

Acimović, M. (1981) Žrtvin iskaz u krivičnom postupku, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2, str. 215-222

American Psychiatric Association. (2013) *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* 5th ed. Washington, DC: American Psychiatric Association

Amir, M. (1968) Victim precipitated forcible rape, *Journal of Criminal Law and Criminology*, 4, str. 493-502

Amick, A., Kilpatrick, D. G., Resnick, H. S. i Saunders, B. E. (1989) *Public health implications of homicide for surviving family members: An epidemiological study.* Paper presented at the 10th Meeting of the Society of Behavioral Medicine, San Francisco str. 493-502

Appleby, L., Mortensen, P. B., Dunn, G., Hiroeh, U. (2001) Death by homicide, suicide, and other unnatural causes in people with mental illness: A population-based study. *The Lancet*, 358, str. 2110-2112

Arnaudovski, Lj. (2007) *Kriminologija.* Skopje: 2 Avgust-S.

Aromaa, K. (1991) Notes on the Victimization Experience Interviews with Victims of Violence. U: G. Kaiser, H. Kury i H.-J. Albrecht (ur.), *Victims and Criminal Justice Part 1. Criminological Research Reports.* Freiburg: Max Planck Institute for Foreign and International Penal Law, str. 589-609

Babović, M., Ginić, K., Vuković, O. (2010) *Mapiranje porodičnog nasilja prema ženama u Centralnoj Srbiji.* Beograd: Ministarstvo rada i socijalne politike, Uprava za rodnu ravnopravnost

Baćanović, O. (2011) Прилог кон сфаќањето на предметот и самостојноста на виктимологијата. У: *Зборник во чест на проф. д-р Ѓорѓи Марјановиќ.* Skoplje: Pravni fakultet „Justinian Prvi“, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, str. 249- 264

Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši – sociološka studija zlostavljanja dece u porodicu.* Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

- Bard, M. i Sangrey, D. (1986) *The Crime Victim's Book*. Second Edition. New York: Brunner/Mazel Publishers
- Batrićević, A. (2016) Krivičnopravna reakcija na femicid, *Temida*, 3-4, str.431-452
- Bejatović, S. (1993) *Oštećeni u krivičnom postupku*. Novi Sad: Slavija-Press; Beograd: Centar marketing
- Bejatović, S., Đurđić, V., Škulić, M., Ilić, G., Kiurski, J., Matić, M., Lazić, R., Nenadić, S., Trninić, V. (2012) *Primena načela oportuniteta u praksi – izazovi i preporuke*. Beograd: Udruženje tužilaca i zamenika javnih tužilaca Srbije
- Bjerkan, L. (ur.) (2005) *Samo moj život: rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploracije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Blagojević, M. (1998) *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: Ženski pokret u Beogradu 1990-tih*. Beograd: Centar za ženske studije, istraživanja i komunikaciju
- Blagojević-Janković, M. (2005) *Obeležena*. Beograd: Dobra knjiga
- Block, R. (1981) Victim – offender dynamics in violent crime, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2, str. 743-761
- Blomberg, M. (2000) *Bostadsinbrottens offer – upplevelser, påverkan och konsekvenser*. Institutionen för tema. Avdelningen för sociologi, Linköpings universitet
- Bojanin, S., Išpanović-Radojković, V. (1994) *Adolescenti i stresovi rata*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje
- Branković, B. (2013) *Vesti iz budućnosti : Istanbulska konvencija i odgovornost države za borbu protiv nasilja nad ženama: Funkcionisanje opštih servisa – operacionalizacija dužne prilježnosti*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj
- Brooks, M., Lowe, M., Graham-Kevan, N. i Robinson, SJ. (2016) Posttraumatic Growth in Students, Crime Survivors and Trauma Workers Exposed to Adversity, *Personality and Individual Differences*, 98, str. 199-207
- Brienen,M.E.I., Hoegen, E.H.(2000) *Victims of Crime in 22 European Criminal Justice Systems*. Nijmegen: WLP
- Carić, A. (1979) III međunarodno viktimološko posvetovanje. *Revija za kriminalistiku in kriminologiju*, 4.
- Carlsson, L. i Frost, M. (1980) *Brottsoffer i Malmö*. Institutionen för Tillämpad psykologi, Lunds universitet
- Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila (2013) *Nadležnosti i praksa u azilnom sistemu Srbije*. Beograd: Centar za zaštitu i pomoć tražiocima azila
- Cobb, A., Tedeschi, R., Calhoun, L. i Cann, A. (2006) Correlates of Posttraumatic Growth in Survivors of Intimate Partner Violence. *Journal of Traumatic Stress*, 6, str. 895–903
- Cohen, S. i Willis, T. A. (1985) Stress, Social Support, and the Buffering Hypothesis, *Psychological Bulletin*, 98, str. 310-357
- Cohen, L., Felson, M. (1979) Social change and crime rate trends: A routine activity approach, *American Sociological Review*, 44, str. 588-607

- Cops, D., Pleysier, S. (2014) Usual suspects, ideal victims and vice versa: The relationship between youth offending and victimization and the mediating influence of risky lifestyles, *European Journal of Criminology*, 3, str. 361-378
- Corradi, C., Stockl, H. (2014) Intimate partner homicide in 10 European countries: Statistical data and policy development in a cross-national perspective. *European Journal of Criminology*, 5, str. 601-618
- Cornil, P. (1959) Contribution de la victimologie aux sciences criminologique, *Revue de droit penale*, 7, str. 587-601
- Croall, H. (2007) Victims of white-collar and corporate crime. U: P. Davis, P. Francis, C. Greer (ur.) *Victims, crime and society*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications, str. 78-108
- Cristie, N. (1986) The ideal victim. U: E. A. Fattah (ur.) *From crime policy to victim policy: Reorienting justice*. Houndsilles, Basinstone, Hampshire, London: MacMillan, str. 17-30
- Christie, N. (1977) Conflicts as property. *British Journal of Criminology*, 17, str. 1-15
- Cullberg, J. (1989) *Dynamisk psykiatri i teori och praktik*. Stockholm:Natur och Kultur
- Ćopić, S. (2007) Službe za žrtve u Srbiji: Rezultati istraživanja, *Temida*, 2, str. 13-28
- Ćopić, S. (2011) Položaj i zaštita žrtve u krivičnom postupku. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Ćopić (ur) *Prava žrtava i EU*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str.135-162
- Ćopić, S. (2014) Karakteristike savremenog pravnog i društvenog reagovanja na maloletničku delinkvenciju u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović, Lj. Stevković (ur) *Maloletnička delinkvencija u svetu i Srbiji: trendovi i društveni odgovori*. Beograd: Prometej i Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str.215-238
- Ćopić, S. (2015) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem: teorija, zakonodavstvo i praksa*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Ćopić, S. (2016) Viktimizacija maloletnih lica: Obim i struktura. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljivanjem delinkvencije*. Beograd: Prometej, str. 55-67
- Ćopić, S. i Vidaković, I. (2002) Službe za pomoć žrtvama kriminaliteta u Engleskoj, Vel-su i Severnoj Irskoj, *Temida*, 2, str. 19-31
- Ćopić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2006) Mehanizam praćenja trgovine ljudima u Srbiji. U: J. Škrnjug (ur.) *Praćenje fenomena trgovine ljudima – BiH, Hrvatska, Srbija*. Beograd: IOM, str. 67-96
- Ćopić, S., Nikolić-Ristanović, V. i Petrović, N. (2010) Nasilje u porodici u Vojvodini i društvena reakcija. U: Nikolić-Ristanović, V. (2010a) (ur.) *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, str. 93-125
- Ćopić, S., Stevković, Lj., Šaćiri, B. (2012) Tretman i ostvarivanje prava osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, *Temida*, 4, str. 45-71
- Ćopić, S., Šaćiri B. (2012) Žene u zatvoru u Srbiji: uslovi za život osuđenica u Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu, *Temida*, 4, str. 23-44

Ćopić, S., Nikolić-Ristanović, V. (2018) Podizanje svesti osuđenih lica o restorativnoj pravdi i žrtvama: Primer programa sprovedenog u zatvoru za žene u Srbiji, *Temida*, 3, str. 385-410

Dabović, J. (2018) *Tajna jednog osmeha*, Novi Sad: Guardian

Dancig-Rosenberg, H. (2008) Sexual assault victims: Empowerment or re-victimisation? The need for a therapeutic jurisprudence model. U: N. Ronel, K.Jaishankar, M.Bensimon (eds.) *Trends and issues in victimology*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, str. 150-174

Dahlbäck, O. (1988) Målsägandes behov av hjälp. U: *Brottsoffer* BRÅ utredning 1988:1. Brottsofrebyggande rådet, Stockholm:Allmänna Förlaget, str. 21-66

Daly, K. (2011) Conventional and innovative justice responses to sexual violence. *Acssa Issues*, 12, str. 1-35

Descilo, T., Vedamurtachar, A., Gerbarg, PL, Nagaraja, D., Gangadhar, BN., Damodaran, B., Adelson, B., Braslow, LH., Marcus, S., Brown, RP. (2010) Effects of a yoga breath intervention alone and in combination with an exposure therapy for PTSD and depression in survivors of the 2004 South-East Asia tsunami, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, Vol. 121:4, str. 289-300

Dearing, A. (2002) Austrijski zakon o zaštiti od nasilja u porodici, *Temida*, 3. str. 15-25

Dinisman, T., Moroz, A. (2017) *Understanding victims of crime: the impact of the crime and support needs*.London: Victim Support England and Wels, https://www.victimsupport.org.uk/sites/default/files/VS_Understanding%20victims%20of%20crime_web.pdf, pristupljeno 17.4. 2019.

Doerner, W. , Lab, S. (2017) *Victimology*. New York and London: Routledge

Ellenberger, H. (1954) Relations psychologiques entre le criminel et la victime, *Revue internationale de criminologie et de police technique*, 2, str. 103-121

Elias, R. (1985) Transcending our social reality of victimization:toward a new victimology of human rights, *Victimology*, 10, str. 6-25

Elias, R. (1986) *The Politics of Victimization: Victims, Victimology and Human Rights*. New York, Oxford: Oxford University Press

Elias, R. (1993) *Victims Still: The Political Manipulation of Crime Victims*. Newbury Parc, London, New Delhi: Sage

European Crime Prevention Network (2016) *Preventing Secondary Victimization – policies & practices*, https://eucpn.org/sites/default/files/content/download/files/toolbox_vii_-_final.pdf, pristupljeno 10.6. 2019.

Everstine, D. S. i Everstine, L. (1986) *Akutpsykologi: Hjälp åt offer för våldsbrott*. Stockholm:Natur och Kultur

Evropski forum službi za pomoć žrtvama (1998) Prava žrtava u krivičnopravnoj proceduri. *Temida*, 4, str. 37-41

Fairclough, S. i Jones, I. (2018) The victim in court. U: S.Walklate (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge, str. 211-228

- Fattah, E. A. (1967a) La victimologie: Qu'est-elle et quel est son avenir? *Revue internationale de criminology and the police technique*, 2-3, str. 113–124, 193–202.
- Fattah, E. A. (1967b) Vers une tipologie criminologique des victimes, *Revue internationale de police criminelle*, 209, str. 162–169
- Fattah, E. (1970) Uloga žrtve u određivanju delikata, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 4, str. 646–671
- Fattah, E. (1971) *La victime est-elle coupable? Le rôle de la victime dans le meurtre en vue de vol*. Montreal: Press de l'Université Montreal
- Fattah, E. (2000a) Victimology: Past, Present and Future. *Criminologie*, 1, str. 17–46
- Fattah, E. (2000b) Does victimology need deontology? Ethical cunundrums in a young discipline. Rad prezentovan na X međunarodnom viktimoškom simpozijumu, Montreal
- Fattah, E. (2014) Underresearched theoretical concepts in victimology: proneness and vulnerability revisited. U: P. Schäfer i E. Weitekamp (ur) *Establishing Victimology: Festschrift for Prof. Dr. Gerd Ferdinand Kirchhoff on the occasion of the 30th Anniversary of the Dubrovnik Victimology Course*. Mönchengladbach: Schriften des Fachbereichs Sozialwesen an der Hochschule Niederrhein, str 141–150
- Fernandez, D. L. M., Hernandez, R. M. P., Carcelez, M. M. A. (2011) *Victimología: Un estudio sobre la víctima y los procesos de victimización*. Madrid: Dykinson, S. L.
- Finndahl, K. (2001) *Våga se. En studie om förekomsten av våld mot kvinnor med funktionshinder*. Stockholm: Forum – Kvinnor och Handikapp.
- Fisher, B., Cullen, F., Turner, M. (2000) *Sexual victimisation of collage women*. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/182369.pdf>, pristupljeno 28.6.2019.
- Flannery, Jr, R. B. (1992) *Post-Traumatic Stress Disorder: The Victim's Guide to Healing and Recovery*. New York: Crossroad
- FRA (2014) *Victims of crime in the EU: the extent and nature of support for victims*, <https://fra.europa.eu/en/publication/2014/victims-crime-eu-extent-and-nature-support-victims>, pristupljeno 10.6.2019.
- FRA (2015) *Violence against women: An EU-wide survey – main results*. Luxemburg: Publication Office of the European Union
- Francis, P. (2007) Race, ethnicity, victims and crime. U: P. Davis, P. Francis, C. Greer (ur.) *Victims, crime and society*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore: Sage Publications
- Franklin, C. (2001) Physiotherapy with torture survivors. *Physiotherapy*, 87(7), pp. 374–377.
- Frankl, V. (1994) *Zašto se niste ubili: traženje smisla življenja*. Beograd:Prosveta
- Frankl, V. (2014) *Nečujan vapaj za smislom: psihoterapija i humanizam*. Beograd: IP Žarko Albulj
- Friedman, K., Bischoff, H., Davis, R. i Person, A. (1982) *Victims and helpers: Reactions to crime*. Washington DC: Government Printing Office

- Garofalo, J. (1986) Victimization surveys: An overview. U: B.Galaway, J. Hudson (ur.) *Perspectives on crime victims*. St. Louis: C.V. Mosby, str.98-103
- Gassin, R. (2007) *Criminologie*. Paris: Dalloz
- Garcia-Espana, E., Diez-Ripolles, J.L., Perez, F., Benitez, M. J. i Cerezo, A. (2010) Crime trends through three decades of social changes in Spain, *Crime, Law and Social Change*, 54 (5), str. 359-380
- Garcia-Moreno, C., Jansen, H.A.F.M., Ellsberg, M., Heise, L., Wats, C. (2006) Prevalence of intimate partner violence: Findings from the WHO multi-country study on women's health and domestic violence. *The Lancet*, 368, str. 1260-1269
- Genc, A., Pekić, J., Rajić, I. i Obradović, J. (2018) Konstrukcija upitnika podrške tugujućima: provera faktorske strukture i metrijskih karakteristika. *Primenjena psihologija*, 3, str.259-284
- Goodey, J. (2005) *Victims and Victimology: Research, Policy and Practice*. Essex:Pearson Educational Limited
- Green, S., Pemberton, A. (2018) The impact of crime: Victimization, harm and resilience. U: S. Walklate (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge, str. 77-101
- Groenhuijsen, M. (2015) Zaštita žrtava kriminaliteta pravnim sredstvima: Međunarodno i evropsko pravo i politika, *Temida*, 1, str. 3-30
- Goethals, J. i Peters, T. (1991) Victims of Violence: A Descriptive Analysis of Street Crime and Burglary in Belgium. U: G. Kaiser, H. Kury i H. J. Albrecht (ur.) *Victims and Criminal Justice Part 1. Criminological Research Reports*. Freiburg: Max Planck Institute for Foreign and International Penal Law, str. 611-653
- Gottfredson, M. (1981) On the etiology of criminal victimization, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2, str. 714-726
- Grubač, M. (2012) Procesno-pravni položaj oštećenog prema novom Zakoniku o krivičnom postupku Srbije. *Temida*, 2, str.105-118
- Hagemann, O. (1992) Victims of Violent Crime and Their Coping Processes. U: E. C. Viano (ur.), *Critical Issues in Victimology International Perspectives*, New York: Springer Publishing Company, str. 59-67
- Hall, M. (2013) Environmental harm and environmental victims: Scoping out a 'green victimology'. *International Review of Victimology*, 1, str. 129-143
- Hamer-Vidmar, N. (2016) Prava žrtve prema Zakonu o kaznenom postupku Republike Hrvatske – potrebe žrtve i iskustva u praksi iz perspektive odjela za podršku žrtvama i svjedocima, *Temida*, 1, str. 83-108
- Hanak, N., Tenjović, L., Išpanović-Radojković, V., Vlajković, A., Beara, M. (2013) Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u Srbiji, *Temida*, 2, str. 75-102
- Harber, K. D. i Pennebaker, J. W. (1992) Overcoming Traumatic Memories. U: S-Å. Christianson (ur.) *The Handbook of Emotions and Memory: Research and Theory*. New Jersey: Hillsdale, str.359-389

- Heiskanen, M. i Ruuskanen, E. (2011) *Men's experiences of violence in Finland 2009*. Helsinki: HEUNI, https://www.heuni.fi/material/attachments/heuni/reports/6KGSrDN0Z/HEUNI_report_71_Mens_experiences_of_violence.pdf, pristupljeno 2.9.2019
- Hellman, D., Klem, S. (2015) The prevalence of stalking: Current data from a German victim survey, *European Journal of Criminology*, 6, str. 700-718
- Hentig, H. von (1948) *The criminal and his victim*. New Haven: Yale University Press
- Herman, Dž. (2010) *Trauma i oporavak: Struktura traumatskog doživljaja*. Novi Sad: Psihopolis.
- Hindelang, M., Gottfredson, M., i Garofalo, J. (1978) *Victims of personal crime: an empirical foundation for a theory of personal victimization*. Cambridge, MA: Ballinger
- Hiday, V. A. (2006) Putting Community Risk in Perspective: A Look at Correlations, Causes and Controls, *International Journal of Law and Psychiatry*, 29, str. 316-331
- Holmes, S., Holmes, R. (2002) *Sex Crimes: Patterns and Behavior*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications
- Hope, T. (2018) Social epidemiology of crime victimisation: the paradox of prevention. U: S.Walklate (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge, str.59-76
- Huyse, L. (2003) Victims. U: D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (ur.) *Reconciliation after Violent Conflict: A Handbook*. Stockholm: International IDEA, str. 54-66
- Ignjatović, Dj. i Simeunović-Patić, B. (2011) *Viktimologija*, Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Institute of alcohol studies (2010) *Alcohol and crime: IAC factsheet*. Dostupno na: <http://www.ias.org.uk/resources/factsheets/crime.pdf>, pristupljeno 31.8.2017.
- Ilkić, O., i Čarević-Mitanovska, L. (2008) *Žene sa invaliditetom nevidljive žrtve nasilja: Studije slučajeva*. Beograd: Iz kruga. Dostupno na: http://izkruga.org/wp-content/uploads/Studija_Slucajeva.pdf, pristupljeno 11.6.2018
- Jaishankar, K. (2008) What ails Victimology (Editorial), *International journal of criminal justice sciences*, 1, str. 1-7
- Jaishankar, K., Halder, D. (2017) *Cyber Victimization: Decoding Cyber Crime Victimization*. London: Taylor & Francis
- Janković, I. (1989) Political prisoners as victims. U: Z. Šeparović (ur.) *Victimology: International action and study of victims*, vol. II. Zagreb: Univerzitet u Zagrebu, str.69-75
- Janoff-Bulman, R. (1985) Criminal versus non-criminal victimisation: victims' reactions. *Victimology: An International Journal*, 10, str. 498-511
- Janoff-Bulman, R. (1988) Coping with disease, crime and accidents: The role of self-blame attributions. U. L. Y. Abramson (ur.) *Social Cognition and Clinical Psychology*. New York: The Guilford Press, str. 116-147
- Janoff-Bulman, R. i Hanson-Frieze, I. (1983) Reactions to victimization. *Journal of Social Issues*. Vol. 39, 2, str. 1-226
- Joseph, J. (2016) Victims of Femicide in Latin America: Legal and Criminal Justice Responses, *Temida*, 1, str. 3-21

- Joseph, S. (2011) *What doesn't kill us: The new psychology of posttraumatic growth*. New York: Basic Books
- Johnson, H., Ollus, N., Nevala, S. (2008) *Violence against Women: An International Perspective*. New York: Springer
- Jovanović, S., Simeunović-Patić, B., Macanović, V. (2012) *Krivičnopravni odgovor na nasilje u porodici*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova
- Kaličanin, P., Bukelić, J., Išpanović-Radojković, V., Lečić-Toševski, D. (1993) *Stresovi rata*. Beograd: Institut za mentalno zdravlje
- Kabat-Zinn, J. (2013) *Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness*. New York: Bantam Books
- Kampusch, N. (2011) *3096 dana*. Beograd: Alnari
- Kanduč, Z. (2002) Žrtve, viktimizacije in viktimoške perspektive v optiki tranzicije iz moderne v po(zno)moderno držbo. U: Z. Kanduč (ur.) *Žrtve, viktimizacije in viktimoške perspektive*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, str. 125-231
- Karmen, A. (1989) *Crime Victims: An Introduction to Victimology*. Belmont: Wadsworth Publishing Company
- Katz, S. i Mazur, M. A. (1979) *Understanding the rape victim*. New York: John Wiley and Sons
- Kelly, L. (1988) *Surviving Sexual Violence*. Cambridge: Polity Press
- Kennedy, L. i Sacco, V. (1998) *Crime Victims in Context*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company
- Kesteren, J., van Dijk, J., Mayhew, P. (2013) The International Crime Victims Surveys: A retrospective. *International Review of Victimology*, 1, str. 46-69
- Kilpatrick, D. G., Veronen, L. J. i Best, C. L. (1985) Factors predicting psychological distress among rape victims. U: C. R. Figley (ur.) *Trauma and its wake*. New York: Charles R. Figley, str. 114-141
- Killias, M. (2010) International Crime Victimization Survey (ICVS). U: B. S. Fisher, S. Lab (ur.) *Encyclopedia of victimology and crime prevention*. Los Angeles: Sage
- Kirchhoff, G. F., Morosawa, H. (2009) The study of victimology: Basic considerations for the study of theoretical victimology. U: F. Winkel, P. Friday, G. F. Kirchhoff, R. Letschert (ur.) *Victimisation in a multi-disciplinary key: Recent advances in victimology*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, str. 271-312
- Knežić, B. i Vidanović, V. (2011) Problemi azilanata u Srbiji, *Srpska politička misao*, 4, str. 421-440
- Koffman, L. (1996) *Crime surveys and victims of crime*. Cardiff: University of Wales Press
- Konstantinović-Vilić, S. (2013) Femicid kao oblik rodno zasnovanog nasilja, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, 64, str. 33-52

- Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N. (2004) *Krivično delo nasilja u porodici – pravna praksa u Republici Srbiji*. Niš: Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju
- Konstantinović-Vilić, S., Petrušić, N. (2007) *Krivično delo nasilje u porodici – aktuelna pravosudna praksa u Nišu i Beogradu*. Beograd: Autonomni ženski centar Beograd i Ženski istraživački centar Niš
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. (1998, 2003, 2004) *Kriminologija*. Niš: Studentski kulturni centar
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. i Kostić, M. (2010) *Kriminologija*. Beograd: Prometej
- Konstantinović-Vilić, S., Nikolić-Ristanović, V. i Kostić, M. (2012) *Kriminologija*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu
- Kostić, M. (2010) *Viktimitet starih ljudi*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta
- Kramarić, I. (1982) Jugoslovenska bibliografija iz oblasti viktimologije (1961-1981), *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 3, str.365-368
- Kristijana, F. (2010) *Mi deca sa stanice ZOO*, Beograd: Pčelica
- Krivična djela lišenja života na području NR Hrvatske – 1946-1955* (1959) Zagreb
- Krstić, B. (1976) Žrtva i njen doprinos u realizaciji šizofrenog homicidijuma, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, str. 273-282
- Krstić, I. (2012) *Zaštita prava migranata u Republici Srbiji*. Beograd: IOM
- Landau, C. T. (2006) *Challenging notions : Critical victimology in Canada*. Toronto: Canadian Scholars' Press
- Lindgren, M. (1999) *Brottsoffren i rättsprocessen*. Jönköping: Domstolsverket
- Lindgren, M. i Lagerbäck, B. (1996) Att drabbas av brott: om brottsoffers reaktioner och behov. U: S-Å Christianson (ur.), *Rättspsykologi*. Stockholm:Natur och Kultur, str. 315-343
- Lindgren, M. i Litzén, S. (1998) *Misshandels- och inbrottsoffer i Södermanlands län. En kartläggning av brottsoffers reaktioner och kontakter med myndigheter och ideella organisationer*. Umeå: Oppublicerad stencil. Brottsoffermyndigheten
- Lindgren, M., Pettersson, K. i Hagglund, B. (2005) *Victims of crime: theory and practice*. Stockholm: Jure Forlag AB
- Lindgren, M., Nikolić-Ristanović, V. (2011) *Žrtve kriminaliteta: Međunarodna perspektiva i situacija u Srbiji*. Beograd: OEBS
- Letschert, R., Staiger, I., Pemberton, A. (2009) *Assisting victims of terrorism: Towards a European Standards of Justice*. Dordrecht Heidelberg London New York: Springer
- Leymann, H. (1989) *När livet slår till. Offersituationer, följdhändelser och psykiska problem*. Stockholm:Natur och Kultur
- Lurigio, A. J. (1987) Are All Victims Alike? The Adverse, Generalized and Differential Impact of Crime, *Crime and Delinquency*, 4, str. 452-467

- Lurigio, A. J. i Resick, P. A. (1990) Healing the Psychological Wounds of Criminal Victimization: Predicting Postcrime Distress and Recovery. U: A. J. Lurigio, W. G. Skogan i R. C. Davis (ur.), *Victims of crime: problems, policies and programs*, London:Sage Publications, str. 50-68
- Luskin, F. (2002) *Forgive for good: a proven prescription for health and happiness*. New York: HarperCollins
- Mack, J., Goodfellow, B. (2014) *Homicide Bereavement Therapeutic Service Evaluation*. Rugby: ASSIST Trauma Care, http://assisttraumacare.org.uk/wp-content/uploads/Evaluation-report_whole.pdf, pristupljeno 19.4.2019
- Madžarac, V. Vukotić, J. (2012) *Bibliografija viktimoške literature u Srbiji 1980-2012*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Maguire, M. i Corbett, C. (1987) *The effects of crime and the work of victims' support schemes*. Hampshire: Gower House
- Mamula, M. (2005) Definicije i oblici seksualnog nasilja. U: M. Mamula, N. Komarić (ur.) *Seksualno nasilje: Teorija i praksa*. Zagreb: Ženska soba, str. 9-24
- Mangelsdorf, J. i Eid, M. (2015) What makes a thriver? Unifying the concepts of post-traumatic and postecstatic growth. *Frontiers in Psychology*, 6. Dostupno na: https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4477056/#_sec6title, pristupljeno 15.8.2019
- Mawby, R., Walklate, S. (1994) *Critical victimology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications
- Mendelsohn, B. (1956) Une nouvelle branche de la science biopsychosociale: La victimologie, *Revue internationale de criminologie et de la police technique*, 2, str. 95-109
- Mendelsohn, B. (1959) La victimologie, science actuelle. *Revue de droit penal et de criminologie*, 7, str. 619-627
- Mendelsohn, B. (1973) *Viktimalogija i potrebe savremenog društva*. Referat podnet na I međunarodnom simpozijumu o viktimalogiji, Jerusalim (Izrael), 2-6.9.1973.
- Mendelsohn, B. (1976) Victimology and Contemporary Society' Trends, *Victimology*, 1, str. 8-28
- Miers, D. (1989) Positivist Victimology: A Critique. *International review of victimology*, 1, str. 3-22
- Milivojević, S. (1999) Nasilje u porodici za vreme agresije NATO alijanse na SR Jugoslaviju, *Temida*, 2, str. 45-47
- Milivojević, S., Mihić, B. (2003) Organizacije koje pružaju pomoć žrtvama kriminaliteta u Beogradu (rezultati istraživanja), *Temida*, 1, str. 37-43
- Milutinović, M. (1979) *Kriminologija*. Beograd: Savremena administracija
- Monk, K., Heinonen, J., Eck, J. (2010) *Street Robbery, Guide No. 59*. Dostupno na: http://www.popcenter.org/problems/street_robbery/, pristupljeno 14.11.2018.
- Mrvić- Petrović, N. (2001) *Naknada štete žrtvi krivičnog dela*. Beograd: Vojnoizdavački zavod / Institut za uporedno pravo

Mrševic, Z. (1997) *Incest između mita i stvarnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Jugoslovenski centar za prava deteta

Multidonorski poverenički fond za podršku pravosuđu u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe (2016), *Analiza prava žrtava i usluga u Srbiji i njihova usklađenost sa Direktivom EU 2012/29/EU*. dostupno na: http://www.mdtfjss.org.rs/archive/file/VSS%20-%20Final%20Report%20-%2008%2008%202016_SERBIAN.pdf, pristupljeno 12.5.2019.

Multidonorski poverenički fond za podršku pravosuđu u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe (2017a) *Pregled postojećih organizacija za podršku žrtvama u Srbiji*. Dostupno na: <http://www.mdtfjss.org.rs/archive//file/Overview%20of%20existing%20victim%20support%20services%20in%20Serbia%20-%20RS.pdf>, pristupljeno 1.10. 2019.

Multidonorski poverenički fond za podršku pravosuđu u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe (2017b) *Obezbeđivanje sredstava za finansiranje službi za pružanje podrške žrtvama*. Dostupno na: <http://www.mdtfjss.org.rs/archive/file/Ensuring%20funding%20for%20victim%20support%20services%20-%20RS.pdf>, pristupljeno 1.10.2019.

Multidonorski poverenički fond za podršku sektoru pravosuđa u Srbiji, Svetska banka i Victim Support Europe (2017c) *Analiza usklađenosti propisa o policiji Republike Srbije u odnosu na odredbe sadržane u Direktivi EU 2012/29/EU o uspostavljanju minimalnih standarda prava, podrške i zaštite žrtava krivičnih dela*, dostupno na: http://www.mdtfjss.org.rs/archive//file/Legal%20analysis_FINAL_SRPSKI.pdf, pristupljeno 12.5.2019.

Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia, World Bank and Victim Support Europe (2017a) *Operating Networks for Victim Support Services*. Dostupno na: https://victimsupport.eu/activeapp/wp-content/files_mf/1506075235WB_networkoperationsreport_final.pdf, pristupljeno 30.9.2019.

Multi-Donor Trust Fund for Justice Sector Support in Serbia and World Bank (2017b) *Analysis of the harmonisation of the regulation on police of the Republic of Serbia compared to the provisions contained in the EU Directive 2012-29 on establishment minimum standards on the rights, support and protection of victims of crime*. Dostupno na: https://victimsupport.eu/activeapp/wp-content/files_mf/1506075535Legalanalysis_FINAL_%D0%95ngl.pdf, pristupljeno 28.9.2019.

Nelson, S. (2013) *Rape Victims Taught Yoga For Healing In Rwanda*, http://www.causecast.org/news_items/9358-rape-victims-taught-yoga-for-healing, pristupljeno 26.9.2018.

Nikolić, A. (2011) *Joga i priče o jogi*, Beograd: Vedes

Nikolić, J. (2007) Službe za decu i specijalizovane organizacije za osobe sa invaliditetom i Rome u Beogradu. *Temida*, 2, str. 29-40

Nikolić, J., Nikolić-Ristanović, V., Petrović, N. M. (2010) Stanje raspoloživih usluga i kapaciteta za pomoći žrtvama nasilja u porodici u Vojvodini i upoznatost i zadovoljstvo žena sa njima, *Temida*, 2, str. 61-79

Nikolić-Ristanović, V. (1982) Položaj i uloga žrtve u otkrivanju krivičnog dela i utvrđivanju njegovog postojanja u krivičnom postupku, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 3, str. 255-276

Nikolić-Ristanović, V. (1984) *Uticaj žrtve na pojavu kriminaliteta*. Beograd: Svetozar Marković

- Nikolić-Ristanović, V. (1987) Viktimizacija pešaka u saobraćaju i mere za njeno suzbijanje, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 2, str. 113-130
- Nikolić-Ristanović, V. (1988) Krivičnopravna zaštita dece od nasilja u porodici (situacija u Jugoslaviji). U: Z. Šeparović (ur.) *Nasilje u obitelji/Domestic Violence*, Dubrovnik: Jugoslovensko viktimološko društvo, str. 75-79
- Nikolić-Ristanović, V. (1989a) The state of woman as victim of sex offenses in the criminal procedure of Yugoslavia. U: Z. Šeparović (ur.) *Victimology: International action and study of victims*, vol. II. Zagreb: Univerzitet u Zagrebu, str. 191-194
- Nikolić-Ristanović, V. (1989b) *Žene kao žrtve kriminaliteta*. Beograd: Naučna knjiga
- Nikolić-Ristanović, V. (1993a) Bračno nasilje: teoretski okvir i rezultati dosadašnjih istraživanja, *Sociološki pregled*, 1-4, str. 27-41
- Nikolić-Ristanović, V. (1993b) Rizik viktimizacije i pol – provera teorije rutinskih aktivnosti, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1, str. 48-62
- Nikolić-Ristanović, V. (1994) Feminist Research as Process of Empowering: an Example of Research on Violence Against Women in War. U: *What can we do for ourselves*. Belgrade: Center for Women's Studies, str. 111-115
- Nikolić-Ristanović, V. (1995a) Fear of Crime in Belgrade. *International Review of Victimology*, 6, str. 15-33.
- Nikolić-Ristanović, V. (1995b) Moda ili potreba: Neke mogućnosti primene feminističke metodologije u savremenom društvenom istraživanju, *Sociološki pregled*, 3, str. 405-414
- Nikolić-Ristanović, V. (1996) War and Violence against Women. U: J.Turpin, L. Lorentzen (ur.) *The Gendered New World Order: Militarism, Development and the Environment*. New York: Routledge, str. 195-211
- Nikolić-Ristanović, V. (1997) Zatvori za žene u Srbiji, *Temida*, 1, str. 3-5
- Nikolić-Ristanović, V. (1998a) The International Crime Victim Survey in Belgrade (FRY). U: *The International Crime Victim Survey in Countries in Transition – National Reports*. Rome: UNICRI, str. 547-565
- Nikolić-Ristanović, V. (1998b) Victims and Police in Belgrade, *International review of victimology*, 1, str. 49-63
- Nikolić-Ristanović, V. (1998c) 12. Konferencija Evropskog foruma službi za žrtve. *Temida*, 3, str. 47-48
- Nikolić-Ristanović, V. (1999a) Viktimizacija kriminalitetom u Beogradu: Uticaj rata i društvenih promena, *Temida*, 1, str. 31-43
- Nikolić-Ristanović, V. (1999b) Žrtve agresije NATO-a na SRJ: Struktura viktimizacije, *Temida*, 2, str. 22-29
- Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2000a) *Women, Violence and War*. Budapest: CEU press
- Nikolić-Ristanović, V. (2000b) Žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji: Obim, struktura i obrasci viktimizacije, *Temida*, 2, str.11-21

- Nikolić-Ristanović, V. (2000c) *Od žrtve do zatvorenice: Nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Prometej
- Nikolić-Ristanović, V. (2001) Međunarodni pravni dokumenti o zaštiti prava žrtava kričivnog dela, *Temida*, 2, str. 41-47
- Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2002a) *Porodično nasilje u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Nikolić-Ristanović, V. (2002b) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer
- Nikolić-Ristanović, V. (2002c) Nasilje nad decom u primarnoj i sekundarnoj porodici. U: V.Nikolić-Ristanović (ur.) *Porodično nasilje u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str.87-90
- Nikolić-Ristanović, V. (2003a) Podpora in pomoć žrtvam kod dejavnik prevencije viktimizacije, *Varoslovje*, 4, str. 323-331
- Nikolić-Ristanović, V. (2003b) Podrška žrtvama i sekundarna viktimizacija: savremena zakonska rešenja i praksa, *Temida*, 1, str. 3-12
- Nikolić-Ristanović, V. (2004) Konstrukcija krivice žrtve, sa posebnim osvrtom na krični postupak protiv optuženih za ubistvo premijera Srbije dr Zorana Đindjića, *Temida*, 1, str. 11-17
- Nikolić-Ristanović, V. (2005) Kroz šta su žrtve prošle i šta su preživele. U: L. Bjerkan (ur.) *Samo moj život: Rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploracije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 99-132
- Nikolić-Ristanović, V. (2007) Razvoj službi za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta u Srbiji, *Temida*, 2, str. 5-11
- Nikolić-Ristanović, V. (2008) *Preživeti tranziciju: Svakodnevni život i nasilje nad ženama u posłkomunističkom i posleratnom društvu*. Beograd: Službeni glasnik
- Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2009) *Trgovina muškarcima u Srbiji*. Beograd:Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Nikolić-Ristanović, V. (2010a) (ur.) *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova
- Nikolić-Ristanović, V. (2010b) Moguća primena joge u viktimalogiji. U: P. Nikić (ur.) *Joga – svetlost mikrouniverzuma*, Beograd: Joga savez Srbije, str.161-166
- Nikolić-Ristanović, V. (2011a) Izazovi pružanja pomoći žrtvama u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Ćopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 163-178
- Nikolić-Ristanović, V. (2011b) Feminist research and activism on violence against women: Linking the local and the global. *Feminist Review*. 98 (Suppl 1): e21. <https://doi.org/10.1057/fr.2011.30>
- Nikolić-Ristanović, V. (2012a) Developing need-based, gender specific and empowering approach to supporting victims of trafficking. U: H. Morosawa, J. Dussich, G. Kirchhoff

(ur.) *Victimology and human security: New Horizons*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers, str. 411-426

Nikolić-Ristanović, V. (2012b) Različita shvatanja pojma žrtve i njihove konsekvene na odnos društva prema viktimizaciji, *Temida*, 1, str. 21-40

Nikolić-Ristanović, V. (2013a) *Praćenje primene zakonskih rešenja o nasilju u porodici u Srbiji: nalazi pilot istraživanja/ Monitoring the application of domestic violence legislation in Serbia: pilot survey findings*. Beograd: UNWOMEN. <http://www.vds.org.rs/ElektronskePublikacijeEng.htm>, pristupljeno 28.9.2019.

Nikolić-Ristanović, V. (2013b) Different understandings of the notion of victim and their consequences on social attitude towards victimization. U: M. Ambrož, K. Filipčić, A. Završnik (ur.) *Zbornik za Alenka Šelih*. Ljubljana: Slovenska akademija nauka, Pravni fakultet i Institut za kriminologiju Pravnog fakulteta, str. 383-399

Nikolić-Ristanović, V. (2014a) Joga i žrtve. *Temida*, 1, str. 47-64

Nikolić-Ristanović, V. (2014b) Making people happy is the best crime prevention: Towards happy-making criminology, *European Journal of Criminology*, 4, str. 401-409

Nikolić-Ristanović, V. (2015) Osobe sa dijagnozom kancera kao žrtve/preživelici: Obrasci viktimizacije, osnažujuća podrška i posttraumatski rast, *Temida*, 3-4, str. 31-52

Nikolić-Ristanović, V. (ur.) (2016) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljanjem delinkvencije*. Beograd: Prometej

Nikolić-Ristanović, V. (2019) Nasilje nad ženama i nastava na visokoškolskim ustanovama u Srbiji, *Temida*, 2, str. 129-142

Nikolić-Ristanović, V. i Mrvić, N. (1988) Prvi kontakt žrtve sa policijom – pomoć i podrška ili ponovna viktimizacija, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 4, str. 81-91

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić, N. (1990) Strah od kriminaliteta u Beogradu, *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 1, str. 343-361

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić, N. (1992) *Društvena kontrola i kriminalitet žena*. Beograd: IKSI i Draganić

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilić, S., Stevanović, I. (1995) *Žene, nasilje i rat*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Konstantinović-Vilić, S., Knežić, B. i Stevanović, I. (1996) *Žene Krajine: Rat, egzodus i izbeglištvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

Nikolić-Ristanović, V., Stevanović, I., Knežić, B. (1997) Upotreba fizičke sile i drugih oblika represije u toku građanskog i studentskog protesta zbog nepriznavanja izbornih rezultata u Srbiji, *Temida*, 1, str. 24-38

Nikolić-Ristanović, V., Stevanović, I. (1999) Prilog savremenoj koncepciji krivično-pravne zaštite od nasilja u porodici, od seksualnog nasilja i od trgovine ljudskim bićima, *Jugoslovenska revija za krivično pravo i kriminologiju*, 3, str. 129-144

Nikolić-Ristanović, V., Milivojević, S. (2000) Viktimizacija žena nasiljem u porodici: Uticaj socijalnih faktora vezanih za društvene promene i životnu dob, *Temida*, 1, str. 20-28

- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Simeunović-Patić, B., Milivojević, S., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*. Beograd: OEBS/OSCE
- Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti – kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji*. Beograd: Prometej i VDS
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2002) Legal reforms regarding domestic violence in Serbia, *The Rights of Women Bulletin*, autumn 2002, str. 23-27
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2006) Položaj žrtve u Srbiji: klasični krivični postupak i mogućnosti restorativne pravde, *Temida*, 1, str. 67-77
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2010) *Pomoći i podrška ženama žrtvama trgovine ljudima u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2011a) Combatting Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation in Serbia. U: C. Rijken (ur.) *Combating Trafficking in Human Beings for Labour Exploitation*. Nijmegen: Wolf legal publishers, str. 223-282
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2011b) ur. *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (ur.) (2017) *Viktimološko društvo Srbije: 20 godina zalažanja za prava svih žrtava*. Beograd: Prometej
- Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (ur.) (2008) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej
- Nikolić-Ristanović, V., Stevković, Lj. (2010) Karakteristike fizičkog i seksualnog nasilja u porodici – analiza poslednjeg slučaja nasilja. U: Nikolić-Ristanović, V. (ur.) *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova, str.79-92
- Nikolić-Ristanović, V., Simić, V. (ur.) (2014) *Međusektorska saradnja u procesu zaštite žrtava nasilja u porodici u Kragujevcu*. Kragujevac: Oaza sigurnosti
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Nikolić, J. i Šaćiri, B. (2012) *Diskriminacija žena na tržištu rada*. Beograd: Prometej i Viktimološko društvo Srbije.
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Petrović, N., Šaćiri, B. (2017) Conflicts, victimization and restorative justice in intercultural settings: an example of action research in Serbia. U: I. Vanfraechem, I. Aertsen (ur.) *Action Research in Criminal Justice – Restorative Justice Approaches in Intercultural Settings*, str. 99-116
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Nikolić, J., Šaćiri, B. (2018) *Podrška žrtvama u izabranim državama Balkana: Komparativna perspektiva*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.
- Nikolić-Ristanović, V., Konstantinović-Vilić, S. (2018) *Kriminologija*. Beograd: Prometej. Dostupno na: http://www.vds.rs/File/KnjigaKriminologija_2018.pdf.
- Norris, F. H. i Kaniasty, K. (1991) The psychological experience of crime: A test of the mediating role of beliefs in explaining the distress of victims, *Journal of Social and Clinical Psychology*, Vol. 10, str. 239-261

- Norris, F. H. i Kaniasty, K. (1994) Psychological distress following criminal victimization in the general population: Cross-sectional, longitudinal, and prospective analyses, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol. 62, str. 111-123
- Normandeau, A. (1968) *Trends and patterns in crimes of robbery (with special reference to Philadelphia, Pennsylvania, 1960 to 1966)*. Philadelphia: University of Pennsylvania
- Nuvolone, P. (1975) *La victime dans la genèse de crime. Aspects nouveaux de la pensée juridique – Recueil d'études en hommage à Marc Ancel*. Tom II. Paris: A. Pedone
- Obretković, M. (1997) Multidisciplinarni model zaštite dece – žrtava nasilja, *Temida*, 3-4, str. 3-10
- Obretković, M. (1998) Nasilje u porodici i prava deteta na zaštitu, *Temida*, 1, str. 3-8
- Otašević, S. (2005) (ur.) *Nasilje u partnerskim odnosima i zdravlje*. Beograd: Autonomni ženski centar
- OECD (2009) *OECD Factbook 2009*. Dostupno na: http://www.oecd-ilibrary.org/economics/oecd-factbook-2009/victimisation-rates_factbook-2009-graph174-en, pristupljeno 5.6.2017.
- Padejski, N. (2012) *Faktori vulnerabilnosti i rezilijentnosti za traumatski poremećaj kod žrtava partnerskog zlostavljanja*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/5521>, pristupljeno 20.2.2019.
- Paunović, S. (2006) Program zaštite učesnika u krivičnom postupku. U: D. Radovanović (ur) *Novo krivično zakonodavstvo: dileme i problemi u teoriji i praksi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viša škola unutrašnjih poslova, str. 449-463
- Pavićević, O., Glomazić, H. i Ilijić, L. (2016) Femicid kao deo strukture nasilja, *Temida*, 3-4, str. 453-476
- Pečar, J. (1980) Ženske kot žrtve (kaznivih dejanj), *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 4, str. 289-300
- Pečar, J. (2002) Žrtve države. U: Z. Kanduč, (ur.) *Žrtve, viktimizacije in viktimološke perspektive*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, str. 28-40
- Peden, M., Scurfield, R., Sleet, D., Mohan, D., Hyder, A., Jarawan, E., Mathers, C. (2004) *World report on road traffic injury prevention*. Geneva: WHO. Dostupno na: <http://whqlibdoc.who.int/publications/2004/9241562609.pdf>, pristupljeno 7.7.2015.
- Pelcer, D. (2002) *Dete zvano To*. Beograd: Laguna
- Pelcer, D. (2003) *Izgubljeni dečak*. Beograd: Laguna
- Pemberton, A. (2010) *The cross-over: An interdisciplinary approach to the study of victims of crime*. Apeldoorn, Antwerpen, Portland: Maklu.
- Pešić, V. (1972) *Ubistva u Jugoslaviji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Petrušić, N., Todorović, N. i Vračević, M. (2012) *Nasilje nad starijim osobama: Studija o nasilju u porodici*. Beograd: Crveni krst Srbije

- Petrušić, N. i Konstantinović-Vilić, S. (2013) Pravne klinike za zaštitu prava žena kao model rodno senzitivnog obrazovanja. U:S.Konstantinović-Vilić (ur.) *Pravna klinika za zaštitu prava žena – norme i praksa*. Beograd: Autonomni ženski centar i Ženski istraživački centar za istraživanja i komunikaciju, str. 23-29
- Petrušić, N., Konstantinović Vilić, S. i Žunić, N. (2015) Institucionalni seksizam: Prepreka efikasnoj zaštiti od nasilja u porodici, *Temida*, 1, str. 31-54
- Petrušić, N., Žunić, N. i Vilić, V. (2018) *Krivično delo nasilja u porodici u sudskoj praksi – nove tendencije i izazovi*. Beograd:OEBS
- Petrović, B., Meško, G. (2008) *Kriminologija*. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Pinatel, J. (1961) Les aspects interpersonnels de la conduite criminelle, *Revue de science criminelle et de droit penal comparé*, str. 392-399
- Pinatel, J. (1963) *Traité de droit penal et de criminologie*, tom III. Paris: Dalloz
- Pospišl-Završki, K. (1980) Dosadašnje viktimološke spoznaje o žrtvi seksualnih delikata, *Priručnik za stručno usavršavanje radnika unutrašnjih poslova*, Zagreb, 4, str.337-348
- Quinney, R. (1972) Who is the victim? *Criminology*, 3, str. 247-379
- Racine, A. (1959) L'enfant victime d'actes contraires aux moers commis sur sa personne par un ascendant, *Revue de droit penal et de criminologie*, 7, str. 635-642
- Radovanović, J. (1988) Zlostavljanje i zapostavljanje dece: Subjektivno iskustvo deteta. U: Z. Šeparović (ur.) *Nasilje u obitelji/Domestic Violence*. Dubrovnik: Jugoslovensko viktimološko društvo, str. 99-101
- Radovanović, J. (1989) Loneliness among the young as victimization. U: Z. Šeparović (ur.) *Victimology: International action and study of victims*, vol. II. Zagreb: Univerzitet u Zagrebu, str. 187-190
- Radislavljević, S. (1998) Službe za pomoć žrtvama kriminala: Neka svetska iskustva i mogućnosti njihove primene u našoj zemlji, *Temida*, 3, str. 29-39
- Rakić, J. (2017) Genitalno sakaćenje žena – od tradicije do femicida, *Temida*, 2, str. 241-267
- Ryan, W. (1971) *Blaming the victim*. New York:Vintage
- Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (2010) Beograd: Srpska akademija nauke i umetnosti
- Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Knjiga II (1967) Novi Sad: Matica Srpska
- Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*, Knjiga VI (1976) Novi Sad: Matica Srpska
- Reeves, H. (2000) Novi pravci promena u vezi sa brigom za žrtve – svedoke i njihovom zaštitom u Ujedinjenom Kraljevstvu, *Temida*, 3-4, str. 41- 47
- Roberts, A. R. (1987) National survey of victim services completed. *NOVA Newsletter*, 11, 1-2, California: Sage Publications
- Roberts, A. R. (1990) *Helping Crime Victims. Research, Policy and Practice*. Newbury Park: Sage Publications.

- Rock, P. (1994) *Victimology*. Brookfield: Dartmouth Publishing Co.
- Rock, P. (2018) Theoretical perspectives on victimisation. U: S. Walklate (ur) *Handbook of victims and victimology*. London and New York: Routledge, str. 30-58
- Ronel, N., Torem, T. (2012) Positive Victimology: An innovation or “more of the same”? *Temida*, 2, str.171-180
- Sales, B., Rich, R. F. i Reich, J. (1984) Victims of crime and violence: Legal and policy issues. U: A. S. Kahn (ur.) *Victims of crime and violence*. Washington DC: American Psychological Association, str. 113-154
- Saraswati, S. (1990) *Joga nidra: relaksacija, meditacija, uvođenje u san*. Beograd: IPRO Partizan.
- Schafer, S. (1968) *The Victim and his Criminal: A Study in Functional Responsibility*. New York: Random House.
- Scherr, M, Langlade, A. (2014) *Les caractéristiques des homicides commis à Paris et petite couronne d'après le recensement effectué par CORAIL entre 2007 et 2013*. Grand Angle – Bulletin statistique de l’Observatoire national de la délinquance et des réponses pénales, 35. Dostupno na: https://inhesj.fr/sites/default/files/ondrp_files/publications/pdf/ga_35_0.pdf, pristupljeno 20.6. 2018.
- Schultz, L. G. (1968) The victim-offender relationship. *Crime and delinquency*, br. 2, str. 137-138.
- Schneider, H. J. (1975) *Victimologie*. Tubingen: Mohr
- Schneider, H. J. (2001) Victimological developments in the world during the past three decades: A study of comparative victimology, *International journal of offender therapy and comparative criminology*, 4, str. 449-468
- Silver, R. L. i Wortman, V. B. (1980) Coping with undesirable life events. U: J. Garber i M. E. P. Seligman (ur), *Human helplessness*, New York: Academic Press, str. 279-340
- Skogan, W. (1982) Assessing the behavioral context of victimization, *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 2, str. 729-742
- Skogan, W. G., Davis, R. C. i Lurigio, A. J. (1990) *Victims’ Needs and Victim Services: Final Report to the National Institute of Justice*. Washington D C: US Department of Justice
- Snowden, J., Lurigio, A. (2007) The mentally ill as victims of crime. U: R. Davis, A. Lurigio, S. Herman (ur.) *Victims of Crime*. London: Sage Publications, str. 189-199
- Seelig, E. (1956) *Traité de criminologie*. Paris: Presses Universitaires de France
- Shapland, J. (1984) Victims, the criminal justice system and compensation, *British Journal of Criminology*, vol. 24, str. 131-149
- Shapland, J. (2018) Interventions and services for victims of crime. U: S.Walklate (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge, str. 195-210
- Sherman, L., Gartin, P., Buerger, M. (1989) Hot spots of predatory crimes: Routine activities and the criminology of place, *Criminology*, 1, str. 27-40
- Soković, S. (2014) Žrtve i savremene tendencije u kontroli kriminaliteta, *Temida*, 1. str. 5-27

- Spalek, B. (1999) Exploring victimisation: A study looking at the impact of the Maxwell scandal upon the Maxwell pensioners, *International review of victimology*, 6, str. 213-230
- Spalek, B. (2001) White collar crime and secondary victimisation, an analysis of the effects of the closure of BCCI, *The Howard Journal of Criminal Justice*, 41, str. 169-206
- Spalek, B. (2006) *Crime victims: Theory, policy and practice*. London: Palgrave Macmillan
- Spalek, B. (2017) *Crime victims: Theory, policy and practice*. London: Palgrave Macmillan
- Spasić, D., Kolarević, D. i Luković, Z. (2017) Femicid u partnerskim odnosima, *Temida*, 3, str. 411-434
- Stevković, Lj., Dimitrijević, J. (2011) Viktimizacija starih u porodičnom i institucionalnom okruženju. U: V. Nikolić-Ristanović i S. Ćopić (ur.) *Prava žrtava i EU: Izazovi pružanja pomoći žrtvama*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 335-354
- Stevković, Lj., Nikolić-Ristanović, V. (2016) Viktimizacija i delinkvencija. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Delinkvencija i viktimizacija maloletnih lica u Srbiji: Rezultati Međunarodne ankete samoprijavljanjem delinkvencije*. Beograd: Prometej, str. 249-306
- Simović-Hiber, I. (2009) *Okviri viktinologije*. Beograd: Fakultet bezbednosti
- Simeunović-Patić, B. (2003) *Ubistva u Beogradu*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Simeunović-Patić, B., Jovanović, S. (2013) *Žene žrtve ubistva u partnerskom odnosu*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- Stojanović, Z. (2009) Predgovor. *Krivični zakonik*, Beograd: Službeni glasnik
- Šaćiri, B., Nikolić, J. (2017) Analiza rada Službe VDS info i podrška žrtvama u periodu 2013-2015. godina, *Temida*, 2, str. 269-290
- Šeparović, Z. (1962) Žrtva krivičnog dela, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 2, str. 111-123
- Šeparović, Z. (1973) Viktimologija – nov pristup v družbenih znanosti, *Revija za kriminologiju in kriminalistiko*, 4, str. 293-299
- Šeparović Z. (1976) II internacionalni simpozij, *Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo*, 3, str. 421-428
- Šeparović, Z. (1981) *Kriminologija i socijalna patologija*. Zagreb: Pravni fakultet
- Šeparović, Z. (1985) *Viktimologija – studije o žrtvama*. Zagreb: Pravni fakultet
- Šeparović, Z. (1998) *Viktimologija – studije o žrtvama*. Zagreb: Pravni fakultet
- Šelih, A. (1967) Viktimologija in njena vloga v boju zoper kriminaliteto, *Revija za kriministiko in kriminologijo*, 1-2, str. 37-42
- Šelih, A. (2002) Viktimološko raziskovanje v Sloveniji. U: Z. Kanduč (ur.) *Žrtve, viktimizacije in viktimološke perspektive*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani, str.6-10
- Šelih, A. (2012) Victimological research in Slovenia, *Temida*, 2, str. 121-134

- Škulić, M. (2002) Krivičnoprocesne mogućnosti zaštite žrtava krivičnih dela povezanih sa trgovinom ljudskim bićima, *Temida*, 2, str.5-17
- Takahashi, Y. i James, Ch. (2019) *Victimology and Victim Assistance: Advocacy, Intervention and Restoration*. Thousand Oaks: Sage Publications
- Tjaden, P., Thoennes, N. (2000) *Extent, nature, and consequences of intimate partner violence: Findings from the National Violence against Women Survey*. <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/181867.pdf>, pristupljeno 28.8.2019
- Turković, K. (2004) What victimology has to offer in the fight against terrorism. U: U. Ewald i K. Turković (ur). *Large-scale victimization due to protracted conflicts as a potential source of terrorist activities – Importance of regaining security in post-conflict societies*. IOS Press: Amsterdam, str. 54-66
- Ugwudike, P. (2015) *An introduction to critical criminology*. Bristol: Policy Press
- UNODC (2010) *Manual on victimisation surveys*. Geneva: UN.
- UNODC (2011) *Corruption in Serbia: Bribery as experienced by the population*. Vienna: UNODC.
- http://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/statistics/corruption/Serbia_corruption_report_web.pdf, pristupljeno 10.9.2019.
- UNODC (2013) *Global study on homicide*. Vienna: UNODC. Dostupno na: https://www.unodc.org/documents/gsh/pdfs/2014_GLOBAL_HOMICIDE_BOOK_web.pdf, pristupljeno 20.6.2018.
- UNICEF (2014) *Hidden in plain sight: A statistical analysis of violence against children*. UNICEF. Dostupno na: http://files.unicef.org/publications/files/Hidden_in_plain_sight_statistical_analysis_EN_3_Sept_2014.pdf, pristupljeno 20.6. 2018.
- Uld Dlahi, M. (2015) *Dnevnik iz Gvantenama*. Beograd: Laguna.
- Vanfraechem, I., Pemberton, A. i Ndahinda, M. F. (2014) *Justice for victims: perspectives on rights, transition and reconciliation*. New York: Routledge
- Van Dijk, J. (2008) *The World of Crime*. Thousand Oaks, London: Sage
- Van Dijk, J. (2009) Free the victim: a critique of the Western conception of victimhood, *International Review of Victimology*, vol. 16, str.1-33
- Van Dijk, J. (2013) The International Crime Victim Survey: Latest Results and Prospects, *Newsletter of European Society of Criminology – Criminology in Europe*, str. 24-33
- Van den Bogaard, J. W. i Wiegman, O. (1992) Police Reactions to Victims of Burglary. U: E. C. Viano (ur), *Critical Issues in Victimology. International Perspectives*. New York: Springer Publishing Company, str. 205-216
- Vasiljević-Prodanović, D. (2015) Pozitivna psihologija i njen doprinos pozitivnoj viktimologiji, *Temida*, 3-4, str. 17-30
- Valdez, C., Lilly. M. (2014) Posttraumatic Growth in Survivors of Intimate Partner Violence: An Assumptive World Process, *Journal of Interpersonal Violence*, str. 1-17
- Viktimološko društvo Srbije (2018) *Vodič kroz organizacije za pomoć i podršku žrtvama u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej

Victim Support Training (1991) *Supporting families of murder victims*. London: Victim Support

Vidaković, I. (2002) Žrtve kriminaliteta, emocionalna reakcija i proces oporavka, *Temi-da*, 2, str. 39–45

Vidaković, I. (2016) *Struktura post-traumatske simptomatologije i njena faktorska stabilnost*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.

Victim Support Europe (2013) *Handbook for Implementation of Legislation and Best Practice for Victims of Crime in Europe*, <https://victimsupport.eu/publications/handbook-for-implementation-of-legislation-and-best-practice-for-victims-of-crime-in-europe/>, pristupljeno 10.6.2019.

Vlajković, J. (2009) *Od žrtve do preživelog: Psihološka pomoć u nesrećama*. Beograd: Žarko Albulj

Walklate, S. (1989) *Victimology: The Victim and the Criminal Justice Process*. London: Unwin Hyman Ltd.

Walklate, S. (2001) *Gender, Crime and Criminal Justice*. Cullompton: Willan

Walklate, S. (2007) *Imagining the victim of crime*. Maidenhead: Open University Press

Walklate, S. (2018a) (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge

Walklate, S. (2018b) Developing an agenda for a (critical) victimology. U: S. Walklate (ur.) *Handbook of victims and victimology*. Oxon: Routledge, str. 379-384

Wolfgang, M. (1957) Victim-precipitated criminal homicide, *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1, str. 1-11

Wolfgang, M. (1958) *Patterns in criminal homicide*. Philadelphia: University of Pennsylvania

Wemmers, J. (2003) *Introduction à la victimologie*. Montreal: Les Presses de l'Université de Montréal

Zvekić, U. (2001) *Žrtve kriminala u zemljama u tranziciji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije, Prometej i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

СИР – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.988
342.726-058.6(497.11)

НИКОЛИЋ-Ристановић, Весна, 1955-

Od žrtve do pobednika : viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam / Vesna Nikolić-Ristanović. - Beograd : "Prometej", 2019 (Beograd : Prometej Graf). - 247 str. : tabele ; 24 cm

"Sredstva za objavljivanje ... kroz ... podršku projektu 179044 'Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju' ..." --kolofon. - Tiraž 200. - Str. 9-11: Predgovor / Oliver Bačanović. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 227-247.

ISBN 978-86-87971-88-2

а) Виктимологија б) Жртве -- Заштита -- Србија

COBISS.SR-ID 281720076

Knjiga Od žrtve do pobednika: viktimologija kao teorija, praksa i aktivizam predstavlja dragulj u viktimološkoj literaturi balkanskih zemalja. Njen multidisciplinarni pristup će je bez sumnje učiniti korisnom i relevantnom literaturom za studente kriminologije, viktimologije, prava, bezbednosti, kriminalistike, socijalnog rada i psihologije. Međutim, njena najveća vrednost leži u njenoj pristupačnosti (u smislu organizacije poglavlja i čitljivosti) širokom krugu praktičara koji rade na planu podrške i osnaživanja žrtava, i to kako u organizacijama civilnog društva tako i u državnim institucijama. Posebno bih istakao autorkine ideje koje su izložene u zaključku knjige, a koje se odnose na neophodnost poklanjanja veće pažnje inspirativnim pričama žrtava koje su postale pobednice/pobednici. Životne priče žrtava – pobednika, njihove strategije suočavanja sa viktimizacijom ojačane mrežom (formalne i neformalne) podrške, trebalo bi da budu društveno vidljive i prepoznate kao deo aktivnosti za poboljšanje ukupnog društvenog statusa viktimiziranih osoba.

Prof. dr Goražd Meško

Knjiga je korisna svima koji se bave viktimologijom i žrtvama, posebno studentkinjama/studentima i stručnjakinjama/stručnjacima različitog profila, koji dolaze u kontakt sa žrtvama i pružaju im podršku ili druge vrste pomoći, ali je takođe korisna i žrtvama da se osnaže i da umesto pasivne i bespomoćne osobe postanu aktivne osobe, koje izlaze iz stanja viktimiziranosti. Knjiga je veoma korisna i zanimljiva, lako se čita, deluje inspirativno, pokreće na inicijative i izazove, zbog čega je toplo preporučujem studentkinjama/studentima, naučnoj i stručnoj javnosti.

Prof. dr Slobodanka Konstantinović Vilić

Već sam naslov knjige *Od žrtve do pobednika* nedvosmisleno govorio o autorkinoj orijentaciji ka pozitivnoj viktimologiji, koja naglašava pozitivne aspekte vezane za bavljenje žrtvama, što je jedan od glavnih lajtmotiva knjige i nit koja spaja delove u jasnu celinu. Ujedno, ovaj naslov jako dobro odražava sadržinu knjige u kojoj autorka veoma vešto, kroz (teorijsku) analizu potkrepljenu brojnim primerima iz empirijskih istraživanja i prakse u svetu i Srbiji, vodi čitaoca kroz proces transformacije: od viktimizacije i njenih posledica, preko potreba žrtava, značaja podrške do oporavka i osnaživanja žrtve kako bi postala pobednik. Podnaslov knjige, pak, jasno ukazuje na to da viktimologija kao nauka u sebi spaja teoriju, praksu i aktivizam, a tu vezu autorka uspešno i veoma dosledno pokazuje kroz celu knjigu.

Dr Sanja Ćopić

9 788687 971882